

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

SEKCIJA ZA ARHEOLOGIJO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

III/2

LJUBLJANA

1952

**PUBLIKACIJE ARHEOLOŠKE VSEBINE, KI JIH JE IZDALA
SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI**

Josip Korošec: Poročilo o izkopavanju na Ptujskem gradu leta 1946.
Ljubljana 1947. 62 str. + XVII tab. 8°.

Josip Korošec: Slovansko svetišče na Ptujskem gradu. Ljubljana 1948.
76 str. + III tab. + 32 slik + 18 skic. 8°.

Josip Korošec: Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Ljubljana
1950. 368 str. + LXXXIX tab. + 1 pril. 8°.

Jože Kastelic-Božo Škerlj: Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo za leto 1948. Ljubljana 1950. 103 str. + 21 slik + X tab. + 1 pril. 8°.

Arheološka poročila. Poročilo o izkopavanjih v Ljubljani, Novem mestu in na Panorami v Ptujju. Ljubljana 1950. 112 str. + XXXIX tab. + 3 pril. 8°.

Josip Klemenc: Ptujski grad v kasni antiki. Ljubljana 1950. 100 str. + XLVIII tab. + 2 pril. 8°.

Franjo Ivaniček: Staroslavenska nekropola u Ptujju. Rezultati antropoloških istraživanja. Ljubljana 1951. 234 str. 4°.

Josip Korošec: Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Ljubljana 1951. 273 str. + LV tab. + 6 zvd. 8°.

Srečko Brodar: Otoška jama, paleolitska postaja. Ljubljana 1951. 40 str. + IX tab. 8°.

Srečko Brodar: Paleolitski sledovi v Postojnski jami. Ljubljana 1951. 42 str. + I tab. 8°.

Arheološki vestnik II/1. Ljubljana 1951. 87 str. 8°.

Arheološki vestnik II/2. Ljubljana 1951. 191 str. 8°.

Arheološki vestnik III/1. Ljubljana 1952. 168 str. 8°.

*Naslov za zamenjavo: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Biblioteka,
Poštni predal 323, Ljubljana, Jugoslavija.*

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

SEKCIJA ZA ARHEOLOGIJO
SECTIO ARCHAEOLOGICA

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

III/2

LJUBLJANA

1952

SPREJETO NA SEJI PREDSEDSTVA
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 11. OKTOBRA 1952

Uredili:

dr. Srečko Brodar, dr. Josip Korošec,
dr. France Stelè, dr. Božo Škerlj

Odgovorni urednik:

dr. Srečko Brodar

Tiskala Triglavsko tiskarna v Ljubljani

VSEBINA — CONTENTS

France Starè:

- Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem 173
- Dekoration rechteckiger Gürtelschnallen aus Krain

Emilijan Cevc:

- Dvoje zgodnj srednjeveških upodobitev na slovenskih tleh 214
- Zwei frühmittelalterliche Gestaltungen auf slowenischen Boden

B. Škerlj:

- Prispevek k srednjeveški demografiji v Sloveniji 250
- Contribution to the Middle Ages Demography in Slovenia

Ivan Rakovec:

- Bizon iz mostiščarske dobe na Ljubljanskem barju 257
- On Bison of the Lacustrine Age from the Ljubljansko barje in Slovenia (NW Yugoslavia)

POROČILA — REPORTS

Josip Korošec:

- Fragment vaze bükk-kulturne skupine, najden v Vlaški jami (?) 289
- Fragment einer Vase der Bükk-kultur, gefunden in Vlaška jama (?)

France Starè:

- Kamnitno kladivo iz Velikega Kamna 296

France Starè:

- Bronasta sekira iz Kranja 298

Bratanič R.:

- Rimske najdbe iz Poetovione 300
- Römische Funde aus Peotovio

Josip Klemenc:

- Bronast medaljon M. Aurela iz Ptuja 308

Franc Leben:

- Najdba antičnih grobov v Ljubljani 310

KNJIŽNA IN DRUGA POROČILA — BOOK AND OTHER REWIEWS

Josip Korošec:

Zdenko Vinski, Zwei Kahnförmige Ohringe aus Erdut in Kroatien	315
Milutin Garašanin—Draga Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji	317
Grga Novak, Izvještaj o prehistorijskim istraživanjima otoka Hvara	320
Milutin M. Garašanin, Venera iz Starčeva	321
Zdenko Vinski, Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu	322
Jovan Kovačević, Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku	323

Josip Klemenc:

Prof. dr. Balduin Saria, Poetovio	331
---	-----

Josip Korošec:

In memoriam Fran Ramovš	335
-----------------------------------	-----

St. Jesse:

Bibliografski prispevki	337
Zamenjava knjig	355

DEKORACIJA PRAVOKOTNIH PASNIH SPON NA KRANJSKEM

FRANCE STARE

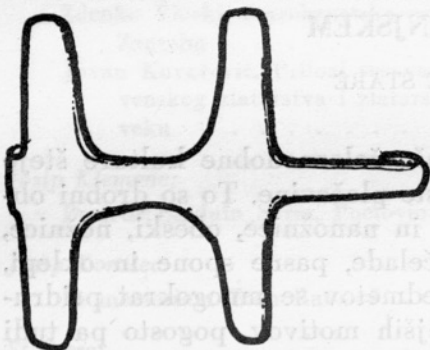
Med najlepše predmete naše železnodobne kulture šteje vrsta raznih izdelkov iz bronaste pločevine. To so drobni obročasti uhani, votle zapestnice in nanožnice, obeski, nožnice, razne skodelice, ciste, situle, čelade, pasne spone in oklepi. Oblikovnemu bogastvu teh predmetov se mnogokrat pridružuje še dekoracija najrazličnejših motivov, pogosto pa tudi figuralne upodobitve. Za našo železno dobo so zelo pomembne pasne spone, posebno pravokotni tip, ki je bil pri nas med najbolj priljubljenimi. Do danes še nimamo dela, ki bi se ukvarjalo s tem predmetom, da si so pasne spone precej važno stilno kronološko sredstvo.¹

V tem sestavku podajam tip pravokotne pasne spone s področja Kranjske, in sicer s posebnim ozirom na dekoracijo, oblikovni razvoj predmeta pa upoštevam le toliko, kolikor je nujno potreben.

Pravokotne pasne spone, kakršne so našli zelo pogosto na Vačah, na Magdalenski gori, v Šmarjeti, v Zagorju, v okolici Stične itd., so največkrat bronaste, vendar pa zasledimo na Vačah (na tem najdišču prav pogosto) tudi železne primere. Nastanek naših pravokotnih pasnih spon do danes še ni proučen. Iz do sedaj znanega gradiva sklepam, da se je pravokotna spona razvila iz starejšega, v Sloveniji relativno dobro zna-

¹ Ložar je v svoji razpravi »Predzgodovina Slovenije v luči zbirke Mecklenburg« (Glasnik muzejskega društva za Slovenijo [odslej GMDS]), 1934, obravnaval tudi pasne spone, toda podrobno le rombični in trikotni tip (l. c., 1934, 34—41). Poudaril je važnost spon pri stilno kronoloških vprašanjih in pomanjkanje študij, ki bi obravnavale te predmete (l. c., 35, opomba 17).

nega tipa dvojnokrižne pasne spone (risba 1)². V pojavu pravokotnih spon lahko opazimo v tehniki izdelovanja, v načinu njihove uporabe ter pritrjevanja na pas bistvene novosti. Večina dvojnokrižnih spon je bila vlita, pravokotne spone pa so bile izrezane iz bronaste pločevine ali pa skovane iz železa.³ Nov način izdelovanja pravokotnih pasnih spon je v tesni

Risba 1. — Dvojnokrižna spona iz Mokronoga

zvezi z razvijajočim se kovinarstvom, ki je posebno v nekaterih naših večjih naselbinah (n. pr. na Vačah) prineslo nove postopke obdelovanja kovine. Tudi način uporabe teh predmetov (pritrjevanje spone na pas) se s pravokotnimi sponami spremeni. Medtem ko so dvojnokrižne tipe vdevali z njihovimi roglji v zareze v pasu, so pravokotne spone pritrjevali na pas z zakovicami. Toda tudi pravokotne pasne spone imajo svoj tipološki razvoj. Ta temelji skoraj izključno v načinu pripenjanja spone na pas. Spočetka so pravokotno spono pritrjevali nanje le z eno od krajših stranic (starejša varianta), pozneje pa so jo pritrjevali z obema krajšima stranicama (mlajša varianta). Pri starejšem načinu pritrjevanja je pravokotna spona podaljšek usnjenega pasu, v primerih z mlajšim načinom pritrjevanja pa je spona tudi okov pasu.

² Dvojnokrižne pasne spone so znane z Ostrožnika pri Mokronogu (Hoernes, Wiener prähistorische Zeitschrift [odslej WPZ], 1915, 114), iz Slepška pri Mokronogu (v zbirki Ljubljanskega narodnega muzeja [odslej Lnm] inv. št. P 1545 in P 1546), iz Tržišča pri Cerknici (Lnm, inv. št. P 2651; neobjavljeno) in iz Ljubljane (Korošec-Starè, Začasno poročilo, Arheološka poročila SAZU za leto 1948, Ljubljana 1950, 16, 17, sl. 4 : 3), spone tega tipa, ki so bile najdene na tem najdišču leta 1949, še niso objavljene. V svoji še neobjavljeni disertaciji »Predzgodovinske Vače« sem predvidel, da sta se iz tega dvojnokrižnega tipa spone razvila dva tipa spon: pravokotni in rombični. Na tem mestu sem govoril o do sedaj znanih sponah kranjskih najdišč, ki podpirajo to možnost. O vlogi dvojnokrižnih spon pri nastanku novih tipov, med njimi tudi pravokotnih, primerjaj tudi Ložar, GMDS, 1954, 34 in sledeče.

Tako dosledno in splošno uporabljane oblike pravokotne pasne spona kot v Sloveniji, posebno na Kranjskem, ne zasledimo v prazgodovini v nobenem drugem območju. Že samo s tega vidika lahko naše pravokotne pasne spona označimo kot tipičnost naših železnodobnih najdišč. Naše pravokotne spona ne moremo na noben način povezati z oblikami venetskih ali severnoitalijanskih železnodobnih spon, ki so tipično ovalne oblike,⁴ ali vzporejati jih s podobnimi sponami iz Hallstatta, kjer je pravokotna oblika le redek pojav in še takrat kot nek revnejši nadomestek kovinskega pasu.⁵

Oblika pravokotnih pasnih spon je pri nas v vsem obsežnem obdobju, v katerem se pojavlja,⁶ zelo enotna. Razložki

³ Dvojnokrižna spona iz Slepška pri Mokronogu (Lnm, inv. št. P 1546) je n. pr. izrezana iz bronaste pločevine in jo moramo tudi zaradi naprednejšega pritrjevanja na pas označiti kot mlajšo varianto tega tipa spon, nasprotno pa kažejo nekateri bronasti primeri starejše variante pravokotnega tipa iz Vač na vlivanje ali pa so bili izdelani iz zelo debele bronaste pločevine.

⁴ N. pr. spona iz Este (Montelius, *La civilisation primitive en Italie* [odslej *Mont. Civ.*]) III, Pl. 52 : 1; primerjaj tudi opombe 68—72.

⁵ Hoernes, *Das Gräberfeld von Hallstatt* (odslej Hoernes, *Hallstatt*), 1921, sl. 3: 16, 17.

⁶ Kronologija železne dobe Slovenije sloni še danes na Hoernesovi kronologiji vaškega grobišča (Hoernes, *WPZ*, 1914, 49 in sledeče — primerjaj tudi Ložar, *Vodnik* po zbirkah Ljubljanskega narodnega muzeja, kulturno-zgodovinski del, 1931). Hoernes je razdelil vaške grobove na dve kronološki skupini: v starejšo skupino žganih grobov z oznako Vače I in v mlajšo skupino žganih in skeletnih grobov z oznako Vače II. Stopnjo Vače I je opredelil v čas med leti 800 in 600, stopnjo Vače II pa med leti 600 in 400 pr. n. e. Hoernes je postavil to kronologijo na osnovi 22 grobov, za katere se mu je po Schulzovih in Dežmanovih zapiskih posrečilo sestaviti inventar. V svoji še netiskani disertaciji »Predzgodovinske Vače« mi je uspelo po Schulzovih in Dežmanovih zapiskih, po ameriškem katalogu zbirke Mecklenburg in s pregledom v Ljubljanskem narodnem muzeju deponiranega gradiva W. Schmidovih izkopavanj grobišča na Apnu in Ravnih njivah (1934 do 1935), zvišati število za kronologijo uporabnih grobov od Hoernesovih 22 na 44. S tem je dana možnost podrobnejše kronološke razčlenitve vaških grobov, ne glede na razne tipološke in tehnične posebnosti, ki same po sebi terjajo ustrezno podrobnejšo časovno-razvojno razvrstitev.

Na omenjenem mestu sem razširil Hoernesovo kronologijo s tem, da sem Hoernesovo stopnjo Vače II razdelil na dve podstopnji (Vače II a, II b). Na podlagi omenjenih Schmidovih grobov (1934/35) pa sem domneval še tretjo, najmlajšo časovno stopnjo, Vače III, kateri sem pripisal tudi del mlajšega gradiva Hoernesove stopnje Vače II. Za časovno opredelitev teh

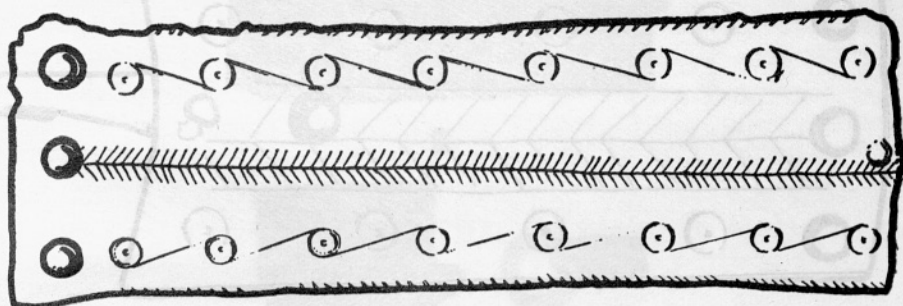
so le v dimenzijah in v nekaterih tehničnih momentih.⁷ Za vrednotenje kulturne tvornosti našega ilirskega elementa v železni dobi so pri pravokotnih sponah bolj kot oblika važne upodobitve. Te so na pravokotnih sponah precej pogoste, pojavljajo pa se, kakor moremo sklepati po starosti, tehničnih in oblikovnih elementih, že od vsega začetka. Upodobitve, za starejše primere bolj rečeno ornamentacije, ki jih srečujemo

stopenj (Vače I, II a, II b, III) sem se poslužil tistih momentov, ki so ali spreminjali karakter materialne kulture ali pa prinesli v njo nove elemente. Za stopnjo Vače I so značilne (tu sem se oprl tudi na Hoernesovo razvrstitev) obročaste železne zapestnice, bronaste ploščate zapestnice s kavljem, bronasta sulična ost, starejši tipi tulastih sekir, železni noži z ukrivljenim rezilom, bronaste ali železne ovratnice z zvitimi konci, železne in deloma tudi bronaste pravokotne pasne spone, lokaste dvojnopetljaste fibule in proti koncu te stopnje tudi »vaške«⁸ vozlaste fibule, velike žare z vrečasto ali bikonično osnovo, nekateri lonci in terine, ki spominjajo na oblike iz Ljubljanskega barja itd. To stopnjo sem opredelil glede na grobni inventar najstarejših grobov iz Mokronoga in iz Podzemlja med leti 800 in 600. Konec stopnje Vače I oziroma pričetek stopnje Vače II a bi označeval predvsem pojav intenzivnih kulturnih stikov s severno Italijo (n. pr. čolničaste fibule s kratko in nezaključeno nogo), ki jih lahko postavljamo na začetek stopnje Arnoaldi. V tem času stopi v ospredje pločevinarstvo (situle, pločevinaste čelade, pločevinasti uhani, pločevinaste pasne spone itd.) in v glino posnete kovinske posode (situlasti lonci, posode na nogah starejšega tipa). Pričetek stopnje Vače II b (okoli 450) označujejo prve certoške fibule; v tej stopnji doživijo pločevinasti izdelki in rdeče žgane posode na nogah svoj razmah tako številčno kakor tudi oblikovno, v tem razdobju se močno uveljavi tudi skeletni pokop. Konec stopnje Vače II b oziroma začetek stopnje Vače III (okoli 350) označuje pojemanje trgovskih stikov s severno Italijo, oziroma pojav »latenoidnih«⁹ fibul, pozneje tudi pojav obročastih pasnih spon. Podrobna kronološka razčlenitev gradiva vaških grobov je v zvezi s primerjavo izkopenin drugih naših najdišč pokazala, da tudi druga kranjska najdišča terjajo podrobnejšo časovno razčlenitev. Domnevam, da v okviru železne dobe Slovenije lahko za zdaj ločimo tri osnovne časovne stopnje: najstarejšo (n. pr. Ljubljana SAZU, Slepšek in Ostrožnik pri Mokronogu, deloma Kranj, Rifnik, Podzemelj, Vače, Maribor), srednjo ali razvito železno dobo (n. pr. Vače, Magdalenska gora, Šmarjeta, Sv. Lucija, Novo mesto) in mlajšo (deloma Magdalenska gora, Vače, Šmarjeta, Novo mesto, Sv. Lucija, Valična vas, Mokronog, Idrija ob Bači, Mihovo, Formin itd.).

V omenjeni studiji o Vačah sem najstarejše primere pravokotnih pasnih spon opredelil v drugo polovico stopnje Vače I. Mlajše variante tega tipa spon so na Vačah prav pogoste v stopnji Vače II a in II b.

⁷ N. pr. ploščice na hrbtni strani spon, železne podloge, z železom nado-meščeni odlomljeni deli spon (po navadi kavelj za spenjanje) itd.

pri tipno in tehnično starejših primerih naših pravokotnih spon, navidezno nimajo zveze z ornamentom na naših dvojnokrižnih sponah. Dvojnokrižne sponne poznajo le eno ali večtračne nize drobnih vrezov, ki spremljajo robove rogljev in osnovne prečke. Ornamentacija najstarejših pravokotnih spon pa je ponavadi sestavljena iz horizontalnih vrezov, med katerimi so horizontalni nizi tangencialno povezanih krožcev (glej T. I, 1). Čeprav sta ornamenta na omenjenih sponah vsebinsko različna, je njuno stilno izražanje isto — linearno.

Risba 2. — Pravokotna spona z Magdalenske gore

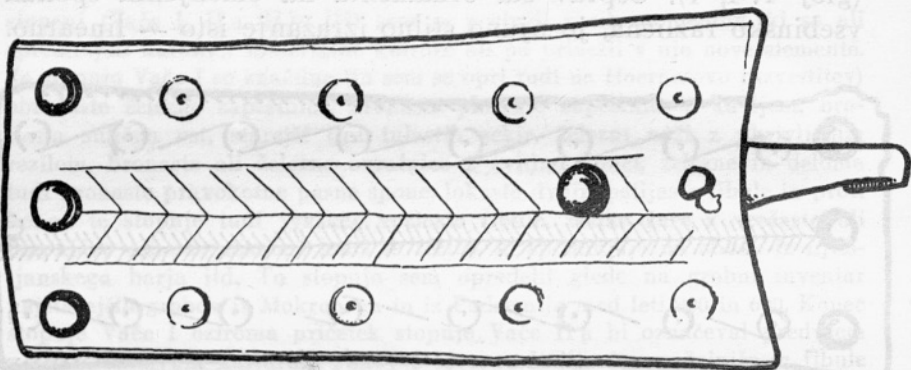
V obeh primerih je ornament odvisen od predmetove oblike, toda pri dvojnokrižni sponi je ornamentalna ploskev tako neenotno razčlenjena, da ne more dati ornamentu možnosti svobodnega razmaha. Pri tipu pravokotne sponne pa je ornamentalna ploskev zaradi predmetove oblike enotna, strjena in daje osnovne pogoje za razmah upodobitev.

Pri ornamentih na tipno starejših sponah nastopajo najbolj pogosto nizi tangencialno zvezanih krožcev s piko, in sicer v večkrat ponovljenih horizontalnih pasovih, katere omejujejo vrezane linije (sponi z Vač T. I, 1, 2).⁸ Pri sponi iz Magdalenske gore (risba 2)⁹ je med pasoma tangencialno vrezanih krožcev horizontalen niz motiva smrekove vejice (Tannennmuster), ki razdeljuje celotni ornament na dva dela. Pri neki drugi sponi

⁸ Sponi še nista bili objavljeni, izkopani sta bili na Vačah med leti 1878 in 1884 (Lnm, inv. št. P 70 in P 71).

⁹ Po inventarju Ljubljanskega narodnega muzeja (P 8115) je to spono izkopala v. Mecklenburška verjetno na Magdalenski gori.

pravtako starejše oblikovne variante (risba 5)¹⁰ je po sredi upodobljen nekak motiv smrekove vejice z osrednjo vrezano črto in obrobnima, horizontalno vrezanima linijama; ta motiv omejujeta na zgornji in spodnji strani po en niz horizontalno vrezanih krožcev s piko. Ti geometrični motivi so že po svojem bistvu tekoči, ponavljajoči se, nizanje v pasove pa še bolj poudarja preprostost celotnega ornamenta. Medtem ko so

Risba 5. — Pravokotna spona z Magdalenske gore

ornamenti dekoracije na posameznih omenjenih sponah le dvovrstni (T. I, 1, 2, risba 2, 3), je na nekem drugem primeru iz Vač (T. I, 3 in risba 5)¹¹ upodobljenih kar pet različnih motivov. Tu so nizi vtolčenih in večjih iztolčenih pik, nizi poševnih vrezov in dvojna cikcakasta vrezana črta. Ti motivi, ki se kakor prejšnji nizajo v horizontalnih pasovih, dopolnjevale drug drugega, so razvrščeni smotrno. Že pri pasni sponi z Magdalenske gore (risba 2) sem opozoril, da razdeljuje niz z motivom smrekove vejice celotni ornament na dva dela, pri vaški sponi T. I, 3 pa je vzdolžno razdeljevanje, oziroma horizontalna simetrija še bolj poudarjena. Osrednji motiv, ki razdeljuje ornament v dve polovici, je dvojna cikcakasta linija, obdana na zgornji in spodnji strani s plastičnim rebrom,

¹⁰ Ložar, GMDS, 1934, T. I, 3 (Lnm, inv. št. P 6801b).

¹¹ Spona je bila izkopana na Vačah verjetno med leti 1878 in 1884 (Müllner, Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach, 1900 [odslej Müllner, TF], T. XXXII, 4), Lnm, inv. št. P 69.

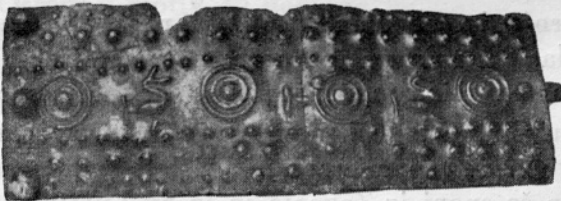
1

2

3

4

5

1—5 pravokotne spone iz Vač

vsako z dvema nizoma poševnih vrezov, potem niz vtolčenih drobnih pik, niz večjih iztolčenih pik in zopet niz drobnih vtolčenih pik. Ves ta motiv zaključujeta še cevasto zvita robova daljših sponinih stranic. Težnja po poudarjanju osrednjosti ornamenta je bila v zametkih že od vsega začetka (kolikor to sodbo opravičujejo znani primeri; primerjaj tudi spono iz Sv. Lucije, risba 4).¹² To mnenje podpirajo tisti motivi, ki so na omenjenih sponah vsebinsko najbogatejši: tangencialno zvezani krožci. Če si podrobno ogledamo katero koli izmed spon s tem motivom, bomo opazili, da so tangente zgornjega niza obrnjene v eno smer, tangente spodnjega niza pa v nasprotno. Osrednjost (simetričnost) ornamenta je torej nakazana že v teh primerih. Poudarjena pa je le simetrično zamišljena struktura ornamenta, ne pa ono, kar naj bi poudarjala. Tudi cikcakasta linija na vaški sponi ali vejičasti motiv na sponi z Magdalenske gore (risba 2, 3) sta le elementa te doslednje geometrične dekoracije. Nezaključenost motivov, ki se po svoji strukturi lahko ponavljajo v neskončno, je prav pri obravnavanih pasnih sponah tako v nasprotju s pravokotno ornamentalno ploskvijo, da si ne moremo misliti, da je narekovala upodobljeno ornamentacijo težnja po samostojni okrasitvi spon. Smisel takega tekočega, nezaključenega ornamenta bi si mogli razlagati le na predmetih s strnjenim obodom (n. pr. na posodah), zato je zelo verjetno, da je struktura teh ornamentov smiselno zvezana s pasom, čigar površina je strnjen obod, kadar je spet.

Isti horizontalno tekoči, nezaključeni smeri ornamentacije naših pravokotnih spon moremo prišteti tudi spono iz Vač (T. I, 4)¹³ in še sponi iz Zagorja in iz Sv. Lucije.¹⁵ Oblikovno

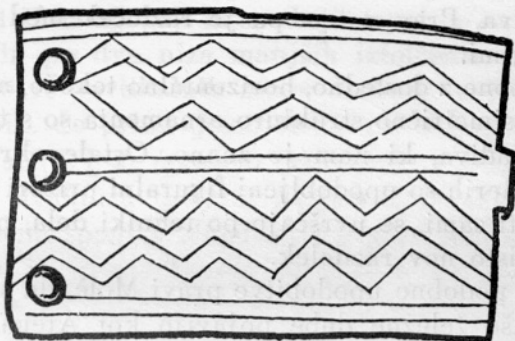
¹² Marchesetti, Scavi nella Necropoli di S. Lucia presso Tolmino, Bull. d. Societa Adriatica di Scienze nat., 1893 (odslej Marchesetti, S. Lucia), T. XIX, 1. Glej risbo 3.

¹³ Ložar, Vodnik po zbirkah Ljubljanskega narodnega muzeja, kulturno-zgodovinski del, 1931 (odslej Ložar, Vodnik), sl. 13. Spona je bila verjetno izkopana med leti 1878 in 1884 (Lnm, inv. št. P 72).

¹⁴ Spona iz Zagorja ima upodobljene iztolčene koncentrične kroge s piko. Najdena je bila na Ocepkovem hribu pri Zagorju (Lnm, inv. št. P 4341, neobjavljeno).

¹⁵ Marchesetti, S. Lucia, T. XXVI, 1.

se sponi priključujeta prejšnjim, to se pravi starejšim oblikovnim variantam pravokotnega tipa, le s to razliko, da sta iz tanjše bronaste pločevine. Motivi ornamentacije so tu horizontalni nizi večjih in manjših iztolčenih pik in menjajoči motiv koncentričnih iztolčenih krogov s piko ter račke. Tudi pri teh sponah moremo ugotoviti osrednjo, vzdolžno sime-

Risba 4. — Pravokotna spona iz Sv. Lucije

tričnost, kajti horizontalni nizi večjih in manjših pik se enako vrste na zgornji in spodnji polovici ornamentalne ploskve. Vendar opazimo pri teh sponah v primeri s prejšnjimi, bistven razloček. Osrednji motiv, ki deli ornamentalno ploskev spone na dva dela, ima konkretnjšo vsebino. Tu so namreč upodobljeni zelo shematizirani simboli sonca (koncentrični krogi) in shematizirane račke. Motivi koncentričnih krogov s piko ali menjajoči se s shematičnimi račkami so v srednje in severnoitalijanski ter alpski starejši železni dobi zelo pogosti.¹⁶ Pri nas jih razen na pasnih sponah poznamo še s situl¹⁷ in s cist.¹⁸

¹⁶ Sončni simbol srečujemo v Evropi v najrazličnejših motivih: krog, krog s piko, koncentrični krogi, krog z vrisanim križem, kljukasti križ itd. V zvezi s simbolom sonca so pogostoma upodobljeni konji in ptice (H o e r n e s, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, 1925, 496). Od teh živali so skoraj najpogosteje upodobljene race in gosi (l. c., 500). V študiji o Vačah sem za železno dobo domneval neki kult, ki je združeval omenjene simbole.

¹⁷ Situla iz Šmarjete (M ü l l n e r, *TF*, T. XIX, 1, 3) in situla z Magdalenske gore (M ü l l n e r, *TF*, T. XX, 9).

¹⁸ Windischgrätzova cista iz Vač (D e s c h m a n n, *Mitteilungen d. Zentral Kommission*, 1883, 18).

Značilno za te upodobitve je, da so iztolčene z nekim žigom. Globlji pomen tega motiva si je težko razlagati, vsekakor tiči v njem simbolika. Iz dveh atributov neke simbolične predstave je nastal ornament z neko vsebino. Ker pa atributa nista le enkrat upodobljena ali obdelana v ločenih pasovih, ampak sta združena v en motivno se menjajoč pas, ima ta shemati-zirano ornamentalna upodobitev v sebi tudi mero pripovedništva. Prav v tem pa je razloček med to spono in med prejšnjimi.

Pasne spone z dosledno, horizontalno tekočo, nezaključeno in vzdolžno simetrično strukturo ornamenta so s tem izčrpane v okviru gradiva, ki nam je znano. Ostale okrašene pasne spone, na katerih so upodobljeni figuralni prizori z ornamentami ali ornamentami sami, se uvrščajo po tehniki dela, po vsebini in po stilu v čisto nov razdelek.

Za te in podobne upodobitve pravi Molè, da se v kulturni tvornosti naše železne dobe pojavijo kot Atena iz Zeusove glave.¹⁹ Molè ima deloma prav. Brez predhodnih znanilcev stoje pred nami spomeniki z visoko potenco likovnega izražanja, kot so n. pr. vaška, magdalenska in druge figuralne situle, pasne spone in uhani iz Vač, Magdalenske gore, Zagorja, Stične, Brezij itd. Če ob teh upodobitvah govorimo o importu ali o tujih vplivih, ni umestno, dosledno posploševati te ugotovitve. To velja prav posebno za pravokotne pasne spone.

Struktura in kompozicija teh upodobitev je zelo različna. Prav ta nam pa daje enega izmed osnovnih kriterijev za analizo, na osnovi katere lahko razdelimo predmete na ustrezne skupine. Razen strukture in kompozicije upodobitev pa moramo upoštevati še motiviko in pomen prizorov ter tendence njihovega oblikovanja.

Struktura in kompozicija upodobitev je vezana na ornamentirano ploskev, ki je v naših primerih pravokotnik. Deloma pa je vezana tudi na zakovice z dekorativnimi kroglastimi glavicami ob krajših stranicah pravokotne plošče, s katerimi so spono pritrjevali na pas. Struktura in kompozicija upodobitev pa sta odvisni še od motivike, oz. od pomena upodobitev, kajti naturalistično pripoveden motiv n. pr. terja oz. ustvarja drugačno strukturo upodobitve kakor n. pr. geometrično ornamentalen. Pri starejših variantah pravokotnih pasnih spon

z obravnavano tekočo, nezaključeno geometrično oziroma shematizirano motiviko smo ugotovili, da je ornamentacija posredovala vzdolžno (horizontalno) simetrijo. Ostanke te vzdolžne simetrične strukture opazimo tudi pri nekaterih mlajših oblikovnih variantah pravokotnih spon s tolčenimi upodobitvami. Tako obdajajo n. pr. figuralni pas drugega za drugim stopajočih fantastičnih stvorov na sponi z Magdalenske gore (T. II, 1)²⁰ na zgornji in spodnji strani po en horizontalen niz večjih in po dva niza manjših iztolčenih pik, ob vsaki strani pa po 18 vertikalnih nizov drobnih, večjih in velikih iztolčenih pik. Če primerjamo strukturo dekoracije te spone s spono iz Vač (T. I, 4), opazimo razloček le v pokončnih snopih pik, ostala struktura dekoracije (ne iztolčenega živalskega friza) pa je na sponi z Magdalenske gore ista kot na oni iz Vač. Težnja, ki je narekovala vertikalne nize iztolčenih pik, je zelo važna za vrednotenje strukture tega ornamenta. Njen cilj je bil odtegniti dekoracijo (celotno) neskončnemu ponavljanju, jo uokviriti in s tem zaključiti. Sicer ne moremo trditi, da je to pri tej sponi z Magdalenske gore zares dokončno izvršeno. Osrednji motiv (friz fantastičnih živali), ki je glavni dekorativni motiv (tudi pri sponi iz Vač T. I, 4 je glavni), je dobil s pokončnimi nizi zaključen prostor. Vendar pa ugotavljamo neravnovesje med okvirnimi nizi pik: okvirno zamišljeni ornament ni na vseh straneh enoten, oziroma ni organsko zaključen. Kompozicijska linearnost je izražena podobno kot pri vaški sponi T. I, 4 tudi pri tejle z Magdalenske gore. Menjajoči se krilati konji in grifi se kompozicijsko približujejo menjajočim se shematiziranim račkam in koncentričnim krogom na vaški sponi T. I, 4 le s to razliko, da je na koncu figuralnega friza z Magdalenske gore druga, petelinu podobna žival. Dekorativne kroglaste glavice zakovic stoje izven upodobljenega okvira, ki obkroža figuralni friz, vendar so zaradi vertikalnih snopov pik bolj povezane s celotno dekoracijo kakor zakovice na Vaški sponi T. I, 4. Podobno

¹⁹ Mole, Starinar, Beograd 1925, 108.

²⁰ Szombathy, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (odslej MAGW), 1894, 228, T. III, 2.

strukturo ponazarja upodobitev na drugi sponi iz Vač T. II, 2.²¹ Ornamentalni okvir, ki obdaja glavni prizor, sestoji iz niza večjih iztolčenih pik. Te pike se vežejo na krajših stranicah z malim glavicami zakovic in s tem vključujejo le-te v videz strnjenosti in enotnosti okvira. Edinstveno so na tej sponi razporejene živali. Te so upodobljene v dveh horizontalno tekočih frizih, katerih vsak ima še poseben okvir iz vrste iztolčenih pik. Friza sta razvrščena tako, da razdeljujeta spono na dve horizontalno simetrični polovici. Pri tem sestavu dekoracije se nehote spomnimo na horizontalno tekočo, podolžno simetrično motiviko oblikovno starejših spon iz Vač in Magdalenske gore (T. I, 1; risba 2, 3).

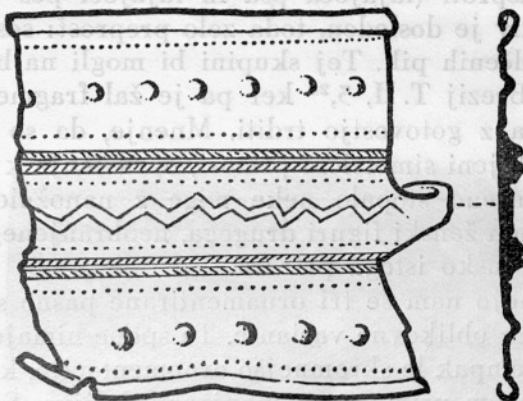
Značilnost naslednje skupine okrašenih pasnih spon je v posebni kompoziciji figuralne upodobitve, dočim je uokvirja-joči način upodobitev isti, kot pri prvi skupini. Drugo skupino ponazarjajo trije primeri z Magdalenske gore in ena spona iz Zagorja. Figuralni upodobitev na sponi iz Zagorja T. IV²² je tekoč pas, na katerem se v isto smer premikajoče se figure vrste eno za drugo, vendar se ne pojavljajo menjaje kot n. pr. na sponi z Magdalenske gore (T. II, 1) ali iz Vač (T. II, 2), ampak so le enkrat upodobljene. Okvirni ornament je motivno enoten, sestavljen je iz niza večjih in dveh nizov drobnejših pik. Tudi pri tej sponi so upoštevane kroglaste glavice zakovic, ki so z dvema obrobnima, vertikalnima snopoma pik vključene v okvirni sestav ornamenta. Druga spona z Magdalenske gore T. VI, 1²³ ima v figuralnih upodobitvah podobno kompozicijo. Enkratni motivi se vrste drug za drugim, vsi pa so več ali manj obrnjeni v eno smer. Pomemben razložek je v prvih dveh figurah (rokoborca), ki predstavljata vsebinsko zaključeno skupino, ki jo glede na celotno figuralno kompozicijo lahko obravnavamo kot en člen. Upodobitev je uokvirjena s plastičnima prepletajočima se trakovoma s centralnimi pikami v zankah. Pletenino obrobljata še dva niza drobnih pik. Ta

²¹ Spona je bila verjetno izkopana med leti 1878 in 1884. Ložar, Vodnik, sl. 13 (Lnm, inv. št. P 80).

²² Spona je bila izkopana na Ocepkovem hribu pri Zagorju. Priobčuje jo Müllner, TF, T. XXVIII, 1; sicer ni bila še objavljena (Lnm, inv. št. P 4340).

²³ Szombathy, MAGW, 1894, 127, T. III, 1.

okvirni ornament je dosleden le vzdolž daljših stranic spone, ob krajših stranicah pa je preplet izostal, namesto njega se kroglaste glavice zakovic vrivajo v vertikalni niz večjih pik. Tej skupini moremo prišteti še dve sponi z Magdalenske gore: spono T. VI, 2²⁴ in spono T. VI, 3.²⁵ Obe sponi sta bili še v rabi prelomljeni in zopet popravljeni. Zaradi teh popravil je figuralna kompozicija precej nejasna, vendar pa smemo reči, da

Risba 5. — Pravokotna spona iz Vač

se figure ne ponavljajo na tisti način kot pri figuralnih sponah prve skupine. Okvirni ornament je dosleden, toda poenostavljen, sestavljen je iz vrezane linije, oz. iz niza drobnih pik. Tretja skupina figuralnih spon ima najnaprednejšo kompozicijo. Gledé na prejšnje strukture, ki so dosledno zasledovale horizontalno tekočo smer, kaže spona iz Vač T. III²⁶ izrazito simetrijo proti centralni, vertikalni osi. Po dve figuri sta simetrično postavljeni na vsako stran (konjenik, pešec), le na koncu desne polovice je upodobljena še ena figura, ki zaradi nasprotne usmerjenosti moti skladnost stroge simetrije. Okvirni ornament je podoben ornamentu na sponi z Magdalenske gore (T. VI, 1), vendar je na vaški sponi mnogo bolj dosleden. Pletenina uokvirja namreč tudi krajše stranice spone,

²⁴ Szombathy, MAGW, 1894, 129, sl. 280.

²⁵ Treasures of Carniola, New York 1954 (odslej ToC), 77, T. VII.

²⁶ Wurmbbrand, MAGW, 1884, (40), T. IV.

v njenih zankah pa tičijo tudi kroglaste glavice zakovic, ki se s tem smotrno vključujejo v strukturo okvirnega motiva. Druga pasna spona, katere figuralna upodobitev je vertikalno simetrična, je prav tako iz Vač (T.V).²⁷ Njena vertikalna simetrija je poudarjena še s kroglasto glavico zakovice. Upodobitev je s tem ločena na dva dela, ki utegneta biti kompozicijsko samostojna, kajti glavni figuri prve in druge polovice si stojita nasproti (lajajoča psa in lajajoči pes ter mačka). Okvirni motiv je dosleden, toda zelo preprost: sestoji iz niza drobnih iztolčenih pik. Tej skupini bi mogli najbrže prišteti še spono z Brezij T. II, 3,²⁸ ker pa je žal fragmentirana, ne moremo tega z gotovostjo trditi. Mnenje, da so bili na tej sponi upodobljeni simetrični prizori, opravičuje k erotičnemu prizoru obrnjeno stopalo neke noge z nanožnico, ki prav gotovo pripada ženski figuri drugega, neohranjenega simetričnega in vsebinsko istega prizora.

Preostanejo nam še tri ornamentirane pasne spona, ki so tipično mlajše oblikovne variante. Te spona nimajo figuralnih upodobitev, ampak le skromnejšo ornamentacijo, ki je izrazito okvirna, v enem primeru pa manj opredeljiva. Sponi iz Vač T. I, 5²⁹ in z Magdalenske gore³⁰ imata upodobljen okvirni ornament prepletajočih se trakov, kakršnega poznamo že iz prejšnjih magdalenskih in vaških spon. Spona z Vrhpolja pri Stični, risba 6,³¹ pa ima med kroglastimi glavicami zakovic vrezane krožce s piko.

Če strnemo ta opazovanja na mlajših oblikovnih variantah pravokotnih pasnih spon, lahko upodobitve glede na strukturo razdelimo v tekoče ponavljajoče se, v tekoče zaključene in v vertikalno simetrične kompozicije. Vsem tem kompozicijam pa se pridružuje še več ali manj dosledni okvirni ornament. Zaradi lažje pre-

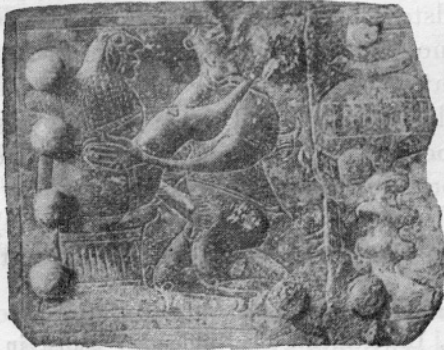
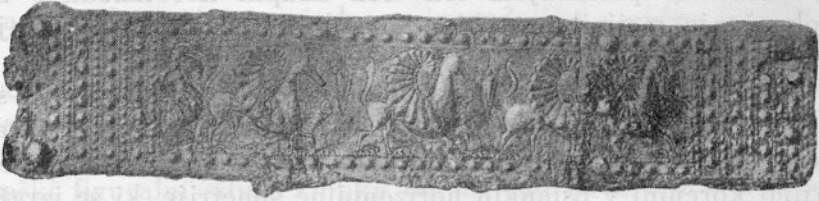
²⁷ Spona je bila verjetno izkopana med leti 1878 in 1884 in še ni bila objavljena (Lnm, inv. št. P 75).

²⁸ Szombathy, MAGW, 1894, 150, T. III, 3. — Spono z istim erotičnim prizorom je izkopala v. Mecklenburška na Vačah (ToC, 123, zap. št. 147). Ameriški katalog ne omenja podrobnosti upodobitve.

²⁹ Ložar, GMDS, 1934, 40, pod. 4 (Lnm, inv. št. P 76).

³⁰ Hoernes, WPZ, 1915, 103, grob 84.

³¹ Ložar, GMDS, 1937, 74, Pod. 2, 3 (Lnm, inv. št. P 6947/11).

1 Magdalenska gora, 2 Vače, 3 Brezje

glednosti se poslužujem teh treh skupin kot izhodišče za tolmačenje motivike, vsebine in stilnih tendenc oblikovanja upodobitev.

Pri prvi skupini s horizontalno tekočo ponavljajočo se strukturo dekoracije smo rekli, da se primeri vežejo z nekaterimi oblikovno starejšimi pravokotnimi sponami. Zveza med njimi korenini v ostankih horizontalne simetrije, ki se izraža ali v splošni strukturi dekoracije (T. II, 2) ali pa v nedoslednem sestavu okvirnega ornamenta (T. II, 1). Motivika figuralnih upodobitev na sponah te skupine je dosledno živalska. Upodobljene so živali iz domačega sveta (zajci, golobi ali race) ali pa fantastični krilati stvori s konjskimi trupi, s kremplji na nogah ter s konjsko, človeško ali s ptičjimi glavami. Zelo težko si je razložiti vsebino teh upodobitev, kajti živali niso na nobeni sponi v kakem razumljivem smiselnem razmerju. Edini napotek za razlago vsebine bi utegnile biti vitice, moleče iz gobcev ali iz kljunov živali. Na to posebnost (vitice) je opozoril Molè,³² ki jo razlaga kot ostanek naturalističnih upodobitev živali, ki se hranijo z rastlinsko hrano. Tak motiv je zelo nazorno, skoraj naturalistično upodobljen na pokrovu situle iz Hallstatta,³³ precej stiliziran je na spodnjem živalskem frizu vaške situle³⁴ in na vaški situli iz mecklenburške zbirke,³⁵ na naših pasnih sponah pa že prehaja v ornamentiko. S tem rastlinsko zamišljenimi viticami je na sponi T. II, 1 v zvezi verjetno tudi rastlinski ornament, ki naj bi po vsej verjetnosti predstavljal drevesa ali grmovje med posameznimi živalmi, podobno kot na pol stilizirano drevje na pokrovu situle iz Hallstatta.³⁶ Prav takšne vitice, ki visijo iz kljunov in gobcev živali na sponi T. II, 2, so upodobljene ob nogah zajcev na isti sponi in gotovo ponazarjajo travne biljke. Kljub podrobnemu opazovanju upodobljenih prizorov nam ostanejo ti vsebinsko zelo nejasni. V frizih se ponavljajo figure brez globljega vsebinskega smisla. Upodobitve, naturalistične ali

³² Mole, Starinar, Beograd 1925, 91, 95.

³³ Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, sl. na strani 545.

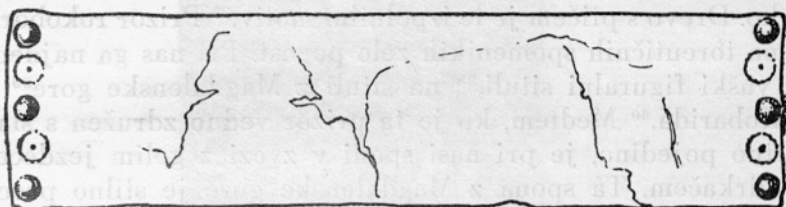
³⁴ Mole, Starinar, Beograd 1925, 81.

³⁵ ToC, barvna priloga zap. št. 142.

³⁶ Hoernes, l. c., slika na strani 545.

temu stilnemu izražanju nasprotne, so vedno ornamentalne, brez širše, smiselno pripovedniške vsebine.

Tendence stilnega oblikovanja so na teh sponah kaj različne. Tako je na sponi T. II, 1 plastika živalskih teles naznačena le s tistimi izboklinami, ki so nujne za tehniko izboklega dela, precej podobno kot so izdelane tudi figure na vaški figuralni situli. Oblika fantastičnih živalskih teles ima oporo le v risbi, ki je v tem primeru zelo ostra. V risbi so nekatere podrobnosti (členki konjskih nog, krila, konjska glava) stilizirane, ne manjka pa tudi raznih toreutičnih trikov

Risba 6. — Pravokotna spona iz Vrhpolja pri Stični

(n. pr. iztolčene pike ob robovih živalskih kril), ki ne dajejo upodobitvi plastični, ampak vse bolj ornamentalni videz.

Pri sponi T. II, 2 moremo opaziti neko novo smer oblikovanja. Upodobitev na tej sponi se od prejšnje ne razlikuje le po drobni in rutinirani izdelavi, ampak tudi z drugačno obravnavo izboklih živalskih teles ter z raznimi posebnostmi risbe. Vzemimo le telesa zajčkov, ki so v visokem reliefu tako izdelana, da je poudarjena oblika prsnega koša in narurne forme stegen. Posebno pri desnem zgornjem zajčku se je toreut približal tudi realnosti napetih kit nad členki nog. Prav tako so oblikovane s smislom za realno obliko glave zajčkov, saj je n. pr. pri levem zgornjem dobro označena razlika med debelejšo glavo in ožjim smrčkom. Zelo linearno so podana ušesa zajčkov in obe ptici (raci ali goloba?). Pri teh so peroti in repi kar ornamentalno stilizirani, podobno kot krila na sponi T. II, 1. Kljub temu pa pri sponi T. II, 2 prevladuje težnja po plastičnosti narurne forme.

Upodobitev druge skupine figuralno okrašenih pasnih spon s tekočo zaključeno kompozicijo imajo od prve skupine

bistveno različno motiviko. Poleg živali (konji, jelen, košuta, srne, zajci, pes, ptič, kozorog, lev) so upodobljeni tudi ljudje. Zaradi preprostega, lahko razumljivega razmerja med figurami, ni težko razložiti vsebino upodobitev. Na sponi T. VI, 1 z Magdalenske gore sta upodobljena dva gola rokojorca, ki se borita z ročkami podobnim orodjem, pred njima je na postavku čelada s perjanico, ki je namenjena zmagovalcu. Druga figura je gol jezdec na konju. Ta nateguje z levico vajeti, v desnici pa drži nekak bič, s katerim tolče konja. Za jezdecem je upodobljeno nekakšno drevo, na katerem čepi ptič s kačo v kljunu. Upodobitev predstavlja tekmo: rokojorbo in konjsko dirko. Drevo s ptičem je le izpolnilni motiv.³⁷ Prizor rokojorbe je na toreutičnih spomenikih zelo pogost. Pri nas ga najdemo na vaški figuralni situli,³⁸ na situli z Magdalenske gore³⁹ in iz Kobarida.⁴⁰ Medtem, ko je ta prizor vedno združen s slavnostno pojedino, je pri naši sponi v zvezi z golim jezdecem — dirkačem. Ta spona z Magdalenske gore je stilno precej zanimiva, čeprav kaže ne ravno preveč posrečeno delo po predlogah. Toreut je z zelo okrnjenimi sredstvi skušal podati nekaj realnih form človeškega telesa, kar mu pa ni uspelo tam, kjer so telesa postavljena v polprofil ali celo v delni en face. V primerjavi z drugimi deli figur je zelo skrbno izdelana konjska glava in kar ne moremo se otresti misli, da je posneta po levem konju spona iz Vač (T. III). Precejšnja sorodnost med tema dvema sponama je še v okvirni borduri in v frfotajočem koncu konjske grive. Pri tej sponi z Magdalenske gore opazimo, da toreut ni obvladal niti risbe, niti ploskve, določene za prizor, saj bi se sicer ne posluževal raznih trikov kot n. pr. podaljševanja konjskega trupa in dopolnilnega prizora s ptico. Druga spona, ki šteje v to skupino, je iz Zagorja (T. IV). Figuralna upodobitev predstavlja lovski prizor. Lovca na konju lovi pred njim bežečo košuto. Sulica, ki jo je zagnal, se je zapičila živali v vrat. Za jezdecem beži jelen, ki ga preganja pes. Ta se je pravkar v elegantnem skoku pognal

³⁷ Primerjaj Mole, Starinar, Beograd 1925, 106.

³⁸ Mole, l. c., 81.

³⁹ Müllner, TF, T. XX, 5.

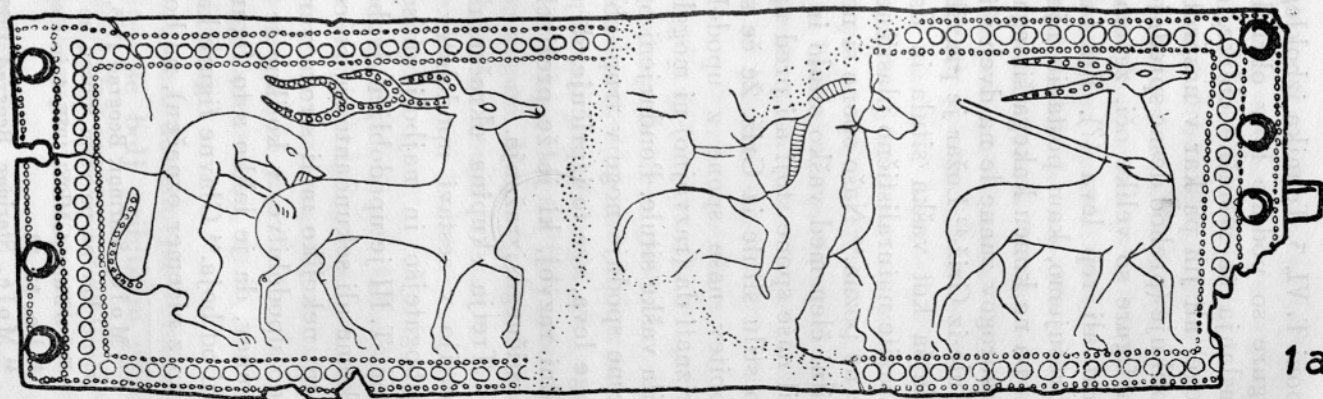
⁴⁰ Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, 548.

Pravokotna spona iz Vač

jelenu na hrbet in se zagrizel vanj. Ves prizor je vsebinsko zaključen, kompozicijsko dosleden, brez nepotrebnih izpolnjevalnih figur ali prizorov, ki so sicer pri toreutičnih spomenikih zelo pogosti. Pripovedna vsebina ima namen, da opiše potek lova (gonja divjačine s psom, met sulice) in da ne pripoveduje le o enem trenutku lova. Takega pripovedništva se je poslužil toreut tudi na sponi T. III. Stilne tendence oblikovanja figur so izrazito plastične. Izbokline niso le nujen tehnični postopek dela, ampak so izraz prizadevanja ponazoriti naravno obliko. Prav posebno dobro so te tendence izražene na glavi in na stegnih jelena ter na stegnih psa. Toda tudi na tej upodobitvi imamo nekaj toreutične »navlake«, ki je v nasprotju s temi naturalistično plastičnimi tendencami. Punktirani uhlji košute, punktirano rogovje jelena in punktiran rep psa so tisti nepotrebni okraski, ki ponavadi spremljajo iztolčene upodobitve.

Pri naslednjih dveh okrašenih sponah z Magdalenske gore (T. VI, 3 in T. VI, 2), ki smo ju uvrstili v ta razdelek, se je nekoliko težje odločiti za pomen upodobljene motivike. Na prvi sponi T. VI, 3 sta razen dveh večjih srnam podobnih živali upodobljeni še dve manjši, od katerih utegne biti skrajna desna zajček, skrajna leva pa morda mlada srna. Ker je bila spona večkrat prelomljena in zopet zakrpana, je velika verjetnost, da je bila proti levi še kaka figura (morda jih je bilo tudi več), ki je bila v zvezi s to bežečo divjadjo, kakor bi lahko označili motiv na tej sponi. Posebna značilnost upodobitve je razmerje majhnih živali do velikih. Videz je, da so manjše živali upodobljene le zaradi praznine, kljub temu pa so neprisiljeno razvrščene tako, da imamo kar neko iluzijo o prostoru, koder beže. Oblikovanje teles je na tej sponi okorno, risba je nespretna in nedosledna, proporcije pa so zelo izmaščene. V nasprotju z linearnostjo tega oblikovanja, ki niti najmanj ne teži za vernostjo naravnih form, je glava desne večje živali. Stroge profile, ki smo jih lahko opazovali pri drugih upodobitvah, je nadomestil dosledni en face. Obrat glave, zaradi katerega gleda žival v gledalca, je tako podan, da sta opodobljeni obe očesi in oba uhlja, pa ne tako kot n. pr. pri živalih na sponah T. II, 2 ali T. IV, ko sta uhlja drug pod drugim, ampak sta postavljena povsem pravilno drug poleg drugega. Primer popolne linearnosti je upodobitev na

Pravokotna spona iz Zagorja

sponi T. VI, 3. Tehnika izboklega dela je pri tej sponi izostala, figure so podane le v obrisih. Risba se v podrobnostih ne naslanja na resnične oblike, ampak jih poenostavlja (n. pr. noge) ali jih pa kar v nasprotju z resničnostjo ornamentalno oblikuje (prehod desne sprednje noge v trup). Posebno značilne za figure so velike oči, zgeometrizarano telo race, kozorogov vrat ali rep leva (?). Pri tako obravnavani upodobitvi se vprašujemo, kam postaviti njen stil. Možen je le na začetku ali pa na koncu kakega širšega razvoja. Pri nas so upodobitve kozorogov znane le na dveh situlah: na vaški⁴¹ in na pokrovu situle iz Griž.⁴² Ložar je pravilno ugotovil, da je situla iz Griž mlajša kot vaška situla in da imajo kozorogi griške situle izrazite naturalistično plastične tendence, katerih vaška situla še ne pozna.⁴³ Našo spono si ne moremo zamišljati kot vmesni stilni člen med vaško situlo in situlo iz Griž, možno je le, da stil naše spone stoji ali pred upodobitvami vaške situle ali pa po stilu situle iz Griž. Že če samo površno primerjamo upodobitev naše spone z upodobitvami vaške situle, moramo priznati da (razvojno) ni mogel biti stil naše spone predhodnik stila vaške situle. Poudarjeni prsni koš, trikotna glava, prehod desne spodnje noge v trup, oblika kozorogovih kopit, zadnje noge leva, vse to izpričuje, da stoji za našo upodobitvijo dolg stilni razvoj, ki je že preživel visoko stopnjo naturalistično plastičnega izražanja.

Tretja skupina okrašenih pasnih spon z vertikalno simetrijo v sestavi upodobitev ima od vseh naših primerov najbogatejšo in najbolj smiselno zaključeno motiviko. Na sponi T. III je upodobljen dvoboj jezdecev z njunima sobojevnikoma ali sekundantoma, peščema. Figura človeka na skrajni desni nekoliko moti strogo vertikalno simetrijo, pa tudi vsebino upodobitve, v kolikor se ne strinjamo z eno Moletovih domnev, da je lahko s to figuro prikazano, kako nebojevnik beži od boja.⁴⁴ Glavne figure kažejo na enoten prostor (čeprav ta ni z ničemer označen), na bojišče, kjer se dvoboj odigrava.

⁴¹ Mole, *Starinar*, Beograd 1925, 81. — Avtor jih označuje kot srnjake ali jelene, kar pa po vsem videzu ne drži.

⁴² Ložar, *GMDS*, 1937, 1 in sledeče, T. I.

⁴³ *I. c.*, 11, 12.

⁴⁴ Mole, *Starinar*, Beograd 1925, 106.

Prizor ni trenutni izraz iz boja, ampak na široko pripoveduje o boju. Toreut je hotel opisati skoraj ves potek boja: kako je desni jezdec najprej zalučal sulico, ki se je zadržala nasprotnikovemu konju v prsi, potem zagnal drugo sulico proti glavi nasprotnika, medtem je tudi ta vrgel sulico, ki leti sedaj proti glavi desnega konjenika. Desnemu konjeniku so sulice pošle, zato se je poslužil bojne sekire svojega oprode, katero sedaj vihti proti nasprotniku, temu pa je ostala še ena sulica, ki jo v širokem zamahu meče v konjenika. Oproda levega jezdeca vihti bojno sekiro in najbrže hoče pomagati svojemu tovarišu. Koliko časa je moralo preteči od prvega meta sulice do trenutka, ko je desni konjenik zavihtel bojno sekiro! In vendar je to povedano v eni upodobitvi na istem prostoru. To potezo je ugotovil Kastelic⁴⁵ in jo po Wickhoffu označil kot kompletirajoči stil. Toreut, ki je izdelal to spono, je v potek upodobljenega dvoboja želel vtisniti pečat resničnosti in dramatičnosti dogodka, kar mu pa ni povsem uspelo. Dinamika razgibanih teles obeh konjenikov in levega oprode, vihrajoči lasje levega konjenika in frfotajoča griva desnega konja sta v ostrem nasprotju s togim korakom desnega pešca in obeh konjev. Podobno nasprotje je med individualno oblikovanimi obrazi, kjer bi skoraj lahko spoznali portret tega ali onega bojvnika, in med stopali bojvnikov, ki so bolj podobni konjskim kopitom kot človeškim nogam. Ali pa če primerjamo presenetljivo naturalistično risbo obeh konjskih glav in temu načinu upodabljanja nasprotne, kar v oči bodeče ornamentizirane členke konjskih nog in kolen peščev. Prizadevanje toreuta za realno, naturalistično upodobitvijo je bilo veliko, toda teh hotenj ni mogel uresničiti, bolje rečeno ni znal. Človek, ki motri to upodobitev in gleda razgibanost posameznih figur, kar otrpne pred togostjo drugih, ki jim ne manjka nič drugega kot mera intenzivnejšega opazovanja, da bi zaživele v resničnosti in dinamičnosti dvoboja.

Naslednja spona T. V, ki se zaradi doslednejše vertikalne simetrije v strukturi upodobitve še bolj približuje popolnejšemu namenu dekoracije pravokotne ornamentalne ploskve, kot upodobitev dvoboja, nam prikazuje ljubek genrski motiv

⁴⁵ Kastelic, *Likovni svet*, Ljubljana 1951, 187.

iz domačega živalskega življenja. Levi prizor kaže dva besneča psa, ki lajata drug na drugega. Skrajna ekstaza njune besnosti je ponazorjena s široko razprtimi gobci, s prežečo držo in z repi, ki jih imata psa spodvita med nogami. Desni prizor pa kaže kako prav tak razbesnjen pes laja na mačko, ki vsa nasršena in z navzgor zavihanim repom odgovarja na njegov lajež. Na skrajni desni je upodobljen labod, na levi pa gos. Ti skrajni živali sta najbrže izpolnilni motiv. Ta prizor je izdelan z mnogo primitivnejšimi sredstvi kot dvoboj na prejšnji sponi. Telesa živali so sicer oblikovana z mero hotenja po resničnosti naturnih form, toda strogi profili psov, laboda ter race kažejo na linearnost. Izjema je mačka, katere glava je podana en face in je paralela glavi srne na sponi T. VI, 3.

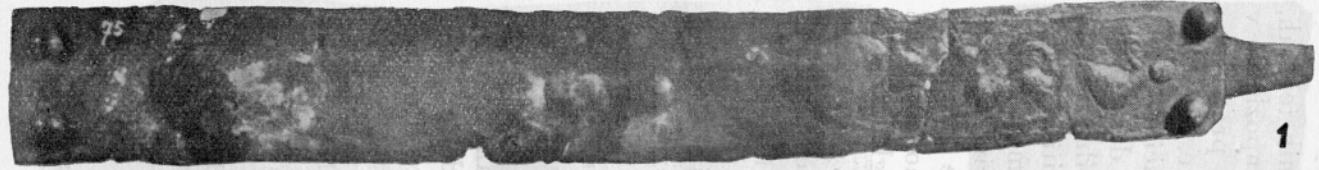
Spona, ki smo jo še prišteli k tej skupini, je ohranjena le v fragmentu. Erotični prizor, kateremu je simetrično stal nasproti še eden, prav tak, je le del celotnega, prav gotovo vertikalno simetričnega motiva.⁴⁶ Ta je imel verjetno sakralno vsebino, kar nam razodeva košček pločevine iste spone s kultno posodo, kakršno poznamo iz motiva daritve na vaški situli.⁴⁷ Drastično naturalistična vsebina je dobro izvedena le v risbi, medtem ko se plastičnost teles omejuje več ali manj le na toreutični tehniki potrebne izbokline. Pri upodobitvi nas preseneča iluzija prostora (globine), ki je naznačena z levico moža, desno žensko nogo, phalusom in še z levo žensko nogo, torej kar s štirimi, v prostoru različno usmerjenimi deli teles.

*

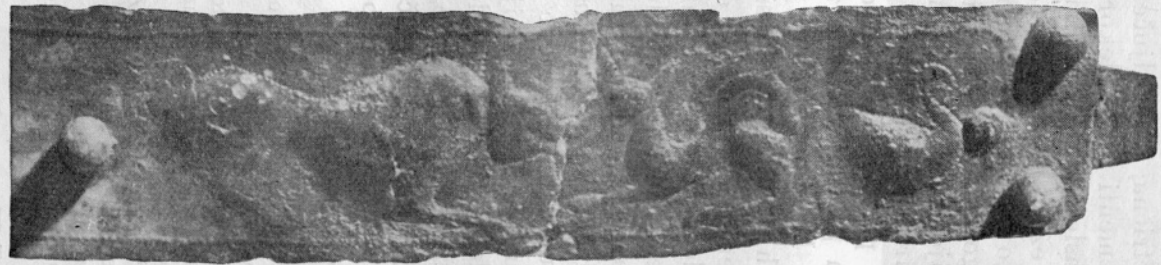
Vprašanje o stilnem zaporedju s posebnim ozirom na vlogo ornamentalne ploskve pri nastanku in razvoju ornamentalnih in figuralnih upodobitev temelji tako v tipološkem razvoju spon, kakor v dekorativnih težnjah, kako in s čim okrasiti predmet. Naši predmeti so služili za spenjanje pasu, njihova oblika je bila v začetku izraz popolnejše uporabnosti predmeta, pozneje pa je prevzela tudi glavno okrasno funkcijo pasu, prav gotovo pa tudi krasilno funkcijo tega, kar je pas

⁴⁶ Primerjaj Szombathy, MAGW, 1894, 130.

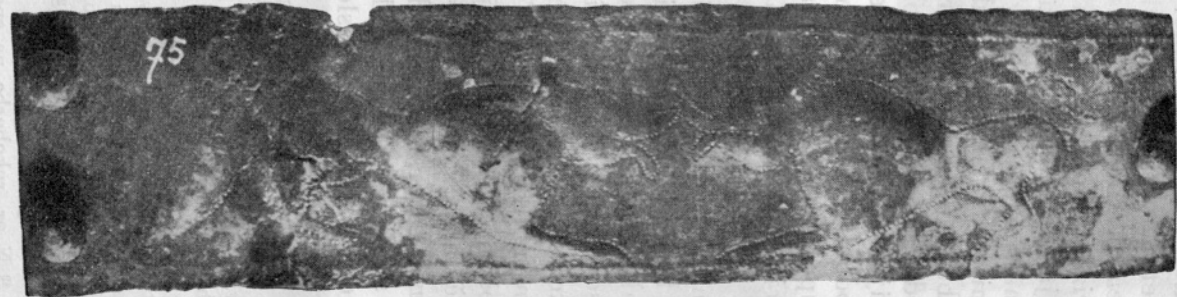
⁴⁷ Mole, Starinar, Beograd 1925, 80.

1

1a

1b

Pravokotna spona iz Vač

spenjal. Vprašanje stila temelji tudi v dekorativnih težnjah, stila naših spon. Kakor smo videli, je bila kompozicija v začetku horizontalno simetrična, nezaključena, prav tako linearna kot so linearni elementi njene dekoracije. Med tem horizontalno tekočim in naslednjim okvirnim načinom krašenja ni večjega preloma. Težnja po zaključenosti dekoracije, ki naj poudari krasilno vlogo sponse, pa gotovo ni bila trenutna zamisel, ampak rezultat dolgotrajnih hotenj ustvariti omejeno, vsebinsko enotno dekoracijo predmeta. Z novim, funkciji predmeta ustrežnejšim okvirnim, zaključenim načinom dekoracije so v zvezi iztolčeni prizori. Ker pa so te toreutične upodobitve tehnično, včasih pa tudi motivno tesno povezane z upodobitvami na situlah, bi bilo potrebno pregledati razmerje med dekoracijo naših pasnih spon in situl.

Kar se tiče tehnike tolčenja, moramo reči, da je na situlah in na sponah ista.⁴⁸ Tudi glede na motive imamo primere, ki jih lahko vzporejamo ali celo enačimo z upodobitvami na situlah.⁴⁹ Zveza med okrašenimi sponami in okrašenimi situlami ki so iskale zadovoljive in tedanjim pojmom ustrezne rešitve, kako okrasiti iz praktično uporabnih tendenc vzniklo pravokotno obliko predmeta. Tu smo pred kompozicijskimi elementi je očitna. Toda ta zveza je le tehničnega in deloma motivnega značaja, ne temelji pa v strukturi dekoracije, za kar se zavzema Ložar, ko meni, da je ploskev izhodišče tako sponam kot situlam.⁵⁰ Ornamentalna ploskev kovinske posode je lupina nekega volumna in zasleduje conalno-tekočo razdelitev po-

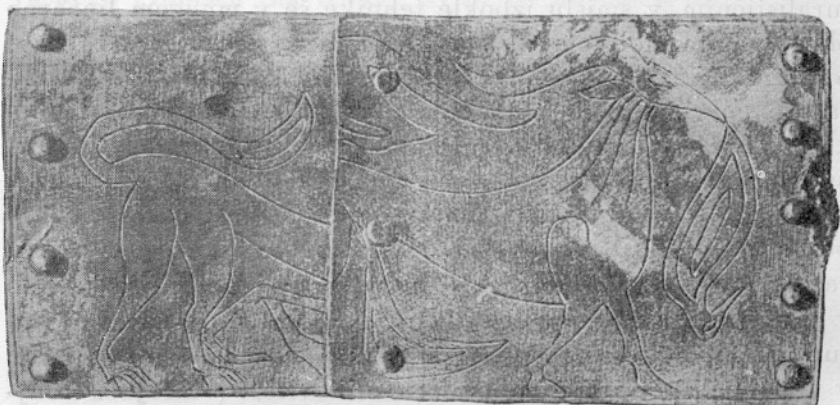
⁴⁸ Toreutična tehnika še ni dosti raziskana. Njene osnovne značilnosti so v načinu tolčenja izboklin in v načinu izvedbe risbe — obrisov upodobitev. V študiji o Vačah sem obsežneje spregovoril o tem vprašanju. Ob naših toreutičnih upodobitvah sem razen žigosanih figur ločil tri tehnike obrisovanja. Risbe, pri katerih so obrisi sestavljeni ali iz niza utolčenih pik ali krajših črtic, ali pa so iz vtolčene, nepretrgane črte. Zaradi slabih fotografskih posnetkov tistih naših predmetov, ki so v tujini, nisem mogel v tej študiji posvetiti posebne pozornosti temu vprašanju. Iz predmetov, ki so mi bili dosegljivi, sem mogel ugotoviti, da so tehnični postopki zelo podobni, oziroma isti.

⁴⁹ N. pr. rokoborba na sponi T. VI, 1, zajčki in gosi na sponi T. II, 2, kozorog in lev na sponi T. VI, 2 in grifi na sponi T. II, 1.

⁵⁰ Ložar, GMDS, 1954, 40.

1

2

3

1—3 pravokotne spone z Magdalenske gore

vršine (n. pr. situle in ciste),⁵¹ pri pasnih sponah pa smo prišli do povsem drugačnih ugotovitev. Zato smemo reči, da je dekoracija spon po strukturi upodobitev neodvisna od situl.

Stil upodobitev na naših sponah ni enoten, v oblikovanju motivov se zrcalijo različne tendence, ki nam razlagajo umetnostno hotenje časa. Horizontalno ponavljajoči se linearni stil s svojimi geometričnimi elementi dekoracije ima smiselno zvezo s horizontalno tekočo motiviko shematiziranih račk in simbolov sonca. Če pa strnemo figuralne upodobitve naših spon glede na tendence oblikovanja v razvojnem zaporedju, lahko rečemo, da je težil razvoj od omenjenih, simbolično shematiziranih, idealistično pojmovanih linearnih upodobitev k naturalističnim, v smislu izbokle tehnike še v mnogem linearno obdelovanim motivom. V to stilno izražanje se vriva za naše predzgodovinske predstave nerazumljiv element orientalizirajoče smeri. Čeprav je prav ta prinesel k nam tehniko izboklega dela, nima na stil naših upodobitev (pasne sponse) obsežnejših vplivov. Le na nekaterih sponah so ohranjeni elementi te orientalizirajoče smeri, toda v spremenjeni ornamentalno pojmovani obliki (n. pr. vitice, lev in iz gobca kozoroga viseča raca). Naturalistična snov, ki v nekaterih primerih posega celo v intimne genre, je pritegnila izdelovalca k opazovanju narurnih form, posledica tega pa je bila težnja po plastičnosti, v nekaterih detajlih opazimo celo slikovitost (vihrajoča konjska griva, vihrajoči lasje bojevnika in skok psa na jelena). Pod katerimi pogoji in zaradi katerih tendenc slede temu stilnemu izražanju zopet k linearnosti težeče upodobitve (delno T. V, T. VI, 2, 3), za zdaj ni znano. Morda je to znak kulturnega razkroja, morda pa je posledica novih uveljavljajočih se tendenc kakega tujega elementa s povsem drugače usmerjeno duhovno kulturo. Pri zadnji možnosti prihaja v poštev keltski in skitski element.⁵²

⁵¹ Horizontalno tekoči motivi na frizih situl vsebujejo na mnogih mestih tudi vertikalno simetrijo, toda ta se nnaša le na posamezne skupine v okviru horizontalno tekoče dekoracije.

⁵² Skitski element v naši železni dobi tako rekoč še ni »odkrit«, kljub temu, da imamo zanj mnogo dokaznega gradiva (trorobne puščice, značilne sekire, okraske in celo značilno živilsko dekoracijo).

Za pravokotne pasne spone nimamo zadovoljivih podatkov, ki bi omogočili podrobno časovno opredelitev posameznih tipnih in stilnih variant. Pričetek uporabljanja, oziroma izdelovanja teh predmetov, bi lahko pri nas glede na železne, pa tudi bronaste primere (starejše variante) iz Vač postavili še v starejšo stopnjo vaškega grobišča. Kako dolgo, oziroma do kdaj je bila pri nas v rabi oblika pravokotne spona, doslej še ni ugotovljeno. Take spone smo našli n. pr. v mlajših grobovih z Magdalenske gore⁵³ in z Brezij pri Mirni peči, podrobno proučevanje gradiva iz Šmarjete, okolice Stične in z Magdalenske gore pa bo verjetno dalo zadovoljiv odgovor. Gotovo pa je značilno, da na enem izmed najmlajših delov vaškega grobišča (na Apnu), ki ga je leta 1934/35 izkopaval Schmid,⁵⁵ ne najdemo več spon tega tipa.⁵⁷ V tem časovno obsežnem obdobju (nekako med 7. stoletjem in verjetno med sredo 3. stoletja) doživljajo pravokotne pasne spone omenjeni tipološki razvoj in prehajajo od tega k onemu načinu in stilu dekoracije. Za proučevanje splošne kulturne tvornosti bi bilo zelo važno časovno razmejiti starejši način dekoracije od mlajšega. Pri poskusu take razmejitve ne mislim na kak strog datum, kajti treba je upoštevati, da prehod od enega k drugemu načinu dekoracije ni bil nenaden. Pri tem bi nam bil v veliko in najbrž edino pomoč inventar groba št. 13 z Magdalenske gore.⁵⁷ V tem grobu so našli dve pravokotni

⁵³ Hoernes, WPZ, 1915, 102, grob 42. V tem grobu, ki ga Hoernes pripisuje latenskemu obdobju, so izkopali naslednje predmete: tuljasto železno sekiro z ušescem, dve železni sulični osti, bronasto (pravokotno) pasno spono z železnim kavljem, dva bronasta obročka (verjetno pripadata pasu) in zgodnjelatsko samostrelno fibulo z dvema gumboma.

⁵⁴ Hoernes, WPZ, 1915, 107. V nekem moškem grobu so našli železno tuljasto sekiro, dve železni sulični osti, železen nož, šest trorobnih puščic, bronasto pravokotno pasno spono z obeskom in dve samostrelni certoški fibuli.

⁵⁵ Gradivo je v ljubljanskem Narodnem muzeju in še ni objavljeno.

⁵⁶ Grobovi pripadajo končni stopnji vaškega grobišča in jih karakterizirajo predvsem obročaste pasne spone in zapestnice s spetimi, presega-jočimi konci (primerjaj tudi opombo 6).

⁵⁷ Hoernes, WPZ, 1915, 101. V tem moškem skeletnem grobu so ležali naslednji predmeti: bronasta dvogrebenasta čelada, bronast kotljiček z dvema ročajema, ki sta se pripenjala na dva dvojnokrižna oboja, dva bronasta pokrova s svinčenim jedrom v gumbih in z obrobnimi obeski,

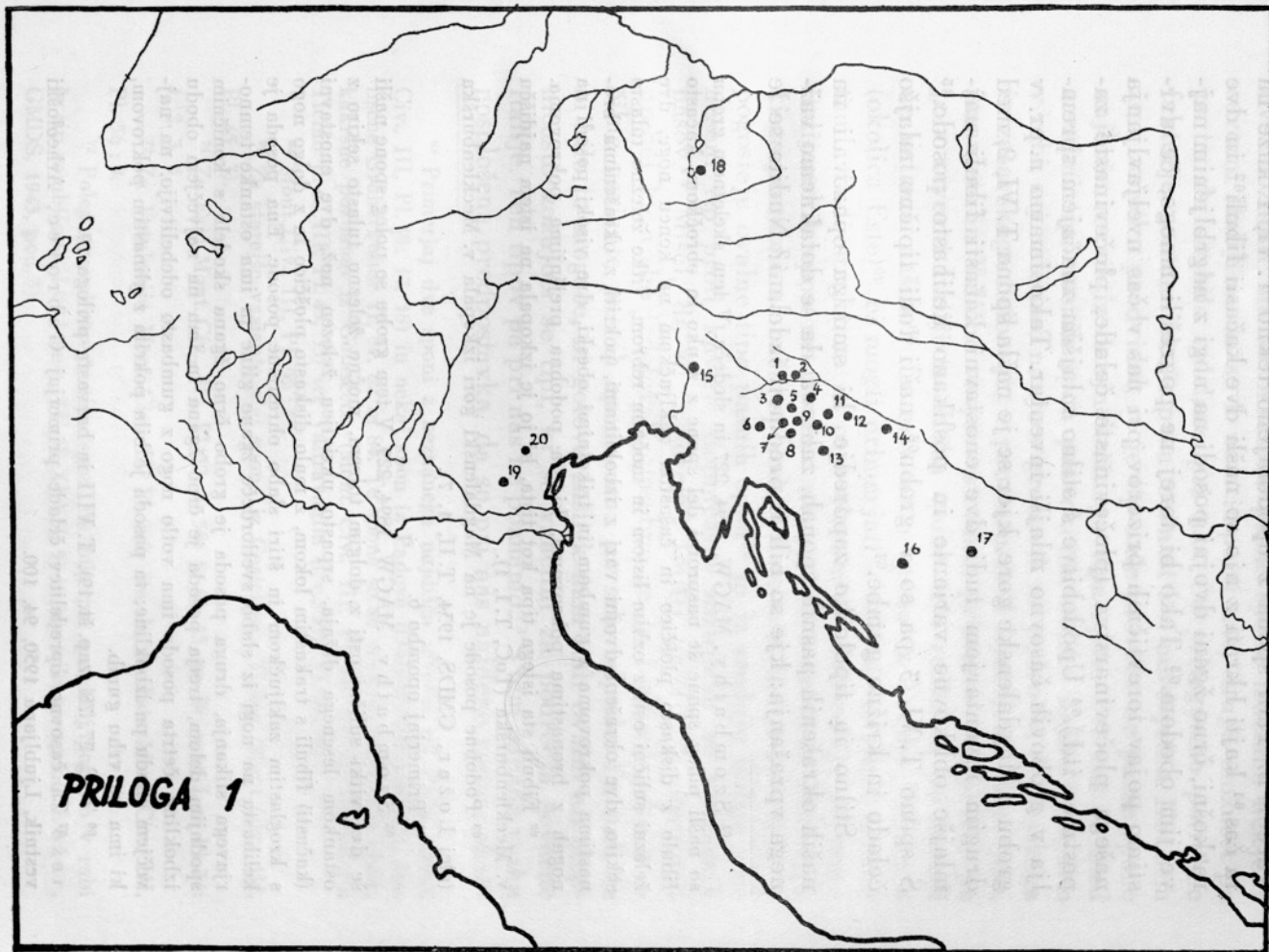
sponi, spono T. II, 1 in neko drugo spono z geometričnim ornamentom tipa risba 2. Za časovno opredelitev tega groba je važna predvsem čelada iz bronaste pločevine z dvema grebenoma, kakršno poznamo iz Vač,⁵⁸ in polkroglast bronast kotliček z dvojnokrižnima obojema za ročaj. Tip dvogrebenaste čelade smemo uvrstiti glede na vaško grobišče na začetek stopnje Vače II b,⁵⁹ bronasti kotliček pa utegne biti vsaj tipološko še nekoliko starejši. Pri inventarju tega groba je značilno, da so se našli tudi tipno starejši predmeti, n. pr. omenjeni bronasti kotliček in pravokotna spona z geometričnim ornamentom. Razmerje med obema, v tem grobu najdenima sponama, osvetljuje problem časovnega pojava naših figuralno okrašenih spon, posebno zato, ker smemo spono T. II, 1 zaradi nedoslednosti okvirnega ornamenta, posebno pa še zaradi izrazite orientalizirajoče smeri uvrstiti na začetek naše torevtike sploh. S tem nam je dana tudi širša časovna opora za osnovne časovne predpostavke: kdaj se začne uveljavljati pri nas torevtika. Če k temu časovnemu ugibanju pritegnemo še vaško figuralno situlo in njen grobni inventar, nam ta potrди prejšnjo domevo. Vaška situla pripada zaradi linearnih tendenc oblikovanja upodobitev stilno starejši stopnji,⁶⁰ kar potrjujejo tudi motivi orientalizirajočega stila (lev, ki žre človeško nogo, kozorogi s shematiziranimi — ne ornamentalno upodobljenimi! — bilkami oziroma vejicami v gobcih). Ta stilna stopnja je vsekakor v neki časovni odmaknjenosti od prvih torevtičnih prizorov Alpskega območja. Skupno s situlo so našli tudi votlo pločevinasto, nasvitkano zapestnico, ki je značilna za stopnjo

bronasta skodela za zajemanje, fragmenti lesenih veder s pločevinasto oblogo, bronasto pravokotna pasna spona z železno podlogo in figuralnimi upodobitvami (glej T. II, 1), bronasta pravokotna pasna spona z geometričnim ornamentom, obročki in ploščice kot obeski na pasu, 107 torobnih puščic, železna tulasta sekira, dve železni sulični osti, brusni kamen, bogato profilirana bronasta igla posebne oblike; konjsko okostje z ostanki opreme: železna uzda z ukrivljenima stranskima členoma, bronasta falera in drugi okraski, med njimi 29 cinastih obeskov deloma v obliki goveje glave.

⁵⁸ Ložar, Vodnik, sl. 14 a.

⁵⁹ Za to stopnjo so značilne certološke fibule, mlajše oblike kačastih in čolničastih fibul, votle zapestnice in rdeče žgane kelihaste posode (primerjaj opombo 6).

⁶⁰ Primerjaj tudi Ložar, GMDS, 1937, 11, opomba 25. str. 12.

Priloga 1. — Razširjenost pravokotnih pasnih spon, ki so značilne za kranjska najdišča

Vače II b. Tudi spona z upodobljeno tekno T. VI, 1 kaže na ta čas,⁶¹ kajti hkrati z njo so našli dve kačasti fibuli⁶² in dve razkošni, črno žgani dvojni posodi na nogi z nagrbljenim največjim obodom.⁶³ Tako bi torej ne pogrešili mnogo, če uvrstimo pojav torevtičnih prizorov pri nas v čas uveljavljanja našega pločevinarstva (pločevinaste čelade, pločevinaste za-pestnice itd.).⁶⁴ Upodobitve s stilno mlajšim značajem spremlja v grobovih časovno mlajši inventar. Tako imamo n. pr. v grobu z Magdalenske gore, kjer se je našla spona T. VI, 2, med drugim inventarjem tudi dve enostavni kačasti fibuli najmlajše oblikovne variante in poslikano kelihasto posodo.⁶⁵ S spono T. VI, 3 pa so v grobu⁶⁶ našli tudi tipično mlajšo čelado in križne gumbе.⁶⁷

Stilno in tipološko zaporedje, ki smo ga opazovali na naših okrašenih pasnih sponah, zahteva, da se dotaknemo važnega vprašanja: kje so bili ti predmeti izdelani? Nudita se le

⁶¹ Szombathy, MAGW, 1894, 227 in sledeče. V tem skeletnem grobu so našli poleg spone še nasprotni del spone z zanko in obročkom, kačasto fibulo z diskasto ploščico in čašastim zaključkom na koncu noge, dve železni sulični osti z ozkim listom in močnim rebrom, vitko železno tulasto sekuro, dve okrašeni dvojni vazi z izboklinami, pokriti z okrašenima bronastima pokrovoma z gumbom in trikotnimi obeski, dve visoki posodi na nogah z bronastima pokrovoma, ki sta podobna prejšnjima pokrovoma.

⁶² Fibuli sta istega tipa kot tista, ki jo je izkopala na istem najdišču v. Mecklenburška (ToC, T. I, 1).

⁶³ Podobne posode je na Magdalenski gori izkopala v. Mecklenburška (glej Ložar, GMDS, 1954, T. II, 1, 7).

⁶⁴ Primerjaj opombo 6.

⁶⁵ Szombathy, MAGW, 1894, 229. V tem grobu so poleg spone našli še dve vitki sulični osti z dolgim tulcem, močno železno tulasto sekuro z ostankom lesenega držaja, srpasto ukrivljen železen nož, dve enostavni (kačasti) fibuli s trakastim lokom, z malo diskasto ploščico in z dolgo nogo s kroglastim zaključkom in štiri slabo ohranjene posode. Ena posoda je kelihasta na nogi iz slabo svetlordeče žgane glinе in ima ostanke temnorjavega slikanja, druga posoda je grobo črno žgana skodela s koničnim spodnjim delom, tretja posoda je črno žgana in ima na največjem obodu izbokline, četrta posoda ima votlo nogo z gumbasto odebelitvijo, na največjem obodu pa izbokline; ta posoda je bila pokrita z glinastim pokrovom, ki ima na vrhu gumb.

⁶⁶ ToC, 77, 78 (zap. št. 19), T. VIII in barvasta priloga 19.

⁶⁷ Za časovno opredelitev čelade primerjaj Gabrovec, Arheološki vestnik, Ljubljana 1950, 94, 100.

dve možnosti: da so okrašene pasne sponे izdelane nekje v severni Italiji in da so k nam importirane, druga možnost pa je ta, da so bile izdelane pri nas. Če pritegnemo potrebne faktorje, se nam izkaže prva možnost kot neverjetna. Kot sem že v začetku predvidel, se je tip naše pravokotne pasne sponе najbrže razvil iz dvojnokrižnega tipa spon. Pri nas je med različnimi tipi pasnih spon pravokotna oblika najbolj pogosto v rabi, saj naletimo nanjo v grobovih na področju dolenskega in zasavskega hribovja, v prostoru med Ljubljano, Zagorjem, Šmarjeto in Valično vasjo v stotinah primerov. Nasprotno pa je v severni Italiji ta oblika sponе zelo redka in po navadi ne ustreza našim.⁶⁸ Le eno samo spono iz Tomba Polugana (okolica Este)⁶⁹ bi mogli primerjati z našimi mlajšimi varian-tami. Tudi strukture in celo elementov dekoracije severno-italijanskih spon ne moremo vzporejati z načinom krašenja, ki ga poznamo na naših sponah.⁷⁰ V severni Italiji uporabljajo pogosteje ovalne tipe pasnih spon⁷¹ in iz srednje Italije preneseni tip proti kavljju stopničasto zožujočih se kovinskih pasov.⁷² Misel, da so v severni Italiji nalašč za omenjeni predel kranjske izdelovali, posebno za ta teritorij tako značilne variante pasnih spon, sama po sebi odpade. Pa tudi če bi bilo to mogoče, bi gotovo zašli k nam tudi ovalni ali stopničasto zožujoči se tipi, ki so značilni za področja severne Italije. Teh tipov pa pri nas ne poznamo.⁷³ S tem odpade vsaka posplošena predpostavka, da so pri nas najdene sponе, okra-

⁶⁸ Primerjaj dve sponi z neznanega najdišča severno od Pada (Mont. Civ., III, Pl. 49: 17, 18) in nekaj spon iz Padove (Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* II, 81, 82 in 84. Te sponе so se verjetno razvile iz oblik, kakršne poznamo iz Golasecca (Mont. Civ., III, Pl. 44: 15) in Castelletta Ticino (l. c., III, Pl. 45, 35) ter Valtravaglia (l. c., III, Pl. 46, 5).

⁶⁹ Mont. Civ., III, Pl. 56 : 13.

⁷⁰ Za starejše variante glej spono iz Castelletta Ticino (Mont. Civ., III, Pl. 45 : 3).

⁷¹ Za Este Mont. Civ., III, Pl. 52: 1, 56: 8, 10, 13, za Bologno l. c., Pl. 74: 1, 2, 3, 4.

⁷² Za Vetulonijo Mont. Civ., II, Pl. 202: 6 a, b, za Este Mont. Civ., III, Pl. 56 : 9.

⁷³ Poleg pravokotnega tipa spon sta bila pri nas bolj pogosto v rabi še tip rombične (Müller, TF, T. XXVII, 5) in tip trikotne sponе (Ložar, GMDS, 1943, pod. 3).

šene s toreutičnimi prizori, nastale v severnoitalijanskih delavnicah. Tudi upodobitve in stil se na splošno oddaljujejo ne le od dekoracije severnoitalijanskih spon, ampak tudi od drugih tamkajšnjih iztolčenih upodobitev. Venetske, posebno pa še estenska toreutična »delavnica«, kažejo namreč mnogo več elementov orientalizirajoče smeri kot naši izdelki (spone in situle), njihovo stilno oblikovanje pa izraža tudi prefinjene ornamentalne težnje.⁷⁴ Le za eno naših spon (T. II, 2) lahko v teh estenskih upodobitvah najdemo neposredno paralelo. Dasi je v tem primeru možno misliti na import, je vendarle vprašanje izvora te upodobitve precej problematično.⁷⁵

Zaradi naštetih dejstev bi lahko po današnjem poznavanju materiala upravičeno predvideli, da so naše okrašene pasne spone izdelane pri nas.⁷⁶ S tem pa seveda ni rečeno, da so vsi upodobljeni motivi rezultat likovnih prizadevanj naših izdelovalcev. Fantastični stvori na sponi T. II, 1, vitice v gobcih in kljunih živali na sponi T. II, 2 ali lev in iz gobca viseča raca na sponi T. VI, 2, so očitvidno tisti tuji elementi, ki jih moramo vključiti v vrsto za toreutične upodobitve splošnih, mnogokrat

⁷⁴ Primerjaj situlo D iz Este (Ghirardini, *La Situla Italica primitiva*, III, sl. 16) in fragmente situl z istega najdišča (l. c., Tav. II).

⁷⁵ V svoji disertaciji sem dopustil možnost, da je ta spona iz Vač lahko izrez friza neke pokvarjene situle.

⁷⁶ Po literaturi, ki mi je bila na razpolago, sem sestavil razširjenost za naša najdišča značilnih pravokotnih pasnih spon (glej prilogo 1):

1. Vače	15. Podzemelj
2. Zagorje	14. Malence
3. Magdalenska gora	15. Sv. Lucija (glej opombi 12 in 15)
4. Maljek	16. Jezerine (WMBH, III, 1895, 96, 100, sl. 183, 196)
5. Št. Vid pri Stični	17. Sanski most (WMBH, VI, 1899, 67, 83, sl. 15, 79, 80)
6. Tržišče pri Cerknici	18. Hallstatt (Hoernes, Hallstatt, grobovi)
7. Dobrava pri Dobrničah	19. Tomba Polugana (Este) — glej opombo 69
8. Vinkov vrh pri dvoru	20. Padova (glej opombo 68)
9. Brezje pri Mirni peči	
10. Rovišče	
11. Mokronog	
12. Šmarjeta	

Za področje Slovenije sem sestavil navedena najdišča po inventarni knjigi ljubljanskega Narodnega muzeja in na podlagi pregleda depojev, upošteval pa sem le najdišča, kjer so pravokotne spone večkrat zastopane.

kar šablonsko posnetih toreutičnih motivov. Sem moramo uvrstiti tudi motiv rokoborbe in izpolnilni motiv shematiziranega drevesa s ptico.

Ker večji del pregledanih predmetov kaže na domače izdelke, se samo od sebe sproži vprašanje, kje in kdo jih je izdelal. Vprašanje se nam zdi kar malo preveč drzno, toda če ga prenesemo tudi na vrsto drugih predmetov, ki so prav tako izdelani iz bronaste pločevine, kot n. pr. votle zapestnice, uhani, nanožnice, razni obeski, čelade, ciste, situle in druge kovinske posode, je popolnoma upravičeno. Spričo tako pogostih izdelkov iz bronaste pločevine, kot jih dobimo na kranjskih najdiščih razvite železne dobe, je nujno ugotoviti tiste glavne delavnice, ki so imele v domači proizvodnji vodilno vlogo. Ako bi vzeli vaško najdišče in najdbe iz njegovega geografsko strjenega okoliša kot celoto, bi mogli po vsej verjetnosti označiti Vače kot center zahodnega Zasavja s posebnimi značilnostmi. Med te značilnosti lahko štejemo tudi pravokotne pasne spone.⁷⁷ Podobne lokalne centre lahko v razviti železni dobi pričakujemo tudi na Magdalenski gori, v Šmarjeti in v okolici Stične (Vir pri Stični). Nas bi na tem mestu zanimali obrtni centri zaradi pasnih spon. Kakor smo videli, so okrašene pasne spone najbolj pogoste na Vačah (v območje Vač štejemo tudi Zagorje) in na Magdalenski gori, zato imamo lahko za zdaj ti dve najdišči za vodilni v teh okrašenih izdelkih. Pripomniti pa je potrebno, da so neokrašene pravokotne pasne spone silno pogoste v Šmarjeti, na Vinkovem vrhu pri Dvoru, v Mokronogu, najdemo pa jih tudi na Dobravi pri Dobrničah, v Podzemlju, v Rovišču, Tržišču pri Cerknici, Valični vasi itd. (glej prilogo 1 in opombo 76).

Zelo zanimivo je razmerje med okrašenimi sponami domnevne vaške in magdalenske delavnice. Na Vačah in v njihovem območju (Zagorje) so našli veliko več spon s stilno starejšo dekoracijo kot na Magdalenski gori, kar se popolnoma ujema s kronološkimi predpostavkami o začetku obeh

⁷⁷ Na Vačah je zastopan le majhen odstotek drugih tipov pasnih spon, med temi so nekoliko pogostejše rombične in obročaste, trikotna spona je zastopana le z enim primerom.

najdišč.⁷⁸ Druga značilnost je ta, da imamo na magdalenskih sponah mnogo več elementov orientalizirajoče smeri kot na vaških. Tretji pomemben razložek je v tem, da so proporcije upodobljenih živali in ljudi na Vačah pravilnejše kot na Magdalenski gori, kjer je posebno značilno poudarjanje dolžin.⁷⁹ Za presojanje razmerij in značilnosti obeh delavnic bi bilo zelo pomembno dejstvo, da sta obe sponi z vertikalno simetrijo najdeni na Vačah, da je na Vačah okvirni stil na splošno bolj dosleden in da se pravi genrski motivi pojavljajo le tu.

Iz teh razmerij in značilnosti bi lahko presojali značaj domnevnih toreutičnih delavnic na Magdalenski gori in na Vačah. Ker bi pa bila sodba oziroma razlaga teh značilnosti, ne da bi pritegnili k problemu še figuralnih situl in cist, preuranjena, se moramo zaenkrat zadovoljiti le z ugotovitvijo, da med vaškimi in magdalenskimi sponami obstojajo v strukturi upodobitev, v motivih in v njihovih tendencah oblikovanja (stil v ožjem smislu) razložki in variante. Ne glede na prejšnje, smo s to ugotovitvijo prišli navzkriž z Moletovimi mnenji.⁸⁰ Molè je ob vaški situli (upoštevaje tudi okrašene pasne spona Kranjske) dejal, da venetska toreutika (s tem misli tudi našo) krasi predmete s prevzetimi motivi brez vsakega pravega notranjega razmerja do njih in da je možno te motive reducirati na majhno število šablon.⁸¹ Avtor tudi zanika našim upodobitvam vsako strukturo⁸² in razmerje upodobitve do predmeta.⁸³ Dalje pravi, da se je toreutična umetnost naslajala in se držala le prevzetih form in da ni imela do njih

⁷⁸ Pričetek Vač je postaviti na začetek naše železne dobe (primerjaj opombo 6), na Magdalenski gori pa doslej nimamo grobov, ki bi bili starejši od 7. stoletja.

⁷⁹ Za Magdalensko goro primerjaj spona T. VI, 1, 2, 3, dalje jelene in košute na mecklenburški situli (ToC, Pl. IV, V) ter upodobitve na situli v ljubljanskem Narodnem muzeju (Müllner, TF, T. XX, 5). Za Vače pa glej spona T. II, 2, T. III, T. IV, T. V., jelene na mecklenburški situli (ToC, barvasta priloga zap. št. 142).

⁸⁰ Mole, Starinar, Beograd 1925, 79—108.

⁸¹ l. c., 105.

⁸² l. c., 105.

⁸³ l. c., 106.

lastnega notranjega razmerja,⁸⁴ ter končno, da je ta umetnost anahronizem.⁸⁵ Prav pri naših pasnih sponah pa smo prišli do popolnoma drugih pogledov. Umetnoobratno prizadevanje naših delavnic je imelo pri krašenju pravokotnih pasnih spon že od vsega začetka zakonito načelo (horizontalno simetrična struktura), ki ga je prav zaradi globokega razmerja do predmeta sčasoma izpopolnilo z naprednejšo, predmetovi ornamentalni ploskvi še bolj ustrezno strukturo (okvirni princip z vertikalno simetrijo). S pojavom tega naprednejšega načina sovpadajo tudi toreutične upodobitve, katerih vznik so povzročili tuji vplivi, vendar verjetno le posredno (po situlah). Poleg prevzetih motivov se pojavijo motivi iz domačega okolja, enkratne upodobitve, za katere ne najdemo analogij niti v Italiji niti v Grčiji. In prav v teh prizorih se najbolj izraža prizadevanje kranjskega toreuta, ki se s plastično — naturalistično obdelavo figur trudi približati resničnosti zajetih motivov. Prav ta poteza, katero je ugotovil tudi Ložar na okrašenem pokrovu situle iz Griž,⁸⁶ nasprotuje anahronizmu v naši tedanji umetnosti. Posebnosti domnevnih delavnic in delavnic, katere bo podrobno raziskovanje najdenin in terena še odkrilo, bodo verjetno le poglobile te izsledke.

ZUSAMMENFASSUNG

Dekoration rechteckiger Gürtelschnallen aus Krain

In dieser Studie werden die bedeutendsten ornamentierten rechteckigen Gürtelschnallen aus Krain behandelt. Dieser Schnallentypus, der meistens in den Eisenzeitgräbern im Unterkrainer- und Savegebirgsgebiet, im Raume zwischen Ljubljana, Zagorje, Šmarjeta und Valična vas anzutreffen ist, hat sich wahrscheinlich aus dem alten Typus der doppelkreuzigen Gürtelschnallen entwickelt, die wir in älteren Eisenzeitgräbern in Krain finden (Zeichn. 1 und Anm. 2 u. 3). Beim rechteckigen Gürtelschnallentypus können wir zwei Varianten unterscheiden. Die ältere wurde am Gürtel nur mit einer der kürzeren Seiten befestigt (z. B. T. I, 1) und bildete eine Art Verlängerung des ledernen Gürtels; die jüngere Typusvariante wurde aber

⁸⁴ l. c., 107.

⁸⁵ l. c., 108.

⁸⁶ Ložar, GMDS, 1937, 12.

an den Gürtel mit beiden kürzeren Seiten befestigt (z. B. T. I, 5) und diente auch als Ornamentbeschlag des Gürtels. Für die Wertung der Kulturgestaltungskraft des illyrischen Elementes in der Eisenzeit in Krain kommen bei den rechteckigen Schnallen die Verzierungen als wichtiger mehr in Betracht als die Formen. Die Ornamentierung der typisch älteren Schnallen besteht aus Horizontalreihen mit eingeritzten oder tremolierten Motiven, als da sind: tangential verbundene Kreise mit Punkten, Tannenmusterreihen, eingeritzte oder tremolierte Linien, Zickzacklinien, Quereinritzungsreihen usw. (Zeichn. 2, 3, 4, 5; T. I, 1, 2, 3). Diese Motive, die sich in Horizontalstreifen anreihen, sind zweckmässig gegliedert, und zwar derart, dass das horizontale Motiv die ganze Ornamentierung der Schnalle in zwei symmetrisch ornamentierte Teile teilt. Motive an diesen Schnallen sind ohne Abschluss und endlos. Zu der gleichen horizontallaufenden abschlusslosen Richtung der Ornamentierung können wir auch die Schnalle aus Vače T. I, 4 zuzählen (s. auch Anm. 14, 15). Das zentrale, schematisiert ornamentale Motiv teilt die Fläche dieser Schnallen in zwei Teile, es unterscheidet sich jedoch von der vorigen Beispielen dadurch, dass das zentrale, aus zwei Attributen einer symbolischen Darstellung zusammengesetzte Motiv einen mehr konkreten Inhalt bzw. dass die Gestaltung eine Art Erzählung inne hat.

Die Dekoration der typisch jüngeren rechteckigen Schnallen ist sehr reich. Mit Bezug auf Struktur und Komposition können diese typisch jüngeren Beispiele in drei Gruppen geteilt werden.

1. Die Gruppe mit laufend sich wiederholender Struktur der Gestaltung (T. II, 1, 2), die einen ornamentalen Charakter, ohne einen tieferen sinngemässen Erzählungsinhalt.

2. Die Gruppe mit laufender abgeschlossener Struktur von Gestaltungen (T. VI, 1, T. IV) mit naturalistischem Erzählungsinhalt und

3. die Gruppe mit vertikal-symmetrischen Gestaltungen (T. III, T. V) gewöhnlich mit einem Genre — immer jedoch mit einem Erzählungsinhalt.

Für alle drei Gruppen ist jedoch ein mehr oder minder konsequentes Reihenornament bezeichnend. Die Frage der Stilaufeinanderfolge mit besonderer Rücksicht auf die Rolle der Ornamentfläche bei Entstehen und Entwicklung der ornamentalen und figuralen Gestaltungen gründet sich auf typologischer Entwicklung der Schnallen und auf dekorativen Bestrebungen, wie und womit den Gegenstand zu ornamentieren; wichtig dafür sind selbstverständlich auch die Kompositionselemente des Stils. Bei den älteren Varianten der Schnallen war die Komposition horizontal-symmetrisch, ohne Abschluss und geradeso linear, wie die Elemente ihrer Dekoration linear sind. Durch die Bestrebung nach einer abgeschlossenen Dekoration, die die Schmuckrolle der Schnalle hervorheben sollte, wurde eine begrenzte, inhaltlich einheitliche Dekoration geschaffen. Wenn man die figuralen Gestaltungen auf den Schnallen

mit Rücksicht auf die Gestaltungstendenzen zu einer Entwicklungsaufeinanderfolge verbindet, kann man sehen, dass die Entwicklungsbestrebungen von geometrischen Dekorationselementen und symbolisch schematisierten, idealistisch begriffenen linearen Gestaltungen in der Richtung zu naturalistischen, im Sinne der getriebenen Technik, noch in manchen linear behandelten Motiven hingingen. In diese Stilausdrucksweise schiebt sich ein für vorgeschichtliche Vorstellungen von Krain unverständliches Element in einer orientalisierender Richtung ein. Obwohl dieses Element zu uns eine Technik der getriebenen Arbeit (Torreutik) gebracht hat, kam sein Einfluss auf unsere Gestaltungen in nicht mehr bemerkbarem Masse zum Ausdruck, dieses Element zeigt sich nur selten auf den Schnallen aus Krain und auch dann nur in Einzelheiten. Der naturalistische Stoff, der in einigen Beispielen sogar in ein intimes Genre greift, leitete den Verfertiger zur Betrachtung der Naturformen hin; als Folge davon zeigt sich das Bestreben nach Plastizität, in einigen Einzelheiten bekommt man sogar das Malerische (wehende Pferdemahe, wehende Haare eines Kriegers, Sprung eines Hundes auf einen Hirsch usw.). Auf diese Stil-Ausdrucksweise folgen wieder nach Linearität strebende Gestaltungen, vielleicht Erscheinungen einer Kulturauflösung oder die Folge neuer Tendenzen eines fremden Elementes mit einer völlig anders gerichteten Geisteskultur (Kelten?, Skythen?, s. Anm. 52).

Mit Rücksicht auf die Funde von Vače (s. Anm. 6) könnten wir die ältesten Beispiele der Gürtelschnallen aus Krain im linearen Stil in die Zeitstufe Vače I setzen (ca. 700). Wie lange bzw. bis wann in Krain die Form der rechteckigen Schnalle üblich war, konnte bisher noch nicht festgestellt werden. Solche Schnallen werden z. B. noch in jüngeren Gräbern gefunden: Magdalenska gora, Brezje, Šmarjeta und Umgebung von Stična (s. Anm. 53, 54). Es ist bezeichnend, dass der jüngste Teil der Grabstätte von Vače »na Apnu« (s. Anm. VI, 55, 56) diesen Schnallentypus nicht mehr kennt. Demgemäss mussten rundum zwischen dem 7. und wahrscheinlich der Mitte des dritten Jahrhunderts die rechteckigen Gürtelschnallen in Krain ihre typische Entwicklung und Übergang von einem zum anderen Dekorationsstil durchgemacht haben. Eine zeitliche Begrenzung zwischen dem älteren und jüngeren Ornamentierungsstil wäre sehr wichtig. Teilweise wird diese Begrenzung durch das Grab von Magdalenska gora ermöglicht, wo die Schnalle T. II, 1 (s. Anm. 57) gefunden wurde, dieses Grab kann mit dem Anfang der Stufe Vače II b (s. Anm. 61, 58, 59) festgesetzt werden.

Angesicht der interessanten typologischen und Stilentwicklung von rechteckigen Gürtelschnallen aus Krain ist es notwendig festzustellen, wo die behandelten Schnallen verfertigt wurden. Es gibt nur zwei Möglichkeiten: Entweder irgendwo in Norditalien und wurden zu uns importiert, oder aber sie wurden verfertigt

in Krain. Die letzte Möglichkeit ist am wahrscheinlichsten, denn sie hat für sich folgende Gründe: es ist mehr denn wahrscheinlich, dass die rechteckigen Schnallen aus Krain sich aus dem doppelkreuzigen Typus der Schnallen entwickelt haben. Dieser Typus ist in Slowenien ziemlich häufig (s. Anm. 2, 3). Unter verschiedenen Schnallentypen in Krain sind die rechteckigen Schnallen am häufigsten, wogegen in Norditalien diese Schnallenform sehr selten ist, gewöhnlich entspricht sie nicht den unsrigen. In Norditalien sind am häufigsten ovale Typen und der Typus der gegen den Haken sich stufenartig verengenden Metallgürtel. Auch die Struktur und sogar die Dekorationselemente der norditalienischen Schnallen kann nicht mit unseren Beispielen verglichen werden. Die Annahme, dass in Norditalien für Krainergebiete die für Krain so typischen Schnallen absichtlich gefertigt wurden, ist nicht berechtigt, denn widrigenfalls wären auch in Krain die zwei für Oberitalien so charakteristischen Typen einer ovalen und einer stufenartig sich verengenden Schnalle bekannt. Damit entfällt auch die Möglichkeit, dass die in Krain gefundenen rechteckigen, mit getriebenen Szenen ornamentierten Schnallen in den norditalienischen Werkstätten gefertigt wurden. Auch die Gestaltungen und der Stil entfernen sich im allgemeinen nicht nur von der Ornamentierung der norditalienischen Schnallen, sondern auch von den übrigen dortigen torreutischen Gestaltungen. Die torreutische Werkstatt von Este weist zum Beispiel viel mehr Elemente orientalisierender Richtung auf als unsere Produkte. Ihre Stilgestaltung bringt verfeinerte ornamentale Bestrebungen zum Ausdruck (s. Anm. 74). Alle gestalteten torreutischen Motive auf den Krainerschnallen sind wohl nicht ein Resultat der Gestaltungsbestrebungen von Krainertorreuten, z. B.: phantastische Tiere, Zweige in Tierschnauzen und Schnäbeln und Ähnl. (s. T. II, 1, 2, T. VI, 2) sind offensichtlich jene Formenelemente, die zu uns mit der Technik getriebener Arbeit gelangten, und die torreutischen Gestaltungen der östlichen Alpen und Norditaliens zu einem scheinbaren Ganzen verbinden.

Da ein übermäßiger Teil der rechteckigen Schnallen aus Krain auch nach Motiven auf heimische Produkte hinweist, verbleibt noch die berechtigte Frage, wo sich diese Werkstätten des rechteckigen Typus unserer Schnallen befanden. Wenn wir den Fundort von Vače und die Funde dieser geographisch zusammenhängenden Umgebung als Einheit annähmen, dürften wir wahrscheinlich Vače als das Zentrum des westlichen Save-Gebietes mit besonderen Charaktereigenschaften bezeichnen. Zu diesen Charaktereigenschaften können auch die rechteckigen Gürtelschnallen gezählt werden. Ähnliche lokale Zentren dürfen wir in der entwickelten Eisenzeit auch anderswo annehmen: Magdalenska gora, Šmarjeta und die Umgebung von Stična. Die meisten ornamentierten Gürtelschnallen wurden in Vače (hiezuhört auch Zagorje) und auf dem Magdalenska gora gefunden.

Deshalb können wir einstweilen diese zwei Fundorte dieser ornamentierten Produkte als führende ansetzen. Unornamentierte rechteckige Schnallen sind aber auch in anderen Krainer Fundorten (s. Beilage 1 und Anm. 76) ziemlich häufig. Das Verhältnis von ornamentierten Schnallen zwischen den angenommenen Werkstätten von Vače und Magdalenska gora recht interessant. Ein bezeichnender Unterschied besteht auch darin, dass die Proportionen der gestalteten Tiere und Menschen in Vače regelmässiger sind als jene von Magdalenska gora, wo eine Betonung der Längen besonders bezeichnend ist. Es ist auch besonders wichtig, dass die beiden Schnallen mit vertikaler Symmetrie in Vače gefunden wurden und dass in Vače der Rahmenstil im allgemeinen konsequenter ist, als auch, dass das echte Genre-Motiv nur hier vorkommt. Eine endgültige Erklärung der beschriebenen Besonderheiten der angenommenen Werkstätten von Vače und Magdalenska gora wird erst dann möglich sein, wenn auch andere Bronzeblechprodukte (Ohringe, Armbänder, Situlae, Cistae usw.) studienhalber übreprüft werden.

Die vorliegende Studie bezweckt eine Darstellung der künstlerisch-handwerklichen Bestrebungen von Krainer Werkstätten, die sich bezüglich der Ornamentierung von rechteckigen Gürtelschnallen schon von allem Anfang an ein festes Prinzip hielten, das eben wegen einem Hinhang und Liebe zum Gegenstand mit der Zeit durch eine fortschrittlichere, der Ornamentfolge des Gegenstandes noch entsprechende Struktur vervollkommenet wurde.* Mit dem Erscheinen dieser fortschrittlicheren Ornamentierungsweise fallen zusammen auch torreutische Gestaltungen auf den Situlae, die durch fremde Einflüsse wahrscheinlich nur mittelbar verursacht wurden. Ausser der übernommenen Motive schufen unsere Werkstätten Motive aus der heimischen Umgebung, für diese einmaligen Gestaltungen finden wir jedoch keine entsprechende Parallelen auf anderen Gebieten. In solchen Szenen kommt am besten zum Ausdruck das Bestreben des Krainer Torreuten, der sich durch plastisch-naturalistische Bearbeitung der Figuren bemüht, sich der Wirklichkeit der behandelten Motive zu nähern. Gerade dieser Zug spricht gegen einen Anachronismus in der Kunst der Eisenzeit in Krain.

DVOJE ZGODNJSREDNJEVEŠKIH FIGURALNIH UPODOBITEV NA SLOVENSКИH TLEH

EMILIЈAN CEVC

V tej študiji bi se rad dotaknil dveh zgodnjesrednjeveških spomenikov, ki že dalj časa vabita k znanstveni raziskavi, ker doslej še nista našla pravega mesta ne po svojem stilnem pomenu, ne po času nastanka. Zavedam se seveda, da tudi moje vrste še ne bodo zadele žeblice v glavico in da bo treba še novih raziskovanj, preden se jima bomo lahko približali s kritičnejšim aparatom, upam pa, da bom njuno bistvo vsaj malo osvetlil ali pa vsaj pospremil z nekaterimi vzporednimi umetnostnimi pojavi.

Gre za dva primitivna spomenika, ohranjena na slovenskih tleh: prvi je vzdian na fasadi kapele sv. Jurija na Sv. Gorah nad Bizeljskim, drugi pa že onkraj državne meje, v steni župne cerkve v Hodišah na Koroškem.

Relief na Svetih Gorah¹

Na južnem delu fasade kapele sv. Jurija — ene od peterih cerkvenih stavb, ki venčajo teme 521 m visoke gore — je vzdiana plošča iz svetlorumenega lapornega peščenjaka,² v katero je vrezana primitivna človeška figura. Plošča je ne-

¹ Mimogrede ga je doslej v tisku omenil Avgust Stegenšek (Svete gore na Štajerskem, separat iz: Voditelj po bogoslovnih vedah, Maribor, 1911, str. 8). Njegov opis in sliko je objavil tudi F. Stelè (Vorromanisches aus Slowenien, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Bd. I, Festschrift f. Rudolf Egger, Klagenfurt 1952, str. 377 sg.

Za mineraloško določilo se moram zahvaliti asistentu Inštituta za geologijo pri SAZU C. Grmovšku. — Gre za t. zv. litavski laporni peščenjak, pri katerem so kalcitni kristalčki vezani z laporno apnenim vezivom.

pravilne trapezoidne oblike: spodnja stranica ji meri 28 cm, zgornja 33 cm; visoka je po srednji osi 40 cm, po desni stranici pa 41 cm. Ker je popolnoma vzdana v steno, ji roba ne moremo točno določiti; delno ga pokrivata še omet in novejši belež.

Malo iz centralne osi, na gledalčevo levo premaknjena, je vrezana v ploščo s popolnoma primitivno tehniko obojestranskega zarezavanja človeška figura, ki razteza roki v stran, obenem

Sl. 1. Relief na kapeli sv. Jurija na Svetih gorah (Foto avtor)

pa se ji roki v komolcih lahko zalamljata navzgor, vendar desna bolj kot leva. Da je figura zamišljena kot sedeča, nam priča pravokoten lik za njo, ki ji sega do pasu ter je zaključen spodaj ob nogah, dočim ima ob straneh pravokotni stranici; tu gre očitno za poskus upodobitve preprostega prestola.

Telo figure ustvarja spet pravokoten lik, ki je na sredi vodoravno predeljen: zgornji del mu je gladek, spodnji pa je obogaten z gostimi, navpičnimi črtami. Pred seboj imamo torej oblečeno figuro in črtkani spodnji del si lahko razlagamo kot nagubano krilo, ki pada navzdol od pasu. Izpod krila segata do »podnožja«
sedeža dve paličasti nogi (vidni nekako od kolen navzdol) brez podrobneje naznačenih stopal. Tudi navzgor dvignjeni, razširjeni roki sta tanki in paličasti ter se

končujeta v (razprti?) dlani; prsti desnice so jasno izraženi z zarezi, na levi pa jih komaj slutimo. Glava ima hruškasto obliko, tako da ne vemo, ali pomeni njena spodnja zožitev brado ali vrat. Oči so naznačene z dvema krožcema, nos pa je enak podolgovatemu trikotniku, dočim usta niso jasno nazkana. Ušes ne opazimo nikjer. Obrisi glave in prsnega dela je »modeliran« s poševnejšim rezom, tako da učinkuje kot primitiven poskus uveljavljanja plastičnih vrednot glave in prsi.

Ob levi roki vidimo dva krožna motiva, na vsaki strani dlani po enega: na levi strani je okrogla vdolbina, na desni strani (malo bolj oddaljeno od roke in malo nižje od zgornjega kroga) pa najdemo le s črto vrezan krog. Na levi in na desni strani glave so zarezana neka znamenja: na levi dva, na desni tri:

levo:

desno:

Spodaj vidimo v višini prestola na figurini levi še dve navpični črti.

Omenim naj še, da opazimo v zarezah oči, desne roke, zlasti pa ob glavi jasne sledove opečno rdeče barve, za katero pa še ne moremo trditi, da je prvotna.

Vprašanja, ki se nam ob tem spomeniku postavljajo, so torej:

Kakšna je vsebina reliefa, njegovo stilno pričevanje, kdaj je utegnil nastati in kaj pomenijo znamenja na njem?

Priznati moramo, da na nobeno teh vprašanj še ne moremo določno odgovoriti.

Kar zadeva vsebino, je Avg. Stegenšek³ domneval, da gre za figuro »stoječega Zveličarja«. K temu ga je zapeljalo pač to, da je plošča vzdana v cerkveni fasadi, kjer ima v srednjeveški umetnosti svoje mesto podoba Boga Očeta ali Odrešenika, pogosto v precej slični drži z blagoslavljavajočimi, razširjenimi rokami. Vendar nas nobena stvar ne opravičuje, da bi tej misli pritrdili. Če bi šlo za Kristusa, bi bil ta označen

³ o. c. str. 8.

vsaj s križnim nimbom in Bog Oče najbrž tudi. Kako je zgodnji srednji vek upodobil Kristusa v motivu orante, nam lepo kaže košчени relief na skrinjici iz Werdena, ki je nastal v 8. ali 9. stoletju. Tudi tu je figura zasnovana v popolnoma ploskovitem stilu — v toliko nam je lahko stilnočasno v oporo pri dataciji našega spomenika — toda kot Kristus ni poudarjena samo z močnim križnim nimbom, temveč celo z ranami na rokah.⁴ Motiv orante, kateri sliči svetogorska figura, ni nujno samo krščanski, ampak ga srečamo tudi že v poganskih mitoloških predstavah. Da tudi za preprosto krščansko oranto ne gre, — torej za prosečo ali častečo figuro — pa nam priča že to, da figura sedi, kar ji vsekakor vliva dominatorski značaj.

Poskusimo torej nanizati vrsto ikonografsko vsaj na videz sličnih primerov evropskih spomenikov, tako iz pogankega kot iz krščanskega kulturnega kroga.

Najprej naj opomnim na nekaj keltskih spomenikov, n. pr. na idole iz Panossasa (Isère) iz 3. ali 4. stol. pr. n. e. Tudi pri teh je gola moška figura podana s poglobljenimi obrisi brez plastičnega prizadevanja, vendar nobena teh figur ne dviga obeh rok, temveč le po eno, dočim drugo spušča v komolcu navzdol.⁵ Verjetno že iz 1. stoletja n. e. pa izvira pozlačeni kotlič iz Gundestrupa (Jütland — zdaj v Nac. muzeju v Kopenhagenu)⁶ z večkratno upodobitvijo doprsne figure z dvignjenima rokama. Po Drexelovem mnenju naj bi kotlič nastal pri keltskih Skordiskih okoli ustja Save in v Pomoravju. Upodobitve na njem naj bi nastale pod vplivom pontske umetne obrti; kasneje šele naj bi kotlič zašel kot rop vse do Jütlanda.⁷

Ob isèrskih idolih se spomnimo na ploščo v kninskem muzeju, najdeno v Biskupiji, v katero so primitivno vrezane razne figure in znamenja. Za nas sta važni dve figuri, ki

⁴ Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, izdal O. Schmidt, II, str. 202, sl. 2.

⁵ D. H. Haas, Bilderatlas zur Religionsgeschichte, zv. 17, Religion der Kelten, Leipzig 1933, str. VI, sl. 19—21.

⁶ *ibid.*, str. VI, sl. 25.

⁷ Ueber den Kessel von Gundestrup, Jahrbuch d. Deutschen Archäologischen Instituts, zv. 30, 1915. str. 1 sq.

dvigata roki. Dve drugi stojita razkrečeno ter imata roki spuščeni. Tretja stoji nekoliko na levo obrnjena ter ima levo roko spuščeno ob telesu, desno pa upira v bok. Tudi tukaj so, kakor v Panossasu — poudarjena spolovila.⁸ Ti grafiti so gotovo odmev pogsanske mitologije, po tehniki in stilu pa so skoraj še primitivnejši od našega reliefa. V Bolgariji so se slične risbe ohranile še iz bronaste dobe, najdemo pa jih tudi v južni Rusiji, na Kavkazu, v Italiji, na Portugalskem⁹ in celo v Skandinaviji, kjer naj omenim vsaj kamen iz Krogste (Uppland — Švedska) s figuro moža, ki kakor v strahu dviga roki z razkrečenimi prsti ter izvira iz časa ca. 500. Zraven je magični runski napis, ki priča, da gre za upodobitev, ki naj varuje pred uroki.¹⁰

Mikavno komparacijo nam nudi tudi simbolika runskih znamenj. Runa (𐌹) 𐌹 ima simbolično ime »moška runa« (Mann Rune) ter naj bi pomenila poenostavljeno podobo človeka, ki dviga roki, obenem pa tudi moški plodilni princip ter s tem simbol plodnosti.¹¹

V dobi preseljevanja narodov ne smemo pri komparaciji prezreti takozvanih »burgundskih sponk«, na katerih pogosto srečamo motiv orante, zlasti v figuri Daniela v levnjaku; v tem primeru gre seveda za dokončno izjavo krščanstva. Primerjaj n. pr. sponke z oranto iz Tolochénaza v Lausanni in iz Bois de la Chaux (Lutry), prav tako v Lausanni. Skupino z Danielom nam kaže ponovno sponka iz Daillensa v Bernu¹² ali

⁸ Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu, Poziv na potpisane, Split 1925, str. 9. Grafiti iz 8. stoljeća nadjeni u ruševinama u Biskupiji.

⁹ V. Mikas, Skalni izobraženije ot Bolgarija, Izvestija na blgarskija arheologičeski institut, t. V, 1928—29, str. 290 sq. Na sliki 158 (figure iz Karaguja) ima figura pod b) roki razprostrti, figura pod d) dviga levico, v desnici pa drži nekaj kij.

¹⁰ H. Arntz, Die Runenschrift, Halle-Saale, 1938, str. 58.

¹¹ K. Th. Weigel, Runen und Sinnbilder, Berlin 1937², str. 70 sq.; prim. tudi H. Arntz, Handbuch der Runenkunde, Halle-Saale, 1944², str. 136.

¹² J. Gantner, Kunstgeschichte der Schweiz I, Frauenfeld-Leipzig 1936, str. 60, sl. 35/1, 35/3; podrobneje o burgundskih sponkah glej: C. Barrière-Flavy, Les Arts industriels de la Gaule du V. au VIIIe s., Toulouse-Pariz 1901.

sponke iz genfskega muzeja.¹³ Prav za ta motiv domneva Haupt, da so ga prenašali iz metalne obrti tudi v kamnoseško — n. pr. na kapitelu v cerkvi S. Pedro de Nave nad Bregom Esle v Španiji.¹⁴ Poznamo pa tudi sponke, ki kljub orantnemu motivu nimajo izrazito krščanske vsebine. Omenim naj n. pr. sponko iz La Balme (Haute-Savoie) z eno upodobljeno figuro in sponko iz Beneuvrea (Côte d'Or), na kateri sta upodobljeni dve figuri, ki držita med seboj križ ter naj bi predstavljali dve cesarski osebi.¹⁵

Med najvažnejše primerjalno gradivo spada gotovo relief z upodobitvijo Dobrega pastirja, ki varuje ovce pred volkom in kačo; najden je bil v Zenici v Bosni, danes pa je shranjen v Sarajevskem muzeju.¹⁶ Tudi tu je ena obrnjeno telo Dobrega pastirja zajeto v pravokoten obris; okrogla glava je nasajena na dolgem vratu, roki, od katerih je leva dvignjena v vis, desna pa počiva na prsih, sta tanki, vendar še ne izrazito paličasti, nogi pa sta podani še dokaj realno. Ta spomenik, ki datira po vsej verjetnosti iz konca starokrščanske dobe, najbrž iz 6. stoletja, je še posebno važen, ker lepo kaže prehod od poznoantične provincialne plastike v plastično gradivo zgodnjega srednjega veka.¹⁷ Z našim spomenikom ga

¹³ A. Haupt, Die älteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen, Berlin, copy. 1935³, tab. XLV, sl. 156 in str. 211.

¹⁴ *ibid.*, tab. XXXVIII, sl. 133.

¹⁵ K. Böhner, Der fränkische Grabstein von Niederdollendorf am Rhein, Germania, XXVIII, 1944—1950, Berlin, str. 70, tab. 13/5 in tab. 13/4.

¹⁶ M. Vanino, Prve pojave krščanstva u Bosni (Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, I, Sarajevo 1942, str. 143).

¹⁷ J. Horvat (Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1939, str. 200) tolmači relief sicer samovoljno, vendar le s koncem resnice. Časovno ga postavlja v 11. stoletje ter ga stilno primerja z reliefom starohrvatskega kralja v splitski krstilnici, opaža pa na njem bosansko variiran motiv na starokrščansko temo Dobrega pastirja, komponiran v dramatičnem konfliktu borbe med dobrim in zlim principom, kar naj bi spominjalo že na začetke bogomilske miselnosti. Resnica tiči verjetno v tisti etnično pogojeni uglašenosti, ki se je v Bosni ohranila tudi še preko prihoda Slovanov in razpada antike tja v srednji vek; mnoge figuralne upodobitve na bogomilskih stečkih zrelega srednjega veka se nam res zde ne samo kot stilni sorodniki zeniškega, ampak tudi svetogorskega reliefa.

veže sorodno oblikovno občutje, dasi po tehnično stilni strani med njima ni večje bližine.

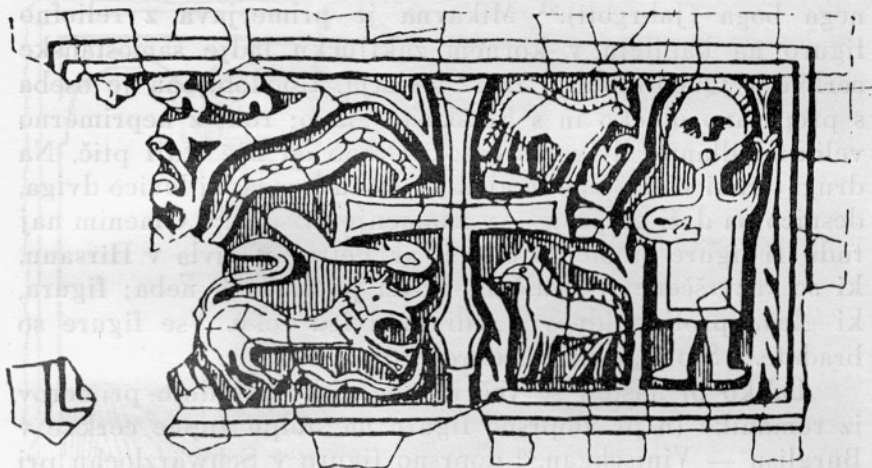
Mikavno stilno in ikonografsko komparacijo najdemo v Umbriji v Italiji. V opatijski cerkvi v Ferentillu je shranjena oltarna plošča, obrobljena z astragalom ter na vrhu z napisom, ki se neorgansko povezan nadaljuje tudi po ostali plošči med upodobitvami in okrasjem. Med tremi diski s križi, dvignjenimi na okrašenih kandelabrih, stojita pod dvema neenakima lokoma dve orantni figuri, od katerih desna obe roki širi in ima dlani prazni, leva pa drži v desnici disk, v levici pa šilasto rezilo; napis URSVS MAGISTER FECIT, ki se začinja na disku, nadaljuje na krogu ob levi strani glave in končuje ob rezilu, označujejo figuro kot tvorca reliefa, mojstra Ursa, dočim bo desna figura najbrž podoba vojvoda Hildericha Dagileopa iz Spoleta, ki ga omenja napis na vrhu. Vso plošča je izpolnjena z napisi, s figurami in z ornamentiko, ki pa nam je ni treba nadrobneje opisovati, tako da vse izzveni v pravi »horror vacui«. Motivno se gotovo veže orientalna ornamentika (listne vitice, šesterokrake rosete) z antičnim izročilom (astragal, oranti?), neorganska združitev napisa s figurami pa spominja na ploščo iz Subiaca, na kateri sta upodobljena dva medveda, ki pijeta iz cvetnega keliha (= orientalni motiv drevesa življenja!).¹⁸ Ferentillska plošča je posebno važna, ker je s časom vlade Hildericha Dagileopa v letu 739 tudi časovno opredeljena.

Z Ursovo ploščo pa se ponuja v rešitev nov ikonografski motiv: primitivna donatorska ali kamnosekova podoba — torej idealna, zgolj simbolična portretna predstava. Ali bi bilo možno, da gre na Svetih gorah za spominsko ploščo z upodobitvijo (in še nečitljivim imenom) moža, ki je sezidal kapelo?

Slične upodobitve srečamo na bizantinskih novcih in bronzastih ploščicah ali n. pr. na merovinških zlatih plaketah iz 8. stoletja, le da ima tam vladar na glavi krono in dviga obe

¹⁸ A. Haseloff, Die vorromanische Plastik in Italien, Firenze-Berlin 1930, str. 58, tab. 54; P. Toesca, Storia dell'arte italiana I, Torino 1927, str. 279, sl. 171; E. Schaffran, Die Kunst der Langobarden, Jena, copy. 1941, str. 101 sq., tab. 25 b. Zadnji avtor meni, da je Ursova plošča tipično langobardsko delo.

roki le zato, ker drži v vsaki po en križ.¹⁹ Posebno mikavna pa je v tej zvezi tudi t. zv. Dietrichova plošča v Bingenu pri Mainzu iz okoli leta 1000; gre za nagrobnik, na katerem je pokojnik upodobljen kot stoječa oranta z dvignjenima rokama.²⁰ Osnovno stilno občutje je našemu spomeniku še dokaj blizu, čeprav pripada seveda stilno naprednejšemu okolju.

Sl. 2. Relief iz Zenice. Sarajevski arheološki muzej (po Horvatu)

Razloček je seveda ta, da Dietrich v rokah ničesar ne drži in da je upodobljen stoje. Lahko pa pritegnemo v primero še znani relief hrvaškega vladarja v splitskem baptisteriju iz 11. stoletja,²¹ kjer drži vladar (s krono na glavi) v levici vladarsko jabolko, v desnici pa križ ter se torej po svoje približuje ikonografski predstavi vladarja na omenjenih merovinških plaketah.

Tudi romanska doba nam nudi nekaj primerjalnega gradiva:

¹⁹ Prim. E. Salin, *La civilisation mérovingienne*, Paris 1950, str. 122, tab. IV in V.

²⁰ J. Como, *Der Dietrichstein von Bingen und die Gründung der Pfarrei Mörschbach (Hunsrück)*, *Mainzer Zeitschrift*, XXXVII—XXXVIII, za leto 1942—43, Mainz 1944, str. 50 sq, sl. 1.

²¹ Lj. Karaman, *Basreljef u splitskoj krstionici*, Prilog I. *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku 1924—1925*.

Na špitalski cerkvi v Tübingenu je vzidan kamen, na katerem je upodobljen motiv koncentričnih krogov, ki verjetno nadomeščajo glavo med dvignjenimi rokami; pomenil naj bi znamenje poletnega sonca.²² Na gotski cerkvi v Oberfarnstadtu pri Querfurtu je na severni zunanjščini vzidan relief, izvirajoč najbrž še iz romanske dobe: postava v kratki suknji s kapuco na glavi dviga obe roki ter spet pomeni letnega boga (Jahrgott).²³ Mikavna je primerjava z reliefno figuro na kapitelu v kornem zaključku ladje samostanske cerkve v Quedlinburgu iz 12. stoletja. Upodobljena je oseba s prepasano obleko in s hruškasto glavo; roki z neprimerno velikimi dlanmi dviga navzgor. Desno od nje stoji ptič. Na drugi strani vozlastega motiva je slična figura, ki levico dviga, desnico pa drži ob pasu — v znamenje prisege?²⁴ Omenim naj tudi tri figure na stolpu cerkve sv. Petra in Pavla v Hirsauu, ki so razvrščene v različnih držah po straneh neba; figura, ki gleda proti poldnevu, sedi in dviga roke. Vse figure so bradate.²⁵ Stolp je nastal okrog 1050.

Lahko bi našli še več ikonografsko sorodnih primerov iz romanike (n. pr. doprsno figuro na stolpu župne cerkve v Burglisu — Vintschgau,²⁶ doprsno figuro v Schwärzlochu pri Tübingenu²⁷ itd.). Omenim naj, le še relief v timpanu cerkve v Elstertrebnitzu pri Leipzig iz časov kristjanizacije Nemčije po irskoškotskih misijonarjih. Na njem je upodobljen Kristus, ki dviga roki kot oranta.²⁸ V motivu lilije naj bi se pridruževala krščanski motiviki še stara poganska. Bolj stilno kot ikonografsko sorodno občutje pa nam vzbuja predromanski relief oblečenega Kristusa z razprostrtimi rokami med dvema

²² W. Stief, *Heidnische Sinnbilder an christlichen Kirchen und auf Werken der Volkskunst*, Leipzig, copy. 1958, str. 35, sl. 2.

²³ *ibid.*, str. 52 sq, sl. 2 a na str. 52.

²⁴ K. Th. Weigel, *Lebendige Vorzeit rechts und links der Landstrasse*, Berlin 1936², str. 83, tab. 45. Avtor nekoliko prisiljeno meni, da gre za nekrščansko kulturno upodobitev.

²⁵ O. Huth, *Der Zwiefache*, Germanien, Leipzig 1933, str. 289 sq., sl. 8.

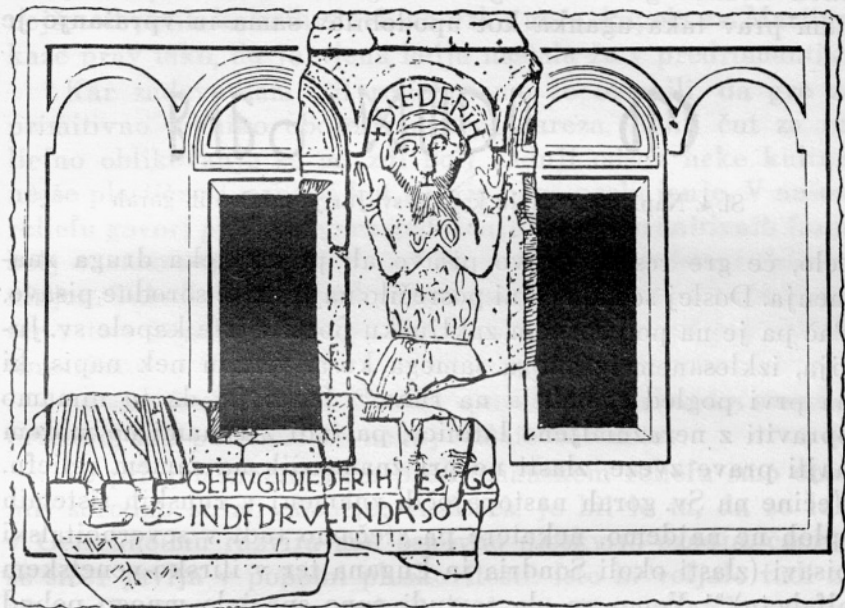
²⁶ A. Scheler, *Zur Verbreitung der Jahrmännchen*, Germanien 1940, str. 76.

²⁷ H. Moos, *Der Zwiefache*, Germanien 1934, str. 369, sl. 4.

²⁸ W. Stief, o. c., str. 36, sl. 3.

križema na nadvratni prekladi cerkve v Geisenheimu (Rhein-hessen).²⁹

Priznati moramo, da nas ne zadovolji popolnoma niti tipa-nje proti krščanskemu predstavnemu svetu niti proti pogan-skemu. Če bi držale pogosto nacistično pobarvane mitološke teorije nemških raziskovalcev, ki so vsepovsod iskali in našli

Sl. 3. Dietrihova plošča iz Bingena (po Comu)

odmeve stare germanske mitologije, bi si naš kamen kaj lahko razložili kot podobo prestolujočega sončnega ali letnega bo-žanstva, o čemer bi nas prepričevala tudi oba kroga ob levici naše figure. Lahko bi v njima domnevali znamenje dneva in noči, lune in sonca, zimskega in poletnega sonca itd. Za motiv orantne drže rok smo rekli, da je lahko tako poganski kot krščanski in v krščanskem predstavnem svetu se spet ohranja daleč v srednji vek ter ni nujno, da bi bil v zvezi z ger-manskim poganstvom. Dominatorska seja figure, obenem pa tudi neznatna velikost plošče tudi onemogoča misel, da bi šlo

²⁹ A. Haupt, o. c., tab. LIII, sl. 188.

za nagrobno ploščo kakega odličnika kakor v Bingenu, preje pa bi dopuščala možnost, da gre za spominsko, donatorsko ploščo. Začudení smo le nad tem, da se nikjer na plošči ne pojavi kakšno krščansko znamenje (križ!), če naj plošča že poudari pobožnega ustanovitelja krščanske kapele. Morda bi nam vsebino reliefa pojasnila znamenja, ki so včrtana na obeh straneh glave svetogorske figure. Toda ta znamenja so nam prav taka uganka kot upodobitev sama in vprašanje je

Sl. 4. Napis na portalu kapele sv. Jurija na Svetih gorah

celo, če gre res za pravo pisavo ali pa za neka druga znamenja. Doslej se nam še ni posrečilo najti kake sorodne pisave. Pač pa je na polkrožnem zaključku portala iste kapele sv. Jurija, izklesanem iz enega samega kosa, vrezan nek napis, ki na prvi pogled spominja na rune.³⁰ Jasno je, da tu nimamo opraviti z nerazumljeno latinico, pa tudi z runami ne morem najti prave zveze, zlasti ne pri znamenjih na samem reliefu. Večine na Sv. gorah nastopajočih znamenj v runskih sistemih sploh ne najdemo, nekatere pa srečamo tudi v severnoitalski pisavi (zlasti okoli Sondria in Lugana ter v ilirsko-venetskem alfabetu).³¹ Vemo pa, da so tudi rune sprejele mnogo pobud prav iz severnoitalskih alfabetov.³² Da, vprašanje je celo, če so znamenja na portalu in reliefu nastala istočasno in pod isto roko. Ne izključujem docela možnosti, da nista oba kosa, relief in portalni lok, popolnoma istočasna, čeprav sta oba iz istega kamna, kakršnega je pač polna vsa okolica. Vsekakor se mi zdi »stil« znamenj na reliefu bistveno različen od pisave na portalu. Gotovo pa je, kot je nakazal že dr. F. Stelè^{32a}, da

³⁰ Avg. Stegenšek (o. c., str. 8) meni, da je pisal črke človek, »ki ni znal čitati (latinice) in je vse pokvaril«.

³¹ Prim. H. Arntz, Handbuch..., o. c., zlasti VI. poglavje in tab. na str. 27.

³² Glej tudi: Heinz-Joachim Graf, Die Runennamen als sprachliche Belege zur Andeutung germanischer Vorbilder, Germanien 1941, str. 254.

^{32a} Vorromanisches aus Slowenien, o. c., str. 367 sq.

že sama zidava pravokotne ladje kapele sv. Jurija — prezbitrij je namreč plod gotske povečave — priča o svojem predromanskem izvoru in isto nam potrjujejo tudi posamezni arhitekturni detajli (polkrožno zaključena okna z vmesnim lesenim okvirom, ozki portal, čigar polkrožni in z napisom opremljeni zaključek je izklesan iz enega kosa kamna). In končno kapela sv. Jurija niti ni časovno osamljena: najzahodnejša od petih kulturnih stavb na vrhu gore, kapela sv. Martina, kaže prav tako, da je njena ladja nastala že v predromantiki.

Kar zadeva sam stil reliefa, smo že omenili, da gre za primitivno tehniko obojestranskega zarezja. Rahli čut za reliefno oblikovanje se mi zdi bolj zadnji odsev neke kulturnejše plastične tvornosti kot pa nje novo prebujanje. V našem reliefu govori primitivno razpoloženje jezika primitivnih form, bolj v znamenjih kot v pravi ikonografski predstavi zakoreninjen. Telo figure je zreducirano na geometrične like in linijo ter s tem izgublja občutje telesnosti ter se izživlja v čistem linearizmu.

Če smo doslej iskali našemu spomeniku vsebinsko sorodne primere, mu poiščimo še nekaj stilnih sorodstev.

Že pri geisenheimskem predromanskem reliefu smo omenili sorodno stilno občutje; razložek je bil le ta, da se telo v Geisenheimu razvija nad osnovno ploskvijo ozadja, čeprav se sicer javlja v popolni ploskovitosti. Isto bi veljalo tudi za bingenski Dietrichov nagrobnik. Bolj tehnično-stilno kot pravo stilno primeru pa nam nudi frankovski nagrobnik iz Niederdollendorfa na Renu, ki je nastal v 6. ali 7. stoletju.³³

Stilno soroden svetogorskemu reliefu je t. zv. »Heidenstein« v Arnauu, ki ima na eni strani upodobljeno Križanje, na drugi strani pa domneven zbor poganskih bogov. Glave teh figur so hruškaste, roke drobne in kakor zalomljene, obleka pa ni nakazana, tako da učinkujejo figure kot gole. Pač pa je plastičnost v toliko večja od našega reliefa, v kolikor so figure tudi tu že dvignjene nad ploskev ozadja, kar velja zlasti za upodobitev »bogov«, dočim se nekatere podrobnosti Križanja približujejo stilnemu izrazu našega spo-

³³ W. Schultz, *Altgermanische Kultur*, München, copy. 1937, tab. 55. — K. Böhrner, o. c., str. 63 sq.

menika. Tudi tu figure niso brez vseh plastičnih vrednot — ob njih je izdolben še del ozadja (kakor ob glavi in prsih naše figure), tako da stoje arnauske postave kakor v nekakih nišah (prim. figuri pod križem!). Popolnoma v našem stilu pa sta zarezani z lahno posnetim robom telesa ribi desno in levo ob zgornjem ramenu križa.³⁴ Ta spomenik datira T e u d t v 9. ali najkasneje v 10. stol., takoj v čas po prenehanju irskoškotske misijonske akcije.

Svojevrstno stilno vzporedje, le v kultiviranejši obliki, nam kaže tudi frankovski kameniti križ (transena?) iz porenškega Moselkerna (Bonn, Rheinisches Landesmuseum) iz 7. ali 8. stoletja,³⁵ ki jasno priča že o pokristanjenem kulturnem prostoru. Tehnična in stilna obdelava glave in rok iz križa rastoče figure res v marsičem spominjata na naš relief.

Tudi ferentillska plošča se po svoji primitivni tehniki obojestranskega zarezja in po oblikovanju le v obrisu zajetega telesa približuje s svojim plitvim reliefom brez slehernih plastičnih vrednot stilnemu izrazu svetogorskega reliefa.

Enako vabijo k primerjavi tudi reliefi na zahodni steni cerkve v Cisanu (Garda),³⁶ ki so podani prav tako v poglobljenem obrisu in spadajo v čas pred letom 780.

Značilna je na svetogorskem reliefu hruškasta oblika glave, kakršno srečujemo že v keltski, posebej pa še v langobardski umetnosti 7. in 8. stoletja (Ferentilo, Pemmov oltar v Čedadu, Cisano, angelska glava na Sigwaltovi plošči v Čedadu itd.).³⁷ Zelo mikavni pa sta v tej zvezi dve glavi, izorani na neki njivi pri Semlach na Koroškem,³⁸ ki kažeta izrazito hruškasto obliko, po načinu obdelave pa kljub svoji plastičnosti zvenita stilno zelo sorodno naši plošči — prim. obliko nosu, le z zarezo naznačena usta, oči (ki so v tem primeru mandeljaste). Doslej sta glavi po izvoru in času še neopredeljeni; L e b e r meni mimogrede, da gre za predrimski iz-

³⁴ W. Teudt, Der Heidenstein zu Arnau, Germanien 1933, str. 41 sq. sl. 2 in 3.

³⁵ A. Haupt, o. c., str. 56, tab. XIVb.

³⁶ E. Schaffran, o. c., str. 84, tab. 59 c, d.

³⁷ *ibid.*, str. 88 in 106.

³⁸ P. Leber, Neue archäologische Funde in Kärnten, Carinthia I, 1950, str. 259 sq. sl. 5.

delek ter domneva v njima spomine na etruščansko plastiko, zanika pa, da bi bili slovanski izdelek. Mislim, da si nastanek teh dveh glav prav lahko zamislimo tudi — in v prvi vrsti — v porimskem času kot odmev provincialnih rimskih nagrobnih portretov.³⁹ Seveda tudi jaz še ne tvegam trditve, da bi bili

Sl. 5. Glava na antičnem torzu na cerkvi sv. Donata na Gosposvetskem polju (foto dr. F. Stelè)

slovenskega izdelka, popolnoma pa te možnosti tudi ne izključujem. Njun nastanek bi bil nekje v predromaniki prav tako možen kot nastanek svetogorskega reliefa, zlasti če pomislimo, da tudi poznoantični noriški staroselci tedaj še niso popolnoma izumrli.

³⁹ Prim. n. pr. nagrobnik v ljubljanskem Narodnem muzeju (z Iga ali iz Emone); V. Hoffiler-B. Saria, *Antike Inschriften*, Zagreb 1938, str. 91, št. 200.

V novo luč postavlja tako glavi iz Semlach kot naš svetogorski relief primitivna glava, ki je neorgansko pritaknjena na antični torzo, vzdan v cerkev v Št. Donatu na Gosposvet-skem polju. Po svojem izrazu (trda, oglata forma, mandeljaste oči, klinast nos, ozka, zarezana usta) naj bi bila ta glava, po mnenju H. K e n n e r j e v e, izrazit keltski izdelek še iz časa pred rimsko okupacijo koroškega Norika. Prav tako se nagiba avtorica k mnenju, da sta tudi glavi iz Semlach keltskega izvora, čeprav avtorica ne odklanja popolnoma tudi možnosti, da bi nastali v srednjem veku.^{39a} Vsekakor je glava iz Št. Donata v naši zvezi kaj mikavna ter morda celo potrjuje misel, da je ob rojstvu svetogorskega reliefa sodelovalo tudi nekoliko keltskega predstavnega sveta.

Hruškasto glavo tudi sicer poznamo v keltski in poznorimski provincialni plastiki zlasti v vzhodnem delu Norika, naletimo pa nanjo tudi na rimskih nagrobnikih v ljubljanskem Narodnem muzeju.⁴⁰ Če upoštevamo izrazito rustifikacijo poznoantičnih provincialnih epitafov — ne samo v okolici Emone, ki kažejo pogosto nenavaden stilni primitivizem — ampak še bolj nagrobnike iz Bosne in Makedonije, potem moramo priznati, da je lahko nastal svetogorski relief kot zadnji odmev barbarizirane antične figuralike. Poglejmo n. pr. le ploščo iz Martolcev v Makedoniji,⁴¹ skrajno barbarizirano ploščo iz Kavadarcev,⁴² fragment plošče s primitivnim reliefom moža in žene — prim. obliko glave! — iz Džurova,⁴³ vrsto nagrobnikov iz Prijepolja,⁴⁴ del nagrobnika iz okolice Kavadarcev,⁴⁵ ploščo iz Leništa z moško figuro, ki dviga desnico⁴⁶ itd. Posebno mikaven pa je v tej zvezi epitaf iz Travnika (Lapidarij

^{39a} H. K e n n e r, Zur Kultur und Kunst der Kelten, Carinthia I, 1951, str. 573, sl. 5; glavi iz Semlach, str. 575. — Glavo iz Št. Donata primerja avtorica z dvojno glavo na arhitravu iz Roquepertusa (Marseille). (Glej sliko v: J a c o b s t a h l, Earlx celtic art, tab. II, št. 5).

⁴⁰ Antike Inschriften, o. c., št. 141, 200, 219 itd.

⁴¹ N. V u l i ć, Antički spomeniki naše zemlje, Spomenik srpske kra-ljevske akademije, II. razred, 1931, št. 78.

⁴² ibid., št. 164.

⁴³ ibid., št. 319.

⁴⁴ ibid., št. 328—329.

⁴⁵ Spomenik, II. razred, 1941—1948, št. 153.

⁴⁶ ibid. št. 76.

na Dunaju), na katerem najdemo v spodnjem delu moža z dvignjenimi rokami v kratki, do kolen segajoči in prepasani tuniki, izdelan v popolnoma ploskem reliefu, ki bi bil lahko direktna

Sl. 6. Pontijev nagrobnik iz Kerestincea —
Arheološki muzej, Zagreb (foto avtor)

predloga za svetogorsko figuro.⁴⁷ Pomemben pa je tudi Pontijev nagrobnik iz Kerestincea pri Samoboru z upodobitvijo dveh stoječih figur — ohranjena je v celoti le še leva s spuščeni, v loku komponiranimi rokami ter s tankimi, pali-

⁴⁷ S. Ferri, *L'arte romana sul Danubio*, Milano 1933, str. 395, sl. 565.

Sl. 7. Relief iz Bola na Braču
(foto Zadarski Arheološki muzej)

hruškasto oblikovani glavi sta nakazani le očesni duplini, med katerima se močno uveljavlja pravokotno oblikovan nos.⁴⁹ Po svoji stilizaciji pa je v tej zvezi zelo mikaven tudi rimski votivni relief s figuro Neptuna iz Bola na Otoku Braču, ki je zdaj v zadarskem Arheološkem muzeju. Na njem je važna zlasti pravokotna oblika figurinega telesa, iz katerega rasto paličaste roke.⁵⁰ In končno naj opomnim za stilno-tehnično stran obojestranskega zareza še na primitivni, toda po obrisu

častimi nogami; od desne figure vidimo le še glavo. V komaj nakazanem čelu vrh nagrobnika vidimo še tretjo glavo, nataknjeno na ločno stilizirano oprsje. Tehnika je ploskovito linearna; glave s poudarjenimi nosovi so podolgovate, oči in usta bolj sluttimo kot res občutimo.⁴⁸ Tudi tu sta dve črki vklesani levo in desno od glave srednje figure v čelu epitafa. Ta spomenik je tem važnejši, ker je nastal v večji geografski bližini svetogorskega reliefa. Ne smemo prezreti v tej zvezi tudi fragmenta kasnoantičnega reliefa iz Celja, ki s svojo barbarsko rustifikacijo kereštinski relief še prekosi. Na

⁴⁸ Antike Inschriften, o. c., str. 217, št. 485.

⁴⁹ J. K l e m e n c, Figuralni fragment kasnoantičnega reliefa iz Celja, Arheološki vestnik III/1, Ljubljana 1952, str. 99, sl. 1. — Avtor datira spomenik v 5. ali v prvo polovico 6. stoletja ter pripisuje njegov nastanek že kateremu od germanskih plemen (Gotom, Frankom ali Langobardom). Po mojem mnenju germanska soudeležba pri njegovem nastanku ni nujna; relief bi bil lahko tudi izdelek domačih staroselcev v času, ko so rimsko šolani klesarji že izgubljali prevlado.

⁵⁰ Za podatke o reliefu in za njegovo fotografijo se najlepše zahvaljujem kolegu Ivu Petricioliju, asistentu zadarskega Arheološkega muzeja.

zelo kultiviran relief jagnjeta na fragmentirani plošči, vzdani na cerkvi v Gračah pri Beljaku, ki je nastal v 5. stoletju ter je krasil najbrž neko starokrščansko cerkev.⁵¹

Ni brez slehernega pomena za naš spomenik misel, da moramo pri rustificiranih poznoantičnih reliefih, kakršne smo našli iz Bosne, Makedonije in Srbije, računati z etničnim vplivom od kulturnih centrov rimskih provinc oddaljenih ilirskih plemen⁵² in več kot verjetno je, da moramo svetogorsko ploščo res uvrstiti na konec večstoletnega razcveta rimske provincialne plastike kot njen zadnji, časovno že zelo oddaljeni odmev, v katerem že odseva oblikovna volja simbolično in anikonsko razpoloženih barbarov. Prostor, v katerem je nastal, ni utegnil združevati samo rimsko-ilirskih tradicij, ampak tudi tradicije okoli Nevidunuma naseljenih keltskih Latobikov.⁵³ S tem pa seveda nočem trditi, da je naš spomenik kratkomalo ilirskega ali keltskega izvora, vsekakor

⁵¹ W. Görlich, *Römerfunde in der Kirche von Gratschach bei Villach, Carinthia I*, 1950, str. 255 sq, sl. 12.

⁵² Že D. Sergejevskij (*Spätantike Denkmäler aus Zenica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1932*, str. 35 sq.) je pokazal, kako na nekaterih provincialnih spomenikih iz 4. stoletja plastičnost naglo propada; draperija oblek se pri tem spreminja v sistem drobnih, vzporednih gub, kar tolmači avtor z vplivom avtohtone rezbarske tradicije. — Nekateri od poznoantičnih spomenikov, ki jih Sergejevskij na tem mestu obdeluje, so važni tudi v zvezi s svetogorskim reliefom (tako n. pr. No. 153 — tab. XXII, fig. 13; No. 84 — tab. XXIII, fig. 15 in No. 70 — tab. XXI, fig. 11). Če n. pr. zreduciramo človeški figuri na zadnjem spomeniku v popolno linearnost, se nam kot zadnji rezultat izobliči iz njih stilni izraz svetogorske figure ali pa Pontijevega nagrobnika iz Kerestinca. Sergejevski sam dodaja, da kažejo nekateri reliefi, posebno No. 84, komaj še antični značaj in da bi jih človek po prvem vtisu mogel prej uvrstiti v začetek srednjega veka. Tudi linearna, navpična draperija, ki na zeniških reliefih sicer še dokaj individualno odeva figure, bi bila kaj lahko zadnja predstopnja oblačila svetogorske figure; obenem pa od teh zeniških nagrobnikov tudi ni daleč do reliefa Dobrega pastirja iz zeniške bazilike, ki smo ga omenili zgoraj. — Tudi Lj. Karaman (*Stari Iliri i umjetnost, Hrvatski narod*, 2, 6, 7, 15, IX, 1944) opozarja pri antičnih kamenitih spomenikih ilirskega kroga na degeneracijo antičnih in starokrščanskih motivov ter na reminescence lesenih rezbarij. Prav tako se afirmira vpliv keltsko-ilirskega jedra ob zatonu antike tudi v umetnosti vzhodnoalpskih dežela.

⁵³ M. Kos, *Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1933*, str. 15.

pa, da je nastal v času, ko je antična tradicija že tolikanj odmrla, da klesar za svoje delo ni izbral niti v antiki običajnega gradiva — marmorja, ampak mehki lokalni peščenec. Teoretično bi relief lahko nastal že kmalu po sredi prvega tisočletja, verjetneje pa se mi zdi, če ga po vseh analogijah pomaknemo že proti koncu tisočletja, ko so se, v prvi polovici 8. stoletja še živi ostanki naturalizma in plastične modelacije, začeli umikati v 9. stoletju abstraktnemu značaju, v katerem je reliefnost vedno bolj odmirala, pridobivala pa igra obrisnih črt na gladkem ozadju.⁵⁴

Etnične pripadnosti našega reliefa prav tako ne moremo trdno določiti. Možno je, da so se posavski staroselci pred navali barbarov umaknili v gozdnate predele okoli Sv. gora in Kozjega in se ohranili tudi še po naselitvi Slovencev v teh krajih, res pa je tudi, da so prav na tem ozemlju Slovenci posedli v obliki manjših zaselkov prav gorske višine⁵⁵ in torej ni izključeno, da bi ob svetogorskem reliefu sodelovali tudi sami Slovenci. Nesporno je namreč, da so morale biti Sv. gore staro kultno mesto — morda res še pogansko — o čemer bi pričalo že samo njih ime, pa tudi patrocinij obeh predromanskih kapel, ki sta se tu ohranili: prve — z reliefom — sv. Jurija in druge sv. Martina. Tudi je kaj malo verjetno, da bi nastali kar dve krščanski kapeli na tako naselju odmaknjenem kraju, če bi ne bilo že stare kultne kontinuitete. Sv. gore imajo namreč za kultno mesto kaj ugodno lego, ker dominirajo nad prehodom iz Savske doline v dolino Sv. Petra pod Sv. gorami in je mimo njih najbrž že zgodaj vodila dokaj važna prometna pot, obenem pa so vabile prebivalce tudi s svojim izrednim razgledom. Arheološko je ta teren še premalo raziskan, da bi nam nudil po tej strani kako oporo — v vsej okolici je znanih

⁵⁴ Prim. P. Verzone, *L'arte preromanica in Liguria ed i rilievi decorativi dei »secoli barbari«*, Torino 1945. Mikaven spomenik navaja isti avtor v reliefnem fragmentu iz katedrale v Luniu (fig. 65, tab. XLI) z dopasno podobo figure, ki je obrisno zarisana v ploskev ter so ji oči naznačene le z dvema pikama, usta s črto in brada s polovalom. Okrog glave je rahlo poglobljeno polje, slično nekakemu nimbu. Desna roka drži menda knjigo na prsih, vloga levece pa ni jasna.

⁵⁵ M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, o. c., str. 39.

le nekaj slučajnih najdb iz hallstattske dobe pri Sv. Petru.⁵⁶ Pač pa so pred leti, ko so poglobljali kolovoz malo pod sedlom, kjer stoji gostilna, naleteli kopači na skeletni grob, obložen s kamnitimi ploščami; žal, da o najdbi niso obvestili nobene znanstvene ustanove, tako da danes o njej ne moremo reči nič določnejšega in prav tako ne vemo, če je imel skelet kake okrasne dodatke.^{56a} V širšem geografskem prostoru morda ni

Sl. 8. Relief na kapitelu pri sv. Juriju v Plominu, Istra
(foto dr. F. Stelè)

odveč omeniti, da leže v bližini, nad Podsredo, Stare gore s tremi cerkvenimi stavbami in z vasjo, imenovano Gradišče.

Po stilnem značaju je svetogorska plošča na meji med odmirajočim antičnim in oblikujočim se novim srednjeveškim predstavnim svetom. Linija in ploskev sta ji glavni izrazili, ki vodita že bolj v svet ornamenta kot figure. Mladostna, simbolična miselnost zgodnjega srednjega veka se druži z antično dediščino v nov izraz.

⁵⁶ J. Klemenc — B. Saria, Arheološka karta Rogatec, Zagreb 1939, str. 45.

^{56a} Za podatek se moram zahvaliti tov. Francu Rautnerju s Svetih gora. — O najdbi je bila obveščena le najbližja orožniška postaja (menda v Sv. Petru pod Svetimi gorami).

Vprašanje je, v koliko bi smeli v naš krog pritegniti primitivne, svetogorskemu reliefu po osnovni stilni in ikonografski koncepciji sorodne reliefe, vrezane v antične kapitule v cerkvi sv. Jurija v istrskem Plominu. Tudi tu srečamo dve figurici v gubanih suknjah, od katerih leva roke dviga, dočim drži desna v desnici bodalo (?), levico pa si polaga na prsi. Dr. Lj. K a r a m a n⁵⁷ prišteva ti dve figuri že kasnejši srednjeveški ljudski umetnosti. V tem primeru bi nam le potrdili trdoživost »barbarskih« oblik v provincialnem kraškem miljeju — slično kot velja to še za poznosrednjeveške bogomilske nagrobne v Bosni. Vendar pa se mi tudi že predromanski nastanek plominskih figur ne zdi nemogoč, saj so vklesane v antične spolije, vzdane v romansko cerkvico in Plomin sam se omenja v Kosmografiji ravenskega Anonimca okoli leta 670.⁵⁸

Relief v Hodišah na Koroškem

Vse doslej nismo omenili drugega predromanskega »reliefa« na slovenskih tleh, čeprav bi se ga lahko dotaknili že pri ikonografskih sorodnikih svetogorske plošče. To je plošča, vzdana v južno zunanjo steno župne cerkve sv. Jurija v Hodišah v Rožu na Koroškem.⁵⁹

Plošča je izklesana iz marmorja.⁶⁰ Vanjo je vrezan s skrajno primitivnim obojestranskim rezom skop obris stoječe človeške figure, ki dviga desnico od rame navzgor, pri čemer se ji podlahet v komolcu zalamlja v smeri proti »glavi«, desnico pa ima spuščeno z nadlahtjo navzdol, pa v komolcu spet dvignjeno navzgor in nalahno v stran, slično kot figura na Svetih gorah. Noge stojijo vzporedno, stopala pa so zasu-

⁵⁷ O srednjevekovnoj umjetnosti Istre, Istorijški zbornik II., Zagreb 1949, str. 119.

⁵⁸ F. K o s, Gradivo za zgodovino Slovencev I., Ljubljana 1902, št. 182.

⁵⁹ St. S i n g e r, Kultur und Kirchengeschichte des oberen Rosentales, Kappel 1935, str. 253, sl. str. 252; K. G i n h a r t, Kunstdenkmäler Kärntens, V, 2, str. 71, sl. 122.

⁶⁰ Mere, ki jih navaja literatura, so različne. Tako navaja St. S i n g e r mero 150 × 80 cm; K. G i n h a r t (Die karolingisch-vorromanische Baukunst in Österreich, Die bildende Kunst in Österreich, II., str. 14 in op. 13 na str. 25) pa 124 × 70 cm.

kana navzven in leva noga je za spoznanje krajša od desne. Trup sam je nepravilne oblike; rami sta poševni, desni bok je zaobljen, levi zalomljen, pas je na figurini levi strani zalomljen navznoter. Med nogami obris trupa ni zaključen. Prsni

Sl. 9. Relief v Hodišah na Koroškem
(foto M. Zadnikar)

del je markiran z jasno vrisanimi črtami reber (na levi strani 6, na desni 7 črt), ki potekajo od grodnice — nakazane z navpično črto po sredi prsi — poševno, toda ne vedno vzporedno in ne v enakih presledkih proti zunanjemu obrisu trupa. Na dolgem, lahko navzgor se zožujočem vratu ni nasajena

glava; to nadomešča »križni nimb«, ki ga tvori le s črto zarisani krog, v katerega je vdolben enakoramen križ, čigar kraki se širijo navzven. Dočim je ves obris telesa podan le z linearno risbo — tudi roki in nogi tvori zgolj vrisana črta — pa so dlani — ohranjena je le še leva — in stopala obravnavana v nekakem poglobljenem reliefu, prsti pa so zarisani spet le s črtami. Morda smemo pri podajanju dlani in stopal računati z nekim primitivnim poskusom, kako doseči, če že ne pozitivno plastičen, pa vsaj globinsko, negativno plastičen ali bolje razsežen vtis.

Zgornji del plošče je odbit in z njim vred tudi zgornja polovica »križnega nimba« ter dlan figurine desnice. Domnevati smemo, da je odbita vsaj ena petina celotne plošče. Tudi na ogljih in ob straneh je plošča na več mestih okrušena.

Poleg figure najdemo na plošči še pet vrezanih enakokrakih križcev, razpostavljenih po plošči v določenem redu, toda brez vsake zveze s figuro. Prvi je v sredini pod koncem desnih reber, zgornja dva sta na vsaki strani vratu, spodnja dva pa pod desno nogo in desno ob levem stopalu — to je: po en križec v vsakem oglu in na sredi plošče. Nobenega dvoma ni, da so ti križci sakralnega značaja ter pričajo, da je plošča nekoč služila kot menza nekega oltarja.

Ikonografsko je zavit hodiški spomenik v enako nejasnost kakor svetogorski relief. St. Singer⁶¹ domneva, da gre za upodobitev človeškega skeleta, dočim meni O. Demus,⁶² da priča »križni nimb« nedvomno za upodobitev Kristusa. E. Schraffran⁶³ pa zagovarja misel, da je zrasel naš spomenik iz germanskega, predkrščanskega predstavnega sveta.

Nobeno teh mnenj nas popolnoma ne zadovolji. »Križni nimb« ni nujno samo krščansko, ampak je lahko tudi pogansko kultno znamenje,^{63a} n. pr. znamenje božanstva »Radgotta«, s čemer pa seveda nočem trditi, da imamo opravka z »Rad-

⁶¹ o. c., str. 253.

⁶² Vorromanische Kunst in Kärnten, Freie Stimmen, Klagenfurt, 31. okt. 1931.

⁶³ o. c., str. 165.

^{63a} Znamenje sonca ali nebesnih strani. — Prim. M. Ebert, Reallexicon der Vorgeschichte, Berlin 1926, zv. VII, str. 101 sq; zv. IV. 2, str. 494; zv. XIII., str. 151.

gottom«. Pogosto nastopa že v prazgodovini — prim n. pr. bronaste okrasne igle s »križnim kolesom«. ⁶⁴ Poudarjena rebra pač pričajo, da imamo pred seboj golo figuro, toda če bi bil z njo mišljen Kristus, bi šlo, po drži sodeč, pač manj za Kristusa na križu, kot za zmagoslavnega ali od mrtvih vstalega Kristusa. Toda ali bi zgodnji srednji vek res upodobil Kristosovo telo golo? Zavedati se moramo, da barbarska ljudstva zgodnjega srednjega veka — ne samo germanska, ampak pač tudi slovanska — niso mogla razumeti trpečega, ponižanega Kristusa, ampak je v njih predstavah živel bolj Kristus-Gospodovalec. Celó kadar je bil upodobljen na križu, je z njega kraljeval. Goli Kristus bi bil v predromanskem času toliko kot neverjeten. Kljub »križnemu nimbu« je torej zelo verjetno, da v Hodišah še nimamo opraviti s krščansko motiviko.

Obenem pa moramo ugotoviti že na splošno, da upodobitev golega telesa v zgodnjem srednjem veku ni kaj pogosta, vsaj v krščanskem kulturnem krogu ne. Izjema so le demonična, človeku sovražna bitja. Ugovor, ki bi izpobijal zgodnejši nastanek hodiškega spomenika, pa bi bil, da z rebri poudarjeni prsni koš v zgodnjem srednjem veku ni možen. Podobni primeri so res redki, nekaj pa jih je le; omenim naj n. pr. le bronast pasni jeziček iz langobardskih grobov v Ascoliju, na katerem najdemo ornamentalno prestilizirano figuro vojaka s sulico in ščitom, ki ji je prsni koš ali oklep prav tako nakazan s črtastimi rebri. Ta jeziček naj bi bil lokalno delo merovinškega časa z bizantinskimi reminiscencami. ⁶⁵ Slične primere pa utegnemo najti tudi v rimski umetni obrti. Poglejmo n. pr. odlomek brušene steklene skodele, najden v cesarskih termah v Trieru, ⁶⁶ vseeno je, če tu poševne črte — ob navpični grodnici — pomenijo rebra ali oklep in če jim

⁶⁴ M. Much, *Kunsthistorischer Atlas I.*, (izdaja K. K. Central-Commission f. Denkmalpflege) Wien 1889, tab. XXXV, fig. 17; tab. LXVII, fig. 7; W. Jö r n s, *Neue Beiträge zur Hügelgräberbronzezeit Starkenburgs, Germania*, Berlin 1944—50, sl. 2 in 3.

⁶⁵ A. Riegl — H. Zimm er m a n n, *Die spätrömische Kunstindustrie II.*, Wien 1923, str. 38, sl. 19.

⁶⁶ W. v. M a s s o w, *Der Circus des römischen Trier*, *Trierer Zeitschrift f. Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete*, Trier 1949, zv. 2, str. 156, tab. 1.

je obliko narekovala tehnika brušenja stekla — motiv je tako soroden našemu, da bi tudi v drugem pomenu lahko nudil zgodnjesrednjeveškemu oblikovalcu plodno pobudo.

Začudi nas tudi to, da je glava zamenjana z motivom »križnega nimba«. Možno je, da je pri tem odločala tista barbarska oblikovalna volja, ki se še ni odrekla simbolični govoric, v kateri nadomešča realno figuralno predstavo z znamenjem ter se še boji magične sile človeškega obraza, zlasti če gre za obraz nekega božanstva. Pri tem naj ponovno opominim na znamenje koncentričnih krogov med dvignjenimi rokami v Tübingenu, ki smo ga omenili že zgoraj.⁶⁷ Na drugi strani pa niso redki primeri, kjer se na ornamentalno simbolično cepijo figuralni detajli, pa naj gre pri tem za slikovito prepleteno živalsko motiviko nordijskega stila ali za geometrično zasnovana znamenja kakršno je n. pr. že omenjeni križ iz Moselkerna.⁶⁸ Ne izključujem celo možnosti, da bi iskali pobud za nastanek našega reliefa prav v tem »križnem nimbu« samem. V resnici učinkuje »križni nimb« bolj plastično kot ostala figura — kraki križa so poglobljeni, toda ne izgajeni. Ali ni bil morda »nimb« vsekan v ploščo (antično?) že poprej, preden je pristopil k njej barbarski klesar? Ali se ni ob tem osamljenem, morda v prapočetku res že starokrščanskem znamenju oplodila oblikovalna fantazija barbara ter dodala nerazumljenemu znamenju kot glavi še obrise telesa? Če pa upoštevamo oblikovanje dlani in stopal pri naši figuri, pa vendarle čutimo, da se v njih poglobljenih ploskvah odražata ista oblikovna volja in tehnika kakor pri poglobljenih krakih križa, ob čemer seveda zgornja hipoteza precej izgubi na moči. Dokončno najbrž tega vprašanja ne bomo mogli nikdar rešiti, čeprav je res, da je motiv križnega nimba lahko tako poznoantičen kakor prazgodovinski in da ga srečamo pogosto tudi še v romanski dobi, pa naj gre za pogansko znamenje »sončnega križa« ali za krščanski simbol, v čigar ozadju bi lahko slutili kot pravzor konstantinski »labarum«. Poleg že

⁶⁷ Glej op. 18.

⁶⁸ Glej op. 31. — Mikavno je, da najdemo na hrbtni strani moselkernskega spomenika na vrhu sličen križni nimb. (K. Böhner, o. c., tab. 14, 4 d).

omenjenih prazgodovinskih bronastih igel, naj za rimski čas opomnimo n. pr. na iglo, najdeno na Ptujskem gradu,⁶⁹ za romantiko pa kar na nagrobnik, ki je vzdian v samih Hodišah in ki izvira najbrž že iz 13. stoletja.⁷⁰

Mikavna pa je primerjava hodiške figure s figuro na pasni sponki iz Vellechevreuxa (Haute-Saône), ki spada v akvitanski kulturni krog merovinške dobe. Tudi tu gre za stilizirano figuro, ki ima sicer jasno izraženo glavo z obrazom, telo pa se ji razvija v nezaključeni konturi, kar nas nenavadno spominja na hodiški relief — prim. zlasti boke in noge! — dočim so dvignjene roke spremenjene v dva križa ob glavi. Seveda je razloček v tem, da je vellechevreuxski motiv res že krščanski, saj po vsej verjetnosti predstavlja Daniela v levnjaku — zalomljeni ter ob straneh z vodoravnimi vzporednimi črticami opremljeni črti, ki se končujeta v krogcih s piko na sredi, pomenita najbrž stilizirana leva — ter s tem navezuje na motiviko burgundskih pasnih sponk, ki smo jih omenili že zgoraj.^{70a} Seveda ni nujno iskati kakih zvez med Hodišami in akvitansko kulturo, saj sta obe predstavi kaj lahko zrasli iz sorodnega oblikovnega občutja barbarskih narodov zgodnjega srednjega veka.

Sl. 10. Figura na akvitanski pasni sponki iz Vellechevreuxa (po Åbergu)

Drugo vprašanje nam vzbujajo posvetilni križci, vsekani v ploščo. Ali so starejši ali mlajši od naše figure? O. De m u s⁷¹ meni, da je plošča s križi v »bizantinski formi« spočetka služila kot oltarna plošča in da bi morali blizu Hodiš iskati neko starokrščansko svetišče; figura naj bi bila po njegovem vre-

⁶⁹ J. Klemenč, Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950, str. 48, risba 31 (3).

⁷⁰ St. Singer, o. c., str. 253, sl. str. 252.

^{70a} Nils Åberg, The Occident and the Orient in the art of the seventh century, Part III., The merovingian empire, Stockholm 1947, str. 56 in 64, št. 68, sl. 24 (4).

⁷¹ o. c.

zana v ploščo šele kasneje, vendar še v predromanskem času. To mnenje nikakor ne vzdrži. Plošča je res služila za oltarno menzo, toda kasneje, verjetno šele v romanski dobi. Da so križi sekundarno vsevani vanjo, nam priča že to, da so pravilno porazdeljeni po sedanjem formatu plošče, če pa si skušamo ploščo rekonstruirati v prvotno velikost, bi bila zgornja dva križa v primeri s spodnjima dvema preveč oddaljena od roba plošče. Verjetno so ploščo skrajšali prav tedaj, ko so jo porabili za menzo in, da so jo skrajšali naravnost po sredi »križnega nimba«, priča, da je imel ta res poganski, ne pa krščanski značaj. Bi mar sicer krščanski kamnosek, ki je oltar postavljaj, presekal ravno »Kristusovo glavo«, ko bi lahko ploščo prikrajšal spodaj ob nogah ali še raje na obeh koncih, da bi ostala figura (»Kristus«!) nepoškodovana. Sekundarnost posvetilnih križcev zagovarjata tudi St. Singer in K. Ginhart,⁷² čeprav ne moremo pritrditi tudi Singerjevemu mnenju, da bi plošča služila najprej kot pokrov kakega relikvijarija. Tudi E. Schaffran⁷³ datira križe šele v 11. ali 12. stoletje.

Vprašanje datacije je ob hodiškem reliefu prav tako težavno kakor ob svetogorskem. Vendar nam nekateri momenti njegov nastanek le osvetljujejo.

Kakor pravilno sklepa E. Schaffran,⁷⁴ plošča že po svojem materialu — marmorju — ne more biti predrimskega izvora. Napačno pa je njegovo nadaljnje domnevanje, da je lahko ali gotsko ali langobardsko delo, češ da slovanskih del te vrste ne poznamo — in če bi obveljala langobardska teza, bi utegnila nastati figura še v poznokarolinškem času. Na drugi strani iste knjige⁷⁵ pa Schaffran hodiško ploščo Langobardom spet odreka, češ da v oblikovno zgodovinskem smislu seveda ni langobardski spomenik, pač pa spomenik splošno germanskega znamenovitega upodabljanja.

Slovanom Schaffran ploščo odreka, češ da ne poznamo pri njih drugih tovrstnih del. Toda v germanskem spomeni-

⁷² Glej op. 50.

⁷³ o. c., str. 119.

⁷⁴ o. c., str. 184, op. 83.

⁷⁵ str. 165.

škem inventarju ji avtor ni našel primere in vendar je ta danes že dovolj raziskan. Stilna govornica hodiškega spomenika se loči celo od sicer zelo primitivne govornice svetogorske plošče. Če bi bil relief res germansko ali langobardsko delo, bi se tudi na njem uveljavil tisti »horror vacui«, ki je značilen prav za zgodnesrednjeveško severnjaško dekoracijo, toda tega iščemo zaman. Preje bi ga našli na Svetih gorah — prim. le napis ob figuri. V Hodišah pa razen skopega, dasi ritmično razgibanega telesa ni nobenega drugega znamenja, čeprav je na plošči še dovolj praznega prostora. Za nasprotni, langobardski primer, naj opomnim ponovno na Ursovo ploščo v Ferentillu, na kateri srečamo končno tudi isto motiviko »križnega nimba«, seveda tu res že krščansko pojmovano. Poleg tega moramo še upoštevati, da niso imeli Langobardi nikdar pod oblastjo kakega večjega dela Karantanije, ampak le »okraj Slovencev, ki se Zilja imenuje« in še to že v času od leta 625 pa do okoli 730. Karantanija je spočetka živela s svojim romanskim prebivalstvom še sredi barbarskih državnih tvorb.⁷⁶ Prav tako bi bilo nesmiselno pripisovati hodiško ploščo Gotom. Visigoti so se pod Alarikom mudili na Koroškem le kaka dva meseca leta 408, dokaj mirna štiri desetletja ostrogotske oblasti v Noriku (pod Odoakerjem) po pomenijo le novo okrepitev rimske in krščanske tradicije; sicer pa Ostrogoti Norika niso naselili v večji množini, ampak so strnjeno posedli le severno Italijo. Germanska ljudstva, ki so v 5. stoletju za krajši čas gospodovala nad poznejšimi koroškimi predeli, niso niti etnično niti kulturno pustile večjih sledov.^{76a} Pred prihodom Obrov in Slovencev v 6. stoletju nastanek naše figure ni verjeten, kajti celo najbolj rustikalne stvaritve pred 6. stoletjem v tem prostoru le ne dosežajo primitivnosti hodiškega reliefa, ker so živele še v direktni kontinuiteti s figuralnim izročilom antike, pa naj je bilo to proti koncu še tako provincializirano; spomnimo se spet na obe

⁷⁶ M. Kos, *Zgod. Slovencev*, o. c., str. 27. — B. Grafenauer, Recenzija H. Braumüllerjeve knjige »Geschichte Kärntens«. *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 1951, str. 305 sq.

^{76a} B. Grafenauer, *Država karantanskih Slovencev*, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 86 sq; M. Kos, *Slovenska naselitev na Koroškem*, *Geografski vestnik*, Ljubljana 1932, str. 139.

glavi iz Semlacha ali na relief jagnjeta iz Grač, ki smo jih omenili zgoraj. Naš relief pa oblikovno ni niti toliko vezan na antične vzore kot svetogorski!

Da antropomorfne upodobitve starim Slovanom niso bile popolnoma neznane, nam pričajo tudi zgodovinski viri, ki za 10. in 11. stoletje poročajo o plastičnih figurah med Slovani, ki pa so bili večinoma lesene in se zato seveda niso mogle ohraniti (n. pr. Svaroga v Retri, Svantovita v Arkoni); znane so pod vplivom sasanidske umetnosti nastale predstave na srebrnem okovju turovega roga iz Černe gomile pri Černigovu ali figure na predmetih iz depoja Martinovka pri Kijevu. Posebno dragocen doprinos k problematiki slovanske antropomorfne figuralike pa pomeni lonček, najden v staroslovanskem grobu št. 16 v Turnišču pri Ptuju. Na zunanji strani njegovega dna je plastično odtisnjena razkoračena človeška figura z razprostrtimi rokami. J. Korošec, ki je najdbo podrobneje obdelal,⁷⁷ datira lonček v prvo polovico 9. stoletja, torej v poavarsko periodo. Tako nam prav najdba z naših tal spet dokazuje, da moramo biti pri zanikanju staroslovanskih antropomorfnih upodobitev vendarle zelo previdni.

Za nastanek hodiškega spomenika pride v poštev torej čas po naselitvi Slovencev v zadnjih dveh desetletjih 6. stoletja, ko je propadla na Koroškem obenem s krščanstvom tudi antična kulturna dediščina, v kolikor je preživela sporadične germanske napade. V tem času pa na Koroškem še ni bilo germanskih naseljencev! Možen bi bil nastanek reliefa v času Samove države (kot slovenski kulturni spomenik?) v 7. stoletju, ko se je tudi v Karantaniji osnovala slovenska kneževina,⁷⁸ še bolj pa v 8. stol., ko so se Slovenci že mogli trdneje orientirati po ugaslem svetu antike ter so skušali še z neveščo roko zarisavati tudi prve figuralne upodobitve. Kajti ne smemo prezreti, da je v Karantaniji, prirodno zavarovani z gorami, obstajala samostojna slovenska država še skoraj sto let po Samovi smrti leta 659 in da sta ustalitev gospodarskega življenja (stalnejše vasi!) in začetek družbene diferenciacije

⁷⁷ Antropomorfna predstava na dnu slovanskega lončka iz IX. stoletja, Zgodovinski časopis VI. (v tisku). — V tej študiji navaja avtor tudi podrobnejši pregled problematike o staroslovanski figuraliki.

dozorevajoče »vojaške demokracije« nudila boljše pogoje tudi intenzivnejšemu kulturnemu življenju, katerega je podpiral še trgovski import od frankovske in bavarske strani. Tudi čas pokristjanjevanja pod Gorazdom in Hotimirom v drugi polovici 8. stol. je še lahko rodil naš spomenik, čeprav bi bil ta še poganskega značaja, saj vemo o uporih protikrščanske in protinemske stranke.⁷⁹ Možno bi bilo celo, da bi nastal kot poganska reakcija na krščansko simboliko ali dobesedno kot poganska sprememba prvotno krščanskega znamenja. Če pomislimo, da so bili zastopniki stare poganske in obenem protinemske stranke prav velikaši — kakor nam priča zgodovinsko ozadje legende o knezu Ingu^{79a} — nam je lahko to mnenje še bolj sprejemljivo, saj je utegnil biti prav slovenski velikaš pobudnik nastanka hodiške plošče. Da bi namreč nastal relief pod bavarskim dletom, se mi zdi popolnoma neverjetno. Ozemlje, kjer je nastal je bilo namreč strnjeno slovensko in slovenska zmaga nad Bavarci v letih 626 in 629 je slovensko mejo utrdila. Tudi v času politične polodvisnosti od Bavarcev in Frankov je Karantanija ohranila še notranjo samostojnost, pri čemer se njena narodnostna struktura še dolgo ni spremenila. Šele okrog leta 820 je bila ustvarjena z delitvijo zemlje med frankovske fevdalce prva podlaga za bavarsko kolonizacijo, ki pa je dobila večji razmah šele pod kraljem Arnulfom v drugi polovici 9. stoletja, dasi prav v tem času — in še tja do 12. stoletja — viri označujejo Karantanijo kot izrazito slovensko zemljo (»Sclauinia«!). Sicer pa — kako naj bi popolnoma nekrščansko občuten relief nastal pod roko že pokristjanjenega bavarskega kolonista? Hodiška plošča ni plod oblikovalne volje tujega gospodovalca, ampak domačega, najbrž slovenskega človeka. Kakšna je bila okoli leta 900 »uradna« krščanska umetnostna volja v koroškem prostoru, nam lepo pričajo številni spomeniki pleteninaste ornamentike,⁸⁰ ki pomenijo karolinško državno umetnost poljudne

⁷⁸ M. Kos, *Zgod. Slovencev*, o. c., str. 53.

⁷⁹ *ibid.*, str. 59.

^{79a} *Conversio Bogoariorum et Carantanorum*, izdaja: M. Kos, Ljubljana 1936, str. 60 sq.

⁸⁰ K. Ginhart, *Die karolingische Flechtwerksteine in Kärnten*, Carinthia I., 1942, str. 112 sq.

vrste in ki bi tudi Schaffrana lahko prepričali, da so, povezani s tujim oblastnikom ali misijonarjem, nujno bližji njegovi »langobardski« teoriji kot pa hodiški kamen. Če bi ob nastanku zadnjega sodeloval v Cerкви ali v državni upravi zasidrani naročnik, bi gotovo posegel po pleteninastem okrasju ter bi se ne izgubljal v skrajnem primitivizmu, kakršen veje iz naše plošče. In končno je kaj verjetno, da so krščanski misionarji skušali nekdanji poganski kulturni spomenik pokristjaniti s tem, da so ga posvetili v službi Cerkve kot oltarno mizo, ga delno odkrhnili in ga zaznamovali s križci, hoteč s tem simbolično nakazati, da mora služiti premagano poganstvo krščanstvu; za irskoškotske misionarje bi ta miselnost še posebej veljala, saj so skušali nekdanje poganske običaje in predstave čim bolj kristjanizirati.⁸¹ Tudi patrocinij sv. Jurija priča, kot smo ugotovili že ob Svetih gorah, o veliki starosti cerkve in tudi to, da je ta lahko nastala na mestu nekdanjega poganškega kulta.

Če abstrahiramo nordijsko-germansko poanto, prav lahko pritrdimo O. Demusu, da gre v Hodišah za prve upodobitvene poskuse ljudstva, ki se je doslej izražalo le ornamentalno in ne figuralno, torej za eno prvih upodablajočih del nordijskih barbarov, ki so, prodiraje proti jugu, naleteli na starokrščanske ali antične kulturne podobe. Če smo pri Svetih gorah rekli, da pomeni tamošnji relief zadnji odmev antične figuralne tradicije, potem moramo v Hodišah poudariti prvo prebujenje nove figuralike — spet ob stiku anikonske barske umetnostne volje z ikonskimi vzori antike.

Svetogorski in hodiški relief sta gotovo dva zgodnje-srednjeveška spomenika, ki zelo mikavno osvetlujeta spremenjeno človekovo razmerje do upodobljenega objekta. Logično se uvrščata v organski razvoj ikonsko oplojene umetnosti barskih narodov, ki pa skuša biti spčetka še vedno znamenovita. Ves izraz reliefov temelji v simboličnem jeziku, opisujoče narativnosti bi iskali v njima zaman. Klesar si ni zastavil naloge, da bi podal figuralni objekt verno in

⁸¹ Prvič se cerkev v Hodišah omenja v virih šele leta 1237, dve leti kasneje nastopa že kot farna cerkev, pač pa se že leta 1202, omenja Robertus, »Clericus de Coisach«. (St. Singer, o.c., str. 244 in 246.)

plastično, temveč je iskal le njegovo osnovno, z nekaj črtami zarisano, večnostno podobo, znamenje. Šele globlje na jugu (Pemmov oltar v Čedadu iz ca. 743—757 ali plošča starohrvatskega kralja v Splitu iz 11. stoletja.) je postal vpliv antične figuralike močnejši, da je rodil ambicioznejšo in naravi vernejšo reliefno upodobitev.

Oba opisana spomenika sta, dasi vsak po svoje, odmev časa, ko je evropski jug dobival ne samo novo etnično, ampak tudi novo kulturno in duhovno podobo s preseljevanjem narodov. Tu ne gre samo za odmeve nekega duhovnega razpoloženja, niti ne za ploskovito-idealistično umetnostno manifestacijo radikalnega idealizma dobe po preseljevanju narodov. Da, niti tehnična zmogljivost ni imela pri tem prve in izključne besede! V prvi vrsti gre za uresničenje barbarske umetnostne komponente, ki pri svetogorskem spomeniku razkraja antične vzore, pri hodiškem pa ob antiki svojo abstraktno simboliko spet vsebinsko in formalno oplaja, kar pa seveda ne odloča pri časovnem zaporedju obeh spomenikov. Pri prvem antika odmira, pri drugem se novi, barbarski element vključuje v zadnji utrip življenja starega kulturnega prostora. Tiste figuralne težnje, ki smo jih srečali na Sv. gorah, v Hodišah ne najdemo. Ob približno istem času imamo torej opraviti z dvema različnima stvariteljskima voljama, od katerih korenini prva v antični provincialni dediščini, druga pa v lastni, samonikli anikonski tradiciji, ki se šele jecljavo poskuša v novi izrazni govorici. Prvi je obtežen še z degenerirano ostalino preteklosti, drugi je dinamično usmerjen v prihodnost. Obema pa je še skupna simbolizujoča oblikovna volja. Gre za značilno nihanje evropskega umetnostnega razpoloženja, ki sta mu abstraktnost barbarske motivike in realistična figuralika antične le dva skrajna pola. Poseben pomen pa bi spomenika dobila, če bi se nam posrečilo kdaj dokončno dokazati, da sta resnično zrasla iz oblikovne volje naših davnih slovenskih prednikov.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei frühmittelalterliche Gestaltungen auf slowenischem Boden

Das Relief von Svete gore

In der Fassade der vorromanischen Kapelle des hlg. Georg auf Svete gore (Heilige Berge) über Bizeljsko (521 m), ist eine Sandsteinplatte eingemauert, in welcher eine menschliche Figur mit Kerbschnitt eingeschnitten ist; diese Figur sitzt auf einem rechteckigen Sitz und streckt aus die beiden Hände als Orante. Links und rechts vom Figurenkopf sind einige unlesbare Zeichen eingeritzt, die auf den ersten Blick etwa den Runen ähneln. Die Ausdrucksweise des Reliefs ist vollkommen linearflächig. Es ist klar, dass es sich nicht um eine Figur des thronenden Heilands handelt, da in der Figur der übliche Kreuznimbus fehlt. Das Orantenmotiv mag auch heidnischen Ursprung haben. Ähnliche Gestaltungen kennen wir schon von den Isère-Idolen, vom Kesselchen aus Gundestrup und von den Bronzezeitreliefs aus Südrussland, Kaukasus, Bulgarien, Italien, Portugal und Skandinavien. In der christlichen Motivik haben wir Analoga auf burgundischen Schnallen (Daniel in der Löwenhöhle — abgebildet als Orante). Stilistisch als auch ikonographisch interessant ist die Gestaltung des Guten Hirten auf der Platte von Zenica in Bosnien aus dem VI. Jahrhundert. Besonders anlockend ist der Vergleich mit der Ursusplatte in Ferentillo in Umbrien. Auf dieser Platte sind in der Orantenstellung abgebildet der Herzog Hilderic Dagileopa und der Magister Ursus; durch die Regierung Hilderics ist dieses Relief fixiert ca 739. Die Ursusplatte führt zum Gedanken, dass es sich auch auf Svete gore um eine Donatorgestaltung handelt. Diese Annahme wird noch fester unterstützt, wenn wir die Dietrichsche Grabplatte in Bingen bei Mainz aus ca 1000 zum Vergleich heranziehen. Auch die romanische Zeit bietet einiges Vergleichsmaterial; z. B. das Kirchenrelief von Oberfarnstadt bei Querfurt, Orantenfigur auf dem Kapitell in Quedlinburg aus dem 12. Jahrhundert usw.

Stilistisch haben wir hier zu tun mit einer primitiven Ausdrucksweise, die den Körper auf geometrische Formen und Linien reduziert hat; zum Stilvergleich möge ich ausser der Bingenplatte noch das fränkische Grabmal aus Niederdollendorf am Rhein (6. oder 7. Jahrhundert) und ebenfalls den sogenannten »Heidenstein« in Arnau aus der Christianisierungszeit Deutschlands anführen. Eine eigenartige Parallele bietet auch der Stein aus Moselkern.

Für das Relief von Svete gore ist die Birnenform des Kopfes bezeichnend. Ähnliches treffen wir bereits in der keltischen und langobardischen Kunst. Ähnlichen Anklang bieten auch die beiden Kopffunde von Sendlach in Kärnten, sowohl als auch der dem keltischen Kulturkreise zugerechnete, einem römischen Torso beige gesteckte Kopf an der Kirche von St. Donat am Saalfelde in Kärnten. Man darf

hierbei nicht die spätantike Plastik übersehen, sowie auch nicht die Provinzgrabmale, die wir bereits aus Emona kennen und ganz besonders noch die Grabmale aus Makedonien (Kavadarci), Bosnien (Travnik) und auch aus Kroatien (Kerestinec bei Samobor). Vergleichshalber ist auch das spätantike Relief von der Insel Brač (Archäologisches Museum in Zadar) wichtig. Wahrscheinlich müssen wir bei diesen Grabmalen ethnische Einflüsse der von den römischen Kulturzentren entlegenen illyrischen Stämme in Betracht ziehen. Es ist wahrscheinlich, dass wir beim Relief von Svete gore ein spätes Echo der antiken Figuralik vermuten können. In diesem Relief kommt bereits der Gestaltungswille der symbolisch und anikonisch aufgelegten Barbaren zum Ausdruck. Theoretisch genommen könnte das Relief bereits bald nach der Mitte des ersten Jahrtausends entstanden sein, es ist jedoch wahrscheinlich, dass wir es nach allen Analoga schon ins 10. Jahrhundert hinaufrücken können; in dieser Zeit weichen die Reste des Naturalismus und der plastischen Modellierung vor einer linearen Stilisierung des Gegenstandes.

Auch die ethnische Bestimmung des Reliefs ist schwierig. Die Lokalität zeugt bereits durch den Namen — Svete gore (Heilige Berge) — für eine alte Kultstätte, ebenso das Patrocinium des hlg. Georgs, dem die Kapelle geweiht ist. Auch das Schiff dieser Kapelle gehört noch in die vorromanische Architektur, sowie auch das Schiff der nahe gelegenen Kapelle von hlg. Martin, wie es F. Stelè bewiesen hat. Es ist nicht ausgeschlossen, dass das Relief bereits slawischen Ursprungs ist, eine Beweisführung ist jedoch schwierig. Allerdings bietet das Relief ein gutes Beispiel, wie sich die jugendliche, symbolisch geartete Denkart des frühen Mittelalters mit der absterbenden antiken Erbschaft zu einem Ausdruck vereint. Vielleicht dürften wir mit diesem Relief auch die beiden primitiven Figürchen einreihen, die in die antiken Kapitelle des Kirchleins Sankt Georg in Plomin in Istrien eingeschnitten sind.

Das Relief in Hodiše (Keutschach) in Kärnten

In die südliche Aussenseite der Pfarrkirche von Sankt Georg in Hodiše ist eine Marmorplatte eingebaut, auf der mit einem äusserst primitiven Kerbschnitte eine stehende menschliche Figur umrissen ist. Die Figur erhebt die Hände, der nackte Körper ist mit betonten Rippen angedeutet, wogegen die beiden Beine nur schwach markiert sind. Anstatt des Kopfes hat die Figur den Kreuznimbus. Der obere Teil der Platte ist abgeschlagen. Die Platte selbst wurde später als Altarmensa verwendet und auch mit den 5 Weihkreuzen bezeichnet — dies geschach wahrscheinlich schon in der romanischen Zeit.

Aus dem Kreuznimbus folgt nicht notwendig, dass es sich um eine Gestalt des Heilands handelt, wie dies Demus vermutet. Der Kreuznimbus ist bereits in der Heidenzeit anzutreffen. Die betonten

Rippen zeugen für eine nackte Figur. Einen nackten Christus können wir jedoch für die vorromanische Zeit nicht annehmen, weil eine solche Darstellung mit der Denkart der jungen Barbarenvölker nicht in Einklang zu bringen ist. Einen betonten Brustkorb finden wir z. B. auf der bronzenen Merovinger-Gürtelschnallenzunge aus den langobardischen Gräbern in Ascoli (auf dem Harnisch des Soldaten mit der Lanze). Auch das römische Gläserhandwerk kennt ähnliche Motive — zum Beispiel die Schüssel aus den Thermen in Trier. Eine besondere Frage erweckt jedoch der Kreuznimbus, der den Kopf ersetzt. Vielleicht ist durch ihn der barbarische Gestaltungswille zum Ausdruck gebracht: die Vertretung der realen Vorstellung durch ein Symbol (vergl. auch die konzentrischen Kreise zwischen den erhobenen Händen auf dem Relief in Tübingen). Es ist nicht ausgeschlossen, dass der Nimbus allein sogar älter ist als der übrige Körper (altchristlich?). Eine Beweisführung wäre jedoch schwierig. Für eine Körpergestaltung mit zwischen den Beinen nicht geschlossener Kontur bietet uns ein Vergleichsbeispiel die aquitanische Gürtelschnalle aus Vellechevreux, die jedoch zum christlichen Kreise gehört.

Für den heidnischen Ursprung der Platte würde auch die Tatsache zeugen, dass sie damals, als sie zur Altarmensa umgearbeitet wurde, durch die Mitte des Kreuznimbus abgeschlagen wurde, was höchstwahrscheinlich nicht geschehen wäre, wenn durch den Nimbus der Christuskopf angedeutet wäre. Wahrscheinlich wollte man ein heidnisches Denkmal durch die Kirchendienstverwendung einweihen.

Die Marmorplatte weist schon in die nachrömische Zeit. Sie steht jedoch in keiner Verbindung mit den langobardischen Denkmälern. Die langobardische These Schaffrans ist für sie nicht stichhältig. Auch das germanische Inventar bietet keine Verwandtschaft. Ihre Entstehung vor der Ankunft der Slawen im 6. Jahrhundert ist nicht wahrscheinlich, da auch die rustikalsten Produkte vor dieser Zeit ihren Primitivismus nicht erreichen. Dass anthropomorphe Vorstellungen auch den alten Slawen nicht fremd waren, beweisen die Geschichtsquellen aus dem 10. und 11. Jahrhundert, die die Bildsäule Svantovits in Arcona und die Statue des Svarog in Retra erwähnen; noch vor kurzem wurde in Turnišče bei Ptuj ein altslawisches Töpfchen aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts ausgegraben, dessen äussere Bodenseite auf der Bodenmarke eine menschliche Figur mit gespreizten Beinen und ausgestreckten Händen aufweist. Deshalb könnte das Relief von Hodiše sehr leicht den Slawen zugerechnet werden und einer Zeit, wo in Kärnten mit dem Christentum auch die antike Kulturerbenschaft verfallen ist. In jener Zeit gab es aber in Kärnten noch keine germanischen Ansiedler. Damals versuchten die Slawen im Zusammenhang mit den Resten antiker Kultur auch selbst eine anthropomorphe Vorstellung zu schaffen. Wenn jedoch das Relief ein Erzeugnis des Kulturwillens eines fremden christlichen Herrschers wäre, wäre es zweifellos in die Grenzen der damaligen offiziellen Karolin-

gerkunst (um 900) verstrickt. Diese Kunst brachte die Flechtbandornamentik zum Ausdruck, wofür zahlreiche derartige Denkmäler in Kärnten zeugen.

Das Relief von Hodiše bedeutet das Erwachen einer neuen Figuralik im Anschluß eines anikonischen Kunstwillens an die ikonischen Beispiele der Antike. Seine Sprache ist nicht symbolisch. Beim Denkmal von Svete gore ist die Antike im Absterben begriffen. Bei dem vom Hodiše schliesst sich jedoch das neue barbarische Element in die letzten Lebenspulse des alten Kulturraumes ein. Es handelt sich um das charakteristische Pendeln des europäischen Kunstwillens in der Zeit der Völkerwanderung, wo das Abstrakte der barbarischen Motive und die realistische Figuralik der Antike nur die beiden Endpole darstellen.

PRISPEVEK K SREDNJEVEŠKI DEMOGRAFIJI

B. SKERLJ

Pri pripravljanju materiala za študijo o orientaciji grobov v raznih nekropolah v Sloveniji se je pokazalo, da bi se iz tega materiala dalo dobiti tudi nekaj zanimivih osnov za demografska vprašanja srednjeveškega prebivalstva. S tem ne bi načeli kakega načelno novega problema (2), toda vsekakor bi za naše kraje dobili nekaj novih konkretnih podatkov, ki bi verjetno lahko bili osnova nadaljnjega študija zlasti zgodovinarjem medicine, epidemiologom, kulturnim historikom in — seveda — demografom.

Za Bled in Ptuj se da dobiti osnova za cenitev števila prebivalstva, če upoštevamo število grobov v zvezi z dobo, v kateri so ta grobišča uporabljali, ter v primerjavi z današnjo umrljivostjo v teh dveh krajih. Če upoštevamo na Bledu dve grobišči, od katerih obsega starejše, odkopano leta 1949, 96 grobov, mlajše, odkopano leta 1948, pa 203 (189), ter da je bilo vsako uporabljeno nekako sto let, potem vidimo, da je v prvem bil pokopan približno en človek letno, v drugem pa dva povprečno. Današnja umrljivost za KLO Bled¹ je za populacijo približno 3400 v povprečju za leta 1948—50 38 ljudi (torej ca. 11,1 ‰). Če predpostavljamo enako umrljivost za prebivalstvo, ki je pokopavalo svoje mrtvece v nekropoli »1949« (VII. stoletje), potem je mogla naselbina imeti približno 90 prebivalcev. Morala bi biti torej majhna vas, ki je imela morda kakih 15—20 družin s povprečno le dvema otrokoma. Če pa privzamemo, kar je upravičeno, večjo umrljivost (še zlasti otrok), potem je ta zaselek obsegal morda celo le polovico omenjenega števila družin z več otroki.

¹ Podatki od Zavoda za statistiko in evidenco (Ljubljana).

Staroslovanska naselbina, ki je pokopavala v nekropoli »Bled 1948« in je to nekropolo uporabljala tudi kakih sto let (v X.—XI. stoletju), je mogla obseči največ kakih 180 prebivalcev; če pa sega to grobišče nad 150 let, jih je bilo največ 134. Obe številki sta cenjeni na podlagi današnje umrljivosti. Več kot verjetno pa je, da je bila umrljivost tedaj precej večja, zlasti še otroška umrljivost, kakor dokazuje prav ta nekropola.

Za staroslovansko nekropolo Ptuj imamo po Ivaničkovem (2) antropološkem poročilu 299 grobov, po J. Koršču (3) pa je treba računati z do 500 grobovi in s trajanjem kakih sto let. Današnja umrljivost za mesto Ptuj povprečno za leta 1948—50 je za približno 7800 prebivalcev 104 letno (torej ca. 19,8 %!). Po teh osnovah je moglo prebivalstvo, ki je uporabljalo to grobišče, obseči največ 379 oseb. Če pa vzamemo kot osnovo le od Ivanička (l. c.) obdelanih približno 300 grobov, je lahko uporabljalo to grobišče kakih 225 oseb skozi sto let ali 150 oseb skozi 150 let. Dasi je umrljivost v Ptujtu tudi danes visoka, je bila verjetno tedaj še višja, tako da utegnejo naše cennitve biti še vedno previsoke. Vidimo, da gre tu v primeri z današnjimi za zelo majhne naselbine.

Tab. I.

Število grobov po spolu² — Number of graves as to the sex

Nekropola	♂		♀		?		O		Σ
	n	%	n	%	n	%	n	%	n
Bled 1949	33	34,8	17	17,9	17	17,9	29	30,5	96
Bled 1948	47	24,8	38	20,1	19	10,0	85	46,1	189
Ptuj	104	34,9	94	31,5	35	11,6	66	22,2	299

Zanimivo je razmerje spolov, odraslih in otrok v teh nekropolah. Kakor kaže Tab. I., moramo med odraslimi računati s precejšnjim odstotkom spolno nedoločljivih skeletov. Ta odstotek je najmanj 10—15. Verjetno pa je, da je med temi skeleti več ženskih kakor moških, kajti v vseh treh nekropolah je odstotek kot moški diagnosticiranih skeletov večji, na »Bledu 1949« celo znatno, skoraj še enkrat večji

od odstotka ženskih skeletov. Razlog za to je deloma v slabi ohranjenosti skeletov, pa tudi v večji ali manjši previdnosti pri diagnosticiranju. Vendar so številke in odstotki taki, da skoraj ne moremo dvomiti, da je bilo (vsaj na »Bledu 1949«) dejansko pokopanih več moških kakor žensk. Zakaj, je za enkrat pač odprto vprašanje. Morda je umrlo več otrok ženskega spola, morda so bila dekleta manj cenjena in deležna težjih življenjskih pogojev, morda (n. pr. v morebitnih letih lakote) kot novorojenčki celo izpostavljena? Z vsem tem moramo računati primerjajoč tedanjo relativno primitivno poljedelsko kulturo s podobnimi kulturami pri današnjih primitivih na podobni stopnji kulture.

Zelo različen je odstotek otroških grobov. Medtem ko imamo lahko odstotek iz ptujske nekropole za tedanjo dobo za zelo nizek, sta blejska odstotka znatno višja. Posebno pa to velja za nekropolo »Bled 1948«, kjer je skoraj polovica vseh grobov otroških! Tolikšna otroška umrljivost se nam zdi danes kaj nenaravna in bi se dala morda razložiti s kako otroško epidemijo. Toda v poštev pride tudi morebitni, celo verjetni zelo nizek življenjski standard z izredno majhnim rojstnim učinkom, kakor ga poznamo n. pr. v Južni Afriki pri poljedelsko-pastirskih Bantu, kjer nad 50 % vseh rojenih ne doseže 15 let (5).³ Najbrže ne grešimo, če računamo s 25 % umrljivosti majhnih otrok v srednjem veku s slabimi higieniškimi in splošno življenjskimi pogoji, verjetno pa je bila raje večja. Za epidemijo pa govorijo v tej nekropoli zlasti znameniti severni grobovi (6), kjer je med 38 grobovi kar 25 (t. j. 66 %!) otroških grobov. Pa tudi na drugem mestu (v kvadratih 18, 19, 26 in 27) najdemo zelo blizu skupaj 17 otroških (izmed skupno 31) grobov. Že samo to kopičenje govori lahko za pokope v zelo kratkem razdobju in s tem verjetno za kako epidemijo. V vrsti severnih grobov pa

² Številke za Ptuj po Ivaničku l. c.

³ Sigerist (l. c.) pravi, da je — v glavnem zaradi nezadostne prehranjenosti (*malnutrition*) — potrebnih 12 oplodenj zato, da ostaneta 2 otroka živa, in računa od teh oplodenj z 8 abortusi in 4 rojstvi, od katerih pa je le polovica »efektna«, t. j. da ostaneta le 2 otroka! Še leta 1931—35 je bila otroška umrljivost pri nas (v Jugoslaviji) 15,3 %, v Romuniji pa celo 18,2 %.

najdemo tudi 8 moških in 5 ženskih grobov; če nam ti grobovi res označujejo nekakšno enoto, kakor se zdi, potem bi moglo iti za kako epidemijo, ki se loti (ali se vsaj je tedaj še lotevala) tudi odraslih; tudi drugo kopičenje ne govori za epidemijo izključno otroške bolezni. Razpredanje tega problema bo naloga historikov medicine in epidemiologov. Zanimivo je tudi, da je bila otroška umrljivost v starejši blejski nekropoli znatno manjša, kar se da razložiti z višjim življenjskim standardom ali pa z dobo brez hujših epidemij v VII. stoletju.

Tab. II.

Grobovi po starosti pokopanih — Number of graves as to the age of the defunct

Nekropola	Inf. I 0 - 6		Inf. II 7 - 14		Juv. 15 - 21		Adult. 22 - 35		Mat. 36 - 55		Sen. I 56 - 75		Σ n
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Bled 1949 . .	10	11.5	14	16.1	19	21.8	23	26.5	16	18.4	5	5.8	87
Bled 1948 . .	52	28.4	30	16.4	6	3.3	18	9.8	70	38.3	7	3.8	183
Ptuj	12	4.1	54	18.6	16	5.5	82	28.3	95	32.8	31	10.7	290

Prav zanimiva je tudi statistika grobov po starosti (Tabela II). Nima pomena, da bi sešteli podatke iz tako zelo različno karakteriziranih nekropol, kakor sta posebno še obe blejski. Kar na prvi pogled preseneča, je majhen odstotek za otroke prve dobe (*infantes* I od 0—6 let) v seriji »Bled 1949« in še posebno »Ptuj«. Toda če upoštevamo, da so šla lahko mnoga okostja ravno najmlajših otrok do prvega leta, ko je otroška umrljivost največja, v izgubo, potem se da to deloma razložiti. Zdi se, da nudi za ta del serija »Bled 1948« še najpravilnejšo podobo, dasi utegne biti ta odstotek precej visok, o čemer smo deloma že govorili. Moramo pa računati vsekakor z znatno višjimi odstotki prav v tej rubriki, še posebno v ptujskem materialu. S tem bi se pa premaknili sveda vsi drugi odstotki na niže (kakor kaže »Bled 1948«). Ker pa bi to bilo, vsaj za enkrat, samo ugibanje, to opustimo. Kljub temu se lahko ukvarjamo tudi z drugimi številkami in zlasti s primerjavami med njimi.

V seriji »Bled 1949« preseneča predvsem visok odstotek umrlih v mladostni (*juvenilni*) in prvi zreli (*adultni*) dobi, tako da je odstotek »zrelih« (*maturi*) seveda zelo nizek. Življenjska doba teh ljudi je morala biti zelo kratka, kajti 49,4 % vseh odpade na grobove ljudi do 21 let. Senilnega veka prve stopnje je doseglo le 5,8 %. Podoba je — zlasti glede na visok odstotek juvenilnih —, da moramo računati s tuberkulozo kot pogostim smrtnim vzrokom. Tudi visok odstotek adultnih (22—35 let) govori za to domnevo.

V seriji »Bled 1948« jih je umrlo 48,1 % do 21. leta, toda juvenilnih in adultnih okostij je malo, kar kaže — vsaj glede na tuberkulozo — na ugodnejše razmere. V okviru teh primerjalnih serij preseneča izredno visok odstotek otroške umrljivosti, zlasti otrok do 6. leta; to se da razložiti (glej zgoraj!) s kako epidemijo (morda ošpic, disenterije ali podobno) ali pa s tem, da smo v tej nekropoli »izgubili« zelo malo otroških grobov (kar je glede na najmlajše manj verjetno) ali pa z izredno nizkim higienskim standardom. Vsekakor moramo računati tudi s tem, da najmanjših morda niso pokopavali na rednem pokopališču, temveč jih zagrebli drugje, ne glede na slabo ohranljivost tako mladega skeleta. Tudi odstotek starejših otrok (*infantes II*) ni majhen, se pa ujema z ostalima serijama. V tej starosti moramo računati z nekaterimi otroškimi infekcijskimi boleznimi.

V obeh blejskih nekropolah, zlasti pa v starejši, je morala biti povprečna življenjska doba torej zelo kratka, morda največ 25 let, raje manj.

Čisto drugo sliko dobimo s Ptuja, kjer je umrlo le 28,2 % oseb do 21. leta. Toda — ne pozabimo! —, da je odstotek za »*infantes I*« gotovo mnogo prenizek. S tem pa so relativno povišani odstotki za vse starejše skupine. Vendar je mogoče, da je bila povprečna življenjska doba starih Slovanov v Ptujju v X. in XI. stoletju nekaj višja, morda kakih 28 let. Če izračunamo srednjo dolgotrajnost življenja (doživetja) za vseh 550 izkopanih tedanjih prebivalcev na podlagi konkretnih števil, pridemo na 29—30 let; toda ta številka je skoraj gotovo previsoka; nanjo vplivajo podatki iz Ptuja, kjer pa je število umrlih otrok prve dobe (0—6 let) gotovo prenizko. Tako bi

sodil, da je bila povprečna dolgost življenja našega zgodnje-srednjeveškega prebivalstva največ 22—25 let. Vsekakor kažejo te nizke številke za povprečno dolgost življenja starih Slovanov, oziroma srednjeveških prebivalcev Slovenije, na zelo nizek higienski in splošno življenjski standard, kajti povprečno doživetje današnjega Slovenca je približno 57 let, medtem ko je bila povprečna dolgost življenja starega Rimljana, ki je živel na mnogo boljšem standardu, približno 35 let. Nekaj merila nam nudijo tudi številke za pričakovano doživetje ob rojstvu, ki je bilo za Rimljane v prvih 400 letih našega štetja nekako 22 let (po Mac Donellu) (1), v XV. stoletju 20—25 let (5), v Nemčiji leta 1787 25 let (1), leta 1800 29 let (l. c.), v ZDA leta 1900 50 let (4) in danes nad 60 let (4, 5), na New Zealandu celo že 66 let.⁴

ZAKLJUČEK

S pričujočim poskusom cenitve pridemo do teh demografskih zaključkov:

1. Srednjeveške naselbine na Bledu in Ptujju so bile le majhne, zlasti še na Bledu;
2. Otroška umrljivost je bila velika;
3. Povprečna dolgost življenja je morala biti 22—25 let;
4. Življenjski standard tedanjih prebivalcev je bil nizek.

Literatura

- (1) Herčík, F.: Život člověka. Praha 1947.
- (2) Ivaniček, F.: Staroslavenska nekropola u Ptujju. SAZU, Dela 5, Ljubljana 1951.
- (3) Korošec, J.: Staroslovansko grobišče na Ptujjskem gradu. Dela 1, Ljubljana 1950.
- (4) Montagu, M. F. Ashley: An Introduction to Physical Anthropology. Springfield, Ill., 1945.
- (5) Sigerist, H. E.: Civilization and Disease. Ithaca, N. Y., 1945.
- (6) Škerlj, B.: Orientacija grobov v nekaterih srednjeveških nekropolah Slovenije. Arh. vestnik III/1, Ljubljana 1952.

⁴ Podatke za današnjo Slovenijo in New Zealand sem dobil od Zavoda za statistiko in evidenco (Ljubljana). — Ne zamenjajmo povprečne dolgosti življenja, t. j. ob rojstvu pričakovanega doživetja, s povprečno starostjo živečega prebivalstva, ki je danes v Sloveniji nekako 33—35 let in tudi pri starih Rimljanih ni bila nižja od sodobnih prebivalcev n. pr. ZDA!

SUMMARY

Contribution to the Middle Ages Demography in Slovenia

In this short study a census is given on the inhabitants who buried their defunct in two necropolises at Bled and in one at Ptuj respectively. In 7th century settlement at Bled the population might have numbered about 10 families only, if we consider that there were only 96 graves in about a 100 years; the other settlement in 10th to 11th century might have numbered some 203 (189) graves in about a 100 years. Among the skeletons there were 49,4 per cent to 48,1 per cent respectively from 0 to 21 years of age. The ancient Slav necropolis at Ptuj might have been made use of by maximum 379 inhabitants through a 100 years in 10th to 11th century. The infant's mortality was high (25 to 50 per cent); the average lifetime (life expectancy) of all these inhabitants could have amounted to some 22 to 25 years only. The hygienic and living standards of these agricultural inhabitants are sure to have been very low.

BIZON IZ MOSTIŠČARSKE DOBE NA LJUBLJANSKEM BARJU

Z dvema tablama slik

IVAN RAKOVEC

Sesalska favna, odkrita pri izkopavanjih na Ljubljanskem barju v letih 1875—1877, je bila doslej le deloma obdelana. *Ulmansky* je 1913 opisal ostanke divjih in udomačenih prašičev, *Riedel* pa 1948 kosti, shranjene v geološkem in antropološkem inštitutu univerze v Padovi. Bovidne ostanke je dobil *Wilckens* sicer že leta 1877 v obdelavo, a jih je opisal le toliko, da je utemeljil na novo postavljeno govejo pasmo *Bos taurus brachycephalus*.

Med vso sesalsko favno iz mostiščarske dobe so bizonovi ostanke najdragocenejši, saj veljajo v Evropi še vedno za redke najdbe. Za nas so posebno pomembni, ker so doslej, kolikor sem mogel dognati, edina najdba iz te dobe ne samo v Sloveniji, marveč v vsej Jugoslaviji.¹ Shranjeni so v zbirkah Narodnega in Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani. Precej jih utegne biti tudi na Dunaju. Kakor je namreč razvidno iz *Wilckensovega* poročila (1877, 175), mu je *Dežman* odstopil za njegovo zasebno zbirko okrog 100 bovidnih ostankov, med njimi kakih 40 bizonovih.

V naslednjem obravnavam bizonove kosti, shranjene v Ljubljani. Ravnateljstvu Narodnega in Prirodoslovnega mu-

¹ Dva primerka, ki so ju ribiči našli v Savi nekje med Bosno in Hrvaško, je *Grimmer* pripisal vrsti *B. priscus* (1899, 847—850). Shranjena sta v sarajevskem muzeju. — V Geološko-paleontološkem muzeju v Zagrebu in v Prirodnačkem muzeju srpske zemlje v Beogradu je še več bizonovih ostankov. Po najdiščih sodeč izvirajo vsi iz pleistocenske dobe.

zeja sta mi obdelavo na mojo prošnjo rade volje dovolili, za kar se jima na tem mestu ponovno najlepše zahvaljujem.

Kakor poroča Dežman, so na bizonove kosti naleteli že prvo leto izkopavanj. Izkopali so jih na zahodni strani Ižanske ceste približno 1,5 km severno od Iga. Ležale so v 5—6 palcev (nekako 15—16 cm) debeli kulturni plasti pod šotno odejo, približno 2 m pod površjem (1875, 281; 1876, Nr. 240). Naslednje leto so po Dežmanovih navedbah našli še več bizonovih ostankov, med njimi lobanjski del z obema rožnicama (koščenima odrastkoma). Ležali so v kulturni plasti na vzhodni strani Ižanske ceste v približno enaki oddaljenosti od Iga (Dežman, 1877, 481). Pri tretjem izkopavanju 1877, ki se je nadaljevalo na istem kraju kakor leta 1876, so dobili prav tako mnogo bizonovih kosti. Po številu čeljustnih delov sklepa Dežman, da so našli tedaj vsaj 17 individuov, medtem ko sodi po zobovju, da gre večinoma za mlade živali (1878, 65, 76, 77).

Koliko bizonovih ostankov je bilo odkritih pri vseh treh izkopavanjih, Dežman ne poroča. Kustos Müllner je vpisal v inventarno knjigo Narodnega muzeja v Ljubljani 119 kosov bizonovih ostankov. Če prištejemo še tistih 40 bizonovih kosov, ki jih je Dežman z drugimi bovidnimi kostmi vred podaril Wilckensu, a niso bili vpisani v inventarno knjigo, bi moralo biti izkopanih vsaj okrog 160 bizonovih ostankov. To število pa se mi zdi vsekakor previsoko. Kolikor sem mogel ugotoviti, je bilo več bovidnih ostankov pomotoma pripisanih bizonu (n. pr. št. 2643, 2646, 2855, 2856, 2857, 2861). Verjetno je takih še precej, a jih ni mogoče izslediti, ker je mnogo primerkov brez inventarne številke, precej bizonu pripisanih ostankov, ki bi morali biti po inventarnem seznamu tam shranjeni, pa manjka.² Še več je pomanjkljivo ohranjenih fragmentov, ki ne dopuščajo zanesljive determinacije.

² Iz opomb v inventarni knjigi Narodnega muzeja je razvidno, da je bilo mnogo živalskih ostankov oddanih antropološkemu društvu v Kölnu (kjer so bili med drugo svetovno vojno uničeni) in da je znani zbiratelj okamenin Neumann v Trstu dobil tudi lepo število izkopanih kosti. Riedel (1948, 189) poroča, da so slednje prešle pozneje večinoma v zbirko geološkega inštituta univerze v Padovi, medtem ko je nekaj kosti prejel antropološki inštitut iste univerze. Precej živalskih ostankov je Dežman

Dežman je med izkopanimi živalskimi ostanki iz mostiščarske dobe prvi zaslutil bizona in ga imenoval *Bos bison* (1875, 281). Leto pozneje je Wilckens pripisal bizonove ostanke vrsti *Bison priscus*. Izmed kosti, ki jih je imel pred seboj, omenja samo fragment leve spodnje čeljustnice, katerega se je poslužil pri primerjavi s čeljustnico domačega goveda *Bos t. brachycephalus* (1877, 175, Taf. III, Fig. 16). Omenja pa, da so bizonovi ostanki z Ljubljanskega barja majhnih dimenzij. Kramer navaja bizona v splošnem pregledu vse mostiščarske favne in ga, pač pod Dežmanovim vplivom, imenuje s starim nazivom *Bos bison* (1905, 62). Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani (Prirodoslovnih del, 1935) ga slednjič omenja z imenom *Bison priscus* H. v. Meyer.

Med vsemi ostanki je najpomembnejši lobanjski fragment iz Prirodoslovnega muzeja (Müllnerjeva št. 2781, sedanja inv. št. 1249), ki obstoji iz frontalnega in parietalnega dela z obema rožnicama. Sprednji del frontalij je na primerku nadomeščen z lesom, deloma z mavcem. Na priloženi sliki (tab. I, sl. 1 a, b, c) je rekonstruirani del retuširan, ker ne podaja prave oblike čela. Tudi manjkajoči okcipitalni del je deloma rekonstruiran z mavcem in lesom. Ves fragment je z močnim vijakom pritrjen na lesen podstavek, ki je na sliki prav tako retuširan. Objekt z rekonstrukcijo vred prinaša Kramer (1905, 60, Fig. 21), ki ga je pa dal fotografirati s take strani, da iz slike ni prav nič razvidna ukrivljenost rožnic. Njun potek je na njegovi sliki popolnoma raven, hkrati pa sta

odstopil drž. prirodoslovnemu muzeju na Dunaju, okoli 100 kosov bovidnih kosti pa je, kakor že omenjeno, prepustil Wilckensu.

Pripomnim naj še, da je za Dežmanom na istem kraju izkopaval na svojo roko grof Attems in odkril poleg drugega tudi mnogo živalskih kosti, ki jih je poklonil inštitutu za živinorejo na dunajski poljedelski visoki šoli (Ulmansky, 1913, 17, 18, 43).

V inventarni knjigi je zabeleženo, da manjkajo naslednje, bizonu pripisane kosti št. 2678, 2679 2691, 2695, 2716, 2724, 2725, 2736, 2738, 2739 in da so bile antropološkemu društvu v Kölnu oddane št. 2720, 2748 in 2752. Verjetno je, da je bilo oddanih več kosti še drugim interesentom, ker pogrešam v zbirki Narodnega muzeja razen tega še precej objektov, ki so bili vpisani v inventarno knjigo in jih zdaj ni najti niti med onimi brez inventarne številke.

videti znatno krajši, kot sta v resnici. Razen tega je K r a m e r sliko obrnil tako, da leži spodnja stran zgoraj.³

Za zanesljivo določitev vrste sta najvažnejši rožnici, ki sta na našem primerku dobro ohranjeni. Na enem ali drugem mestu sta sicer nekoliko odrgnjeni, tudi konici sta malo zglaženi, vendar še ne v taki meri, da bi bile meritve onemogočene ali nepopolne. Obe rožnici sta močno brazdasti. Ostrorobe brazde in grebeni med njimi potekajo od korena (baze) sprva bolj ali manj vzporedno, nato pa nekateri grebeni in brazde izginejo, medtem ko ostali konvergirajo proti konicama. Najgloblje brazde so na zadnji (aboralni) strani rožnic. Na dobri zadnji tretjini imata rožnici na zunanji strani namesto brazd in grebenov bradavičasto površino. Komaj vidne žilne odprtine so na gosto posejane predvsem na zgornji strani bazalnega in na zunanji strani koničastega dela rožnic.

Rožnici potekata najprej prav položno navzdol in obenem nekoliko navzad, pri čemer tvorita s podolžno lobanjsko osjo kot 80°. Nato se rožnici s konicama obrneta precej močno navzgor, pri čemer sta še vedno usmerjeni navzad. Skrajni konici sta hkrati malce navznoter zapognjeni, kar je razvidno tudi iz tega, da je razdalja med njima nekoliko manjša od največje širine med obema zunanjima krivinama (glej tabelo 1). V prečnem prerezu sta rožnici skoraj okrogli, kar je razvidno iz indeksa sploščenosti, to je razmerja med vertikalnim in horizontalnim premerom na bazi rožnic. Proti konici se rožnici razmeroma naglo zožujeta. V oddaljenosti 8 cm od konice desne rožnice meri premer 46 mm, obseg 148 mm. Premer leve rožnice je v isti oddaljenosti od konice enak, toda obseg znaša le 142 mm. Največja razdalja med bazama rožnic znaša 315 mm, najmanjša 265 mm.

Pri določevanju vrste se moremo opreti edinole na izsledke S k i n n e r j a in K a i s e n a (1947, 149—152, 211, 239), ki sta revidirala večino doslej obdelanega in objavljenega fosilnega gradiva in tako razčistila sistematiko. Prišla sta do zaključka, da je treba deliti rod *Bison* v naslednje podrodove:

³ Iz iste slike razvidimo, da je bil lobanjski fragment dvakrat rekonstruiran. Nadomeščeni sprednji del frontalij je imel prvotno enako narzljano površino, kakršno ima podstavek še sedaj.

1. Dimenzije in indeksi bizonovih rožnic z Ljubljanskega barja

Measurements and indices of bison horn-cores from the Ljubljansko barje

Dimenzije v milimetrih, indeksi v odstotkih

Measurements in millimeters, indices in per cent

Razdalja med konicama rožnic	640
Spread of horn-cores, tip to tip	
Največja širina med zunanjima krivinama obeh rožnic	655
Greatest spread of cores on outside curve	
Navpičnica od črte, ki veže obe konici rožnic, na sredino frontalnega dela lobanje	68
Perpendicular from distance between tips of horn-cores to center of frontal part of cranium	
Dolžina notranje krivine rožnic	225
Core length on upper curve, tip to burr	
Dolžina zunanje krivine leve rožnice (ki je manj obrabljena)	278
Length of core on lower curve, tip to burr	
Ravna razdalja med konico rožnice in njeno bazo	198
Length, tip of core to upper base at burr	
Horizontalni premer baze rožnic (vzporeden s čelno površino)	87
Transverse diameter of core	
Vertikalni premer baze rožnic (pravokotno na čelno površino)	85
Vertical diameter of core	
Obseg desne rožnice na bazi	243
Circumference of right core at base	
Obseg držaja desne rožnice (najmanjši)	235
Circumference of neck of right core (least)	
Obseg leve rožnice na bazi	247
Circumference of left core at base	
Obseg držaja leve rožnice (najmanjši)	240
Circumference of neck of left core (least)	
Indeks ukrivljenosti rožnic	140
Index of horn-core curvature	
Indeks sploščenosti rožnic	97
Index of horn-core compression	
Indeks masivnosti rožnic	91
Index of horn-core proportion	

Bison, *Simobison*, *Superbison*, *Platycerobison*, *Gigantobison* in *Parabison*. Za dve vrsti iz Indije in Kitajske sta mnenja, da utegneta pripadati posebnemu, doslej še ne imenovanemu podrodu. V Evraziji so bili zastopani vsi podrodovi, edinole *Gigantobison* doslej še ni ugotovljen, medtem ko je v Severni Ameriki manjkal podrod *Parabison*.

Na evropskih tleh so živele vrste *B. (Bison) bonasus* L., *B. (Simobison) cesaris* Schlotheim, *B. (Simobison) priscus* Boj., *B. (Superbison) crassicornis* Richardson in *B. (Parabison) schoetensacki* Freudenb.

Za vrsti *B. cesaris* in *B. priscus* so značilne predvsem pravokotno na podolžno lobanjsko os stoječe rožnice. Vrsta *B. crassicornis* se odlikuje po močnih in dolgih rožnicah. Dolžina notranje krivine je pri njej enaka obsegu rožnice na bazi ali ga presega. Pri vrsti *B. bonasus* dolžina notranje krivine le redkokdaj doseže ali preseže obseg baze rožnic. Nadalje ima *B. bonasus* konice rožnic močno usmerjene navzad, medtem ko pri *B. schoetensacki* sploh niso ali pa le malenkostno usmerjene navzad. Slednja vrsta ima v nasprotju z vrsto *B. bonasus* rožnice navzgor ostro ukrivljene, konice rožnic pa zavaljene. Razen tega ima precej večje rožnice kot *B. bonasus*. To razvidimo tudi iz tabele 2, kjer so navedene dimenzije in indeksi rožnic vseh v Evropi živečih vrst iz pleistocenske in aluvialne dobe.

Lobanjski fragment z Ljubljanskega barja pripada glede na lego, obliko, ukrivljenost in velikost rožnic vrsti *B. bonasus*. Dimenzije in indeksi rožnic se gibljejo v mejah variacijske širine te vrste. Samo dolžina notranje krivine in indeks ukrivljenosti (razmerje med dolžino zunanje krivine in ravno razdaljo med konico rožnice in njeno bazo) sta pod povprečkoma, ki sta ga izračunala Skinner in Kaisen (1947, 214, Tab. 20; gl. tabelo 2), in sicer le za malenkost, vse ostale dimenzije so nad povprečki.

Kateremu spolu je pripadal primerek z Barja? Rüttemeyer ugotavlja, da imajo samci bizonov (kar velja po njegovem mnenju prav tako za druga goveda) močnejše, debelejšje in stožčasto oblikovane rogove, medtem ko so pri samicah vitkejši in na daljših držajih (1867, 63). Prav tako

omenja Rutten, da so rožnice samic na daljših držajih in dostavlja, da so rožnice same daljše in enakomerno debele ter niso tako močno zasukane navzgor (1909, 75). Gromova je dognala ob številnem primerjalnem gradivu, da rožnice samic niso za čelno površino tako močno nagnjene nazaj kot pri samicah, da so rožnice samcev močnejše ukrivljene, manj masivne, pri čemer ima v mislih razmerje med obsegom njih baze in zunanjo krivino, ter da so na bazi bolj sploščene kakor pri samicah (1932, 211; 1935, 194; cf. Schertz, 1936 b, 359). Skinner in Kaisen sta ob še številnejšem primerjalnem gradivu ugotovila, da imajo samci močnejše rožnice s širšo odebelino na bazi. Izračunala sta, da je pri samicah notranja krivina rožnic za 40 % krajša, kot je pri samcih, obseg rožnic na bazi za 37 % manjši, horizontalni premer baze za 36 % manjši, razdalja med konicama rožnic pa za 26 % krajša (1947, 148).

Lobanjski fragment z Barja pripada samcu, in sicer ne samo glede na stožčasto oblikovane ter precej nazaj nagnjene rožnice in glede na njihove kratke držaje, marveč tudi glede na velikost rožnic, ki je po Stehlinu za spol bizonov značilnejša kot njihova oblika (1931, 281). Dimenzije našega primerka namreč ne spadajo samo v variacijsko širino samcev vrste *B. bonasus*, marveč večina dimenzij znatno presega njihove povprečke (gl. tabelo 2).

Dežman trdi, da pripada naš primerek zelo stari živali (1877, 267). Svojo trditev opira na dolžino, ki predstavlja vsoto obeh notranjih krivin in hkrati največje razdalje med obema bazama rožnic. Ta dolžina pa za določanje starosti ni odločilna. Po zraslih suturah na lobanji in po močno brazdasti površini na rožnicah sodeč pripada fragment nedvomno odrasli živali. Toda širina čela, ki je po Kochu eden najvažnejših znakov za določanje starosti (1932, 571—575), na našem primerku ne doseže niti sredine variacijske širine, ugotovljene pri evropskem bizonu. Debelina ali obseg baze rožnic, pri čemer moremo tudi sklepati na starost,⁴ znaša pri recentnih samcih vrste *B. bonasus* (po Skinnerju in Kai-

⁴ Kakor je znano, rastejo rogovi bizonov do konca četrtega leta ali še nekoliko dalj v dolžino, pozneje pa samo še v širino.

2. Dimenzije in indeksi rožnic pri evropskih vrstah bizonov

Dimenzije v milimetrih,⁴ indeksi v odstotkih.

Po Skinnerju in Kaisenu.

	<i>B. (Bison) bonasus</i> ♂♂		
	Min. Min.	Pov- preček Av.	Maks. Max.
Razdalja med konicama rožnic } Spread of horn-cores, tip to tip }	525	608	689
Največja širina med zunanjima krivinama rožnic } Greatest spread of cores on outside curve }	540	649	744
Dolžina notranje krivine rožnic } Core length on upper curve, tip to burr . }	195	226	262
Dolžina zunanje krivine rožnic } Length of core on lower curve, tip to burr }	197	268	310
Ravna razdalja med konico rožnice in njeno bazo } Length, tip of core to upper base at burr }	147	187	223
Horizontalni premer baze rožnic } Transverse diameter of core }	67	79	86
Vertikalni premer baze rožnic } Vertical diameter of core }	57	71	85
Obseg baze rožnic } Circumference of core at base }	199	238	268
Indeks ukrivljenosti rožnic } Index of horn-core curvature }	123	143	180
Indeks sploščenosti rožnic } Index of horn-core compression }	79	90	100
Indeks masivnosti rožnic } Index of horn-core proportion }	74	90	100

⁴ Številke v oklepajih predstavljajo dimenzije, izračunane po slikah.

2. Measurements and indices of horn-cores of European bison.

Measurements in millimeters,⁵ indices in per cent.

After Skinner and Kaisen.

<i>B. (Parabison) schoetensacki</i>			<i>B. (Simobison) cesaris</i> ♂	<i>B. (Simobison) priscus</i> ♂	<i>B. (Superbison) crassicornis</i>			
<i>schoetensacki</i> ♂	<i>mediator</i> ♂	<i>maior</i> ♂						
870	(700)	650	927	1126	1106	1165	(1026)	780
—	—	695	—	—	(1164)	—	—	895
255	(248)	(241)	380	(380)	(500)	(476)	—	—
—	329	333	—	—	575	590	456	571
—	230	188	—	—	414	440	347	324
118	105	89	—	(112)	121	(132)	120	—
98	96	81	—	—	108	—	110	—
(339)	348	288	—	(350)	362	364	355	383
—	143	177	—	—	139	134	131	—
83	91	91	—	—	89	—	92	—
(75)	(71)	(84)	—	—	(138)	(130)	—	—

⁵ Measurements in parentheses estimated from type figures.

sen u) 199—268 mm, povpreček pa 238 mm (gl. tabelo 2). Pri našem primerku obseg baze leve rožnice sicer ne doseže najvišjih vrednosti, vsekakor jim je pa bližji kot najnižjim. Če pri presoji starosti upoštevamo obseg baze v razmerju z dolžino notranje krivine rožnice ali tako imenovani indeks masivnosti, opazimo podobno razmerje. Po Skinnerju in Kaisenu znaša ta indeks pri 7 samcih 74—100%, povpreček pa 90%. Pri štiriletnem recentnem evropskem bizonu (samcu) znaša 80,7% (cf. Hilzheimer, 1909, 267). Primerek z Ljubljanskega barja z indeksom 91% pripada potemtakem nedvomno popolnoma odraslemu bizonu.

Za natančnejšo določitev starosti se moremo poslužiti še naslednjih podatkov. V bližini Bodenskega jezera so izkopali ostanke bizona iz mostiščarske dobe, ki je imel vertikalni premer na bazi rožnice 81 mm, dolžino zunanje krivine ca. 24 cm, premer rožnice v oddaljenosti ca. 8 cm od konice pa 40—50 mm. Koch sklepa po velikosti in obliki te rožnice, kakor tudi po globokih ostrorobih brazdah, da gre za 8 do 10letnega samca (Vogel, 1935, 75). Glede na to, da ima naš primerek nekoliko daljše in debelejšše rožnice in najmanj tako globoke ostrorobe brazde, smemo bizonu z Ljubljanskega barja prisoditi vsaj tako, če ne še nekoliko višjo starost. Spričo tega pa, da so dosegli evropski bizoni povprečno starost 30 let, bi naš primerek predstavljal, četudi bi bil nekaj nad 10 let star, še vedno le povsem doraslega,⁵ nikakor pa ne starega bizona.

Iz zbirke Narodnega muzeja pripada bizonu zanesljivo pet lobanjskih fragmentov (največji med njimi je označen s št. 2648, ostali so brez številčnih označb), leva spodnja čeljustnica (št. 2650), dva trnka vretenc (daljši ima št. 2670, krajši je brez številke) in leva dlančnica ali kračnica (brez številčne označbe). Med slabše ohranjenimi fragmenti je verjetno še precej bizonovih kosti.

Vseh pet lobanjskih fragmentov ima ohranjeno samo po eno orbitalno odprtino, štirje levo, eden desno. Pri največjem fragmentu z levo orbitalno odprtino je ohranjen tudi čeljustni

⁵ Koch ima bizone za popolnoma dorasle šele po 7. letu, ko se zrastejo epifize na vseh kosteh (1932, 565; 1935, 372).

del z M^1 , M^2 in M^3 (tab. 1, sl. 2 a, b). Dolžina molarjev M^1 do M^3 , merjena na žvekalni površini, znaša 88 mm. M^1 je 27 mm dolg in 24 mm širok, M^2 31 mm dolg in 24 mm širok, M^3 pa 31 mm dolg in 23 mm širok.

Vseh pet fragmentov ima za bizona značilni močno nagnan rob orbitalne odprtine, nadalje se odlikuje po precej daljšem orbitalnem tubusu, kakršnega ima tur (*Bos primigenius* Boj.), predvsem pa je zanje značilen prehod zgornje ali zadnje (aboralne) površine tubusa v lobanjo, s katero tvori ostrejši kot, kakor ga opazimo pri turu.

Pri največjem fragmentu meri horizontalni premer orbitalne odprtine (vzporeden s čelno površino) 63 mm, vertikalni (pravokoten na čelno površino) 65,5 mm. Ostali štirje lobanjski fragmenti (ki sem jih začasno označil s črkami a, b, c in d) imajo orbitalne odprtine naslednjih dimenzij: horizontalni premer meri pri a 61 mm, b 63 mm, c 64 mm in d 62 mm, vertikalni premer pa pri a 70 mm, b 65 mm, c 58,5 mm in d 62 mm.

Skoraj pri vseh fragmentih so orbitalne odprtine nekoliko navzad razpotegnjene in njih aboralni rob je malodane raven. Hilzheimer pripisuje take odprtine mladičem in samicam (1909, 246). V našem primeru gre bržkone za starejše mladiče, kajti suture so na fragmentih le na pol zrasle. Pri največjem fragmentu je M^3 malenkostno obrabljen, tako da stebriček med prvo in drugo prizmo (lobusom) na lingvalni strani še ni dosegel žvekalne površine. Skinner in Kaisen imata take bizone, pri katerih je stebriček na M^2 že v rabi, na M^3 pa je še neobrabljen, za komaj dorasle (1947, 145). Glede na Kochovo ugotovitev, da so v 3. ali 4. letu že vsi molarji v rabi (1932, 565), smemo potemtakem tudi našemu primerku pripisati to starost. Le pri enem fragmetu (c) je orbitalni rob tako odebелjen, da moremo sklepati na nekoliko višjo starost. Nadalje je Hilzheimer ugotovil, da je pri mlajših bizonih na tistem mestu orbitalnega roba, kjer se stikata lacrymale in frontale, globoka zarez, ki v višji starosti izgine (1909, 248). Na naših primerkih je ta zarez še vidna.

Skinner in Kaisen sta dognala, da imajo samci močnejše in bolj cevasto (tubularno) razvita orbita (1947, 148).

Vendar se mi določanje spola samo po obliki in velikosti orbit ne zdi povsem zanesljivo.

Tuberculum maxillare je na največjem fragmentu močno razvit. Ta vzboklina je po K o c h u (1927, 181) edini zanesljivi znak, po katerem se lobanje evropskih in ameriških bizonov ločijo od lobanje kavkaškega, ki je brez njega.

Leva spodnja čeljustnica (tab. II, sl. 4) sama je nepoškodovana, manjkata ji pa P_2 in P_3 , pri P_4 je odlomljen sprednji del krone, medtem ko je pri M_3 nekoliko odkrušena druga prizma v zgornjem delu lingvalne strani.

Dolžina čeljustnice od sredine valjastega sklepa (condy lion mediale po D u e r s t u) do srednjega incizivnega roba (infradentale) meri 429 mm, dolžina od kotnega odrastka (gonion caudale) do istega incizivnega roba 405 mm. Višina čeljustnice za M_3 meri 67 mm, pod srednjim delom M_2 58 mm, pred P_2 ca. 44 mm, na najnižjem mestu diasteme pa 31 mm. Debelina čeljustnice pri M_2 znaša 31 mm.

Dolžina vseh molarjev (P_2 do M_3), merjena alveolarno, znaša 159 mm. M_1 je 25 mm dolg in 18 mm širok, M_2 31 mm dolg in 17 mm širok, M_3 pa 41 mm dolg in 17 mm širok.

Iz tabele 3, v kateri so navedene še druge dimenzije našega primerka, razberemo, da se dolžinske, višinske in širinske mere spodnje čeljustnice z Ljubljanskega barja gibljejo v variacijskih širinah bizona in da ne dosežejo dimenzij turovih spodnjih čeljustnic. Po nekaterih dimenzijah se približuje naš primerek domačemu govedu, toda od njega ga loči drugače oblikovana vertikalna veja (ramus ascendens), predvsem kronski odrastek (processus coronoideus).

Vsi zobje so bili že v rabi, vendar je stebriček pri M_3 šele komaj načet. Spodnja čeljustnica je pripadala torej popolnoma doraslemu, a še ne staremu bizonu (cf. S k i n n e r in K a i s e n, 1947, 146).

Od vretenca sta v zbirki Narodnega muzeja samo dva trnka (processi spinosi), medtem ko so v inventarni knjigi navedeni trije ostanki. Daljši trnek (tab. II, sl. 1) je odtrgan nekoliko nad vretenčnim kanalom tako, da sta postzigapofizi še popolnoma ohranjeni. Del distalnega konca je odlomljen. Fragment je, merjen od proksimalnega roba postzigapofize navzgor,

34,5 cm dolg. Glede na odlomljeni distalni konec moremo trnku prisoditi še kak centimeter ali več dolžine. Na najožjem mestu (nekako v sredini) je 35,5 mm širok, na spodnjem koncu tik nad postzigapofizo 50,5 mm, na distalnem 41,5 mm. Kranialni rob trnka je na distalnem koncu 17 mm debel, v sredini 16 mm, na spodnjem koncu 20 mm.

Turovi trnki prsnih (torakalnih) vretenc so mnogo krajši od bizonovih (cf. Mertens, 1906, 115). V izjemnih primerih pa dosežejo trnki tura, kakor omenja Degerbol, tudi precejšnje dimenzije (1945, 8, 9). Tedaj se turovi trnki ločijo od bizonovih po ukrivljenosti in obliki, in sicer predvsem po ožini.

Po Kochu (1932, 635) postajajo s starostjo bizonovi trnki čedalje daljši in rastejo tudi še pri zelo starih samcih. Tako moremo v ekstremnih primerih po dolžini ozir. višini trnka določiti ne samo spol, marveč tudi starost živali.

Koch navaja, da imajo mladiči pod 1 letom starosti pri prvem torakalnem vretencu (merjeno od zgornjega roba vretenčnega kanala) 98—192 mm visoke trnke, pri drugem torakalnem vretencu, ki ima najdaljše trnke, 139—211 mm, pri petem torakalnem vretencu 115—194 mm dolge trnke. Nad 1 leto stare samice imajo pri prvem torakalnem vretencu 218 do 340 mm visoke trnke, pri drugem 245—366 mm, pri petem 228—328 mm. Nad 1 leto stari samci imajo pri prvem torakalnem vretencu 236—460 mm visoke trnke, pri drugem 271 do 495 mm, pri petem torakalnem vretencu 247—420 mm dolge trnke (1932, tab. 18, 19, 20).

V našem primeru pripada trnek nedvomno bizonu, in sicer popolnoma dorasli živali. Če primerjamo namreč trnke 3 mesece starega mladiča in 3 letnega samca s trnki 7 letnega samca, ki jih je upodobil Koch (1932, Taf. III, Fig. 18, 19, 20), opazimo, da je srednji del trnkov pri mlajših bizonih ukrivljen navzad, medtem ko so trnki popolnoma doraslih živali ravni. O tem nas prepričuje tudi oblika trnkov drugih odraslih samcev, ki jih vidimo pri Werthu (1917), Degerbolu (1945) in pri Isbergu (1950).

Teže je določiti spol živali, ki ji je pripadal trnek. Po zgornjih podatkih sodeč lahko izhaja od samca ali samice.

3. Dimenzije spodnje čeljustnice pri *Bison bonasus* L. in *Bos primigenius* Boj.
V milimetrih

	<i>Bison</i>			
	Ljubljansko barje	po Rüttimeyerju after Rüttimeyer		
Dolžina od kota do incizivnega roba Distance from gonion caudale to infradentale (after Duerst)	405	390	407	—
Dolžina od sredine valjaste sklepne glavice do incizivnega roba Distance from condylion mediale to infradentale (after Duerst)				
Dolžina od zadnjega konca molarjev do incizivnega roba Distance from bad part of M_3 to infradentale	280	285	—	—
Dolžina od P_2 do incizivnega roba Distance from P_2 to infradentale				
Dolžina diasteme — Length of diastema	109	—	—	—
Dolžina simfize — Length of symphysis	74	—	—	—
Višina od spodnjega roba do kronskega odrastka Height from the lower border to processus coronoideus	190	—	—	—
Višina za M_3 — Height behind M_3				
Višina pod sredino M_2 Height under center of M_2	58	—	—	—
Višina pred P_2 — Height before P_2				
Višina na najnižjem mestu diasteme Height at lowest part of diastema	31	—	—	—
Širina vertikalne veje v smeri vrste zob za M_3 Width of vertical ramus measured in prolongation of tooth row behind M_3				
Najmanjša širina vertikalne veje Least width of vertical ramus	68	—	—	—
Prečna širina incizivnega roba Transversal width of incisiv part				
Debelina pri M_2 — Thickness at M_2	31	—	—	—
Dolžina vseh molarjev (P_2 - M_3) alveolarno Length of all molars	159	164	147	145
M_1 , dolžina — length				
M_1 , širina — width	18	—	—	—
M_2 , dolžina — length	31	31	27	27
M_2 , širina — width	17	—	—	17.5
M_3 , dolžina — length	41	45	42	42
M_3 , širina — width	17	—	—	17.5

3. Measurements of lower jaw of *Bison bonasus* L. and *Bos primigenius* Boj.

In millimeters

<i>bonasus</i>			<i>Bos primigenius</i>					
po Hiltzheimerju after Hiltzheimer		po Nie- zabito- w- skem after Nieza- bitowski	po Rüttimeyerju after Rüttimeyer			po La Baum after La Baume		
—	—	445	(465-470)	—	470	481	482	485
417	405	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	340	—	—	320	316	324
—	—	—	170	150	—	151	(135)	(160)
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	110	—	—	96	(85)	(90)
—	—	—	—	—	—	282	(215)	249
—	—	64	70	70	80-90	93	82	91
—	—	56	—	—	—	—	—	—
—	—	50	43	43	53-60	55	53	55
—	—	33	34	—	—	50	37	37
—	—	—	—	—	—	155	132	132
—	—	—	—	—	—	76	72	72
—	—	—	84	—	—	(96)	(90)	—
—	—	31	—	—	—	—	—	—
152	156	160	170	—	163-170	172	168	169
23	28	24	(26)	26	—	—	—	—
17,5	18	18	—	—	—	—	—	—
30	31	29	31	31	31	—	—	—
20	17	20	20	—	—	—	—	—
46	46	46	49	46	47	—	—	—
19	17	20	20	—	—	—	—	—

Samici bi pripadal samo v primeru, če bi šlo za drugo torakalno vretenca zelo stare živali. Verjetnejše se mi zdi, da izvira trnek od popolnega doraslega, ne pa še starega samca.

Werth podaja za samca vrste *B. bonasus* naslednje dolžine trnkov počeni od 7. do 19. vretenca: 33 cm, 45 cm, 45 cm, 45,5 cm, 40 cm, 35 cm, 32 cm, 30 cm, 28 cm, 25 cm, 21 cm, 17 cm in 14 cm (1917, 253). Pri tem je dolžino trnkov skoraj gotovo računal od distalnega roba vretenčnega kanala, kakor je običajno. Če primerjamo navedene dolžine s prej omenjenimi Kochovimi, lahko ugotovimo, da je imel Werth pred seboj sicer okostje precej starega samca, toda pri njem trnki še niso dosegli skrajnih dimenzij.

Spričo tega moremo prisoditi naš primerek enemu od vretenca med 8. in 11., to je enemu izmed prvih štirih torakalnih vretenca.

Krajši trnek (tab. II, sl. 2 a, b) je na precej širokem distalnem koncu sicer malo oškrbljen, vendar je vrhnji rob kolikor toliko nepoškodovan. Postzigapofizi sta na proksimalnem koncu nekoliko odkrušeni. Dolžina trnka meri od proksimalnega roba postzigapofiz, če upoštevamo še odkrušeni del postzigapofiz, do vrhnjega roba nekaj nad 32 cm. Na najožjem mestu (v sredini) je 35,5 mm širok, na spodnjem koncu 45,5 mm, na distalnem 46 mm. Kavdalni rob trnka je ostrejši od kranialnega. Ta trnek doseže največjo debelino v sredini, in sicer bliže kranialnemu kakor kavdalnemu robu.

Po višini trnka sodeč more pripadati samcu ali samici. Verjetno je, da izvira ta trnek od istega individua kakor prejšnji in pripada bržčas samcu. Primerjava z dimenzijami trnkov, ki jih navaja Werth, pokaže, da bi utegnil pripadati naš primerek ali 7. vratnemu (cervikalnemu) ali enemu izmed naslednjih petih torakalnih vretenca.

Desna lopatica (scapula), v inventarni knjigi Narodnega muzeja (št. 2668) pripisana bizonu, je močno poškodovana. Njen greben (spina) je v spodnjem delu odlomljen, v zgornjem s topim rezilom odrezan. Prav tako je obrezan zgornji del aboralnega roba lopatice. Angulus cervicalis je odbit. Krokarnični odrastek (processus coracoideus) je odkrušen in notranji rob sklepne jamice (cavitas glenoidalis) oškrbljen.

Tako manjkajo torej na lopatici skoraj vse važne točke, ki se jih poslužujemo pri merjenjih. Edina zanesljivo izvedljiva meritev na lopatici — najmanjša širina vratu (collum), ki znaša 65,5 mm — kaže na bizona (cf. D e g e r b o l, 1945, 11). Vendar je to za točno določitev rodu vsekakor premalo.

Leva nadlahtnica (humerus), označena s št. 2667, je zastopana samo s proksimalno polovico. Po obeh dimenzijah, ki ju moremo izmeriti na tem fragmentu — največja proksimalna širina znaša 135 mm, največji transversalni premer sklepne glavice (caput) 85 mm — bi utegnil pripadati humerus bizonu, in sicer odraslemu samcu (cf. K o c h, 1932, tab. 3).

Ohranjeni proksimalni del desne podlahtnice in koželjnice (radius in ulna), označen s št. 2665, je nekaj nad 35 cm dolg. Širina proksimalne sklepne ploskve meri 90 mm, višina sklepne globeli (cavitas sigmoides major) 43 mm, dolžina proksimalnega roba processusa olecrani 141 mm, najmanjša širina olecranona 64,5 mm, proksimalna širina radiusa 103 mm, premer proksimalne sklepne ploskve 47,5 mm, proksimalni premer olecranona 68,5 mm. V variacijsko širino bizona spada širina proksimalne sklepne ploskve. Tudi višina sklepne globeli kaže prej na bizona kakor na tura. Nadalje govore za bizona olecranon, ki se navzgor polagoma zožuje, plitva vdolbina v sredini proksimalne sklepne ploskve in le malo valoviti sprednji rob sklepne ploskve (cf. R ü t i m e y e r, 1862, 96, 97).

Desna stegnenica (femur), označena s št. 2666, je predstavljena le po distalnem, 28,5 cm dolgem delu. Največja širina distalne epifize meri 130 mm, njen največji premer 160 mm, največji premer lateralnega valja distalne sklepne glavice 79 mm. Navedene dimenzije prekašajo dimenzije najmočnejših recentnih bizonov, kakršne navaja K o c h (1932, tab. 2). Potemtakem utegne femur pripadati turu.

Dobro ohranjena leva kračnica (metacarpus) kaže na aboralni strani številne bolezenske izrastke (tab. II, sl. 3 a, b). Dolžina metacarpusa, merjena od najbolj distalne točke lateralnega dela proksimalne sklepne ploskve do najbolj distalne točke medialnega dela lateralnega valjastega sklepa znaša 198 mm, največja dolžina meri 204 mm, lateralna dolžina 192,5 mm, širina proksimalne sklepne ploskve 67,5 mm, naj-

večji premer proksimalne sklepne ploskve 41 mm, največja širina proksimalne epifize 73 mm, najmanjša širina diafize 47 mm, najmanjši premer diafize 29 mm, največji premer distalnega valjastega sklepa 57 mm, medialni premer distalnega valjastega sklepa 29 mm, lateralni premer distalnega valjastega sklepa 26,5 mm, največja širina medialnega dela valjastega sklepa 52 mm in največja širina distalne sklepne ploskve 68 mm.

Če motrimo metacarpus z volarne strani, opazimo, da se lateralna mejna črta (kontura) diafize proti distalnemu koncu ne nadaljuje v isti smeri, marveč se na prehodu v epifizo zaobrne naravnost navzdol (gl. tab. II, sl. 3 b). To razvidimo tudi iz malenkostne razlike naslednjih dimenzij. Največja širina na meji med diafizo in distalno epifizo znaša 67,8 mm, širina distalne sklepne ploskve pa 68 mm. Po Schertzu (1936 a, 48, 49) je to zadosten dokaz, da pripada metacarpus bizonu in ne turu.

Sklepna ploskev za carpale III ima obliko trapeza. Po konturi se še najbolj prilega obrisom 3—4 letnega in 5 do 7 letnega bizona, ki jih prinaša Schertz (1936 b, 378, Abb. 2). Zanimivo je, da je pri tem širina sklepne ploskve za carpale III (59 mm) nekoliko manjša od njene debeline (39,2 mm).

- Sl. 1 a. *Bison (Bison) bonasus* L., lobanjski fragment z rožnicama, frontalna stran, $\frac{1}{6}$
- Sl. 1 b. *Bison (Bison) bonasus* L., lobanjski fragment z rožnicama, okcipitalna stran, $\frac{1}{6}$
- Sl. 1 c. *Bison (Bison) bonasus* L., lobanjski fragment z rožnicama, desna stran, $\frac{1}{6}$
- Sl. 2 a. *Bison (Bison) bonasus* L., lobanjski fragment z levo zgornjo čeljustnico, od strani, $\frac{1}{2}$
- Sl. 2 b. *Bison (Bison) bonasus* L., M¹, M² in M³ leve zgornje čeljusti, $\frac{1}{4}$
- Fig. 1 a. *Bison (Bison) bonasus* L., cranial fragment with horn-cores, frontal side, $\times \frac{1}{6}$
- Fig. 1 b. *Bison (Bison) bonasus* L., cranial fragment with horn-cores, occipital side, $\times \frac{1}{6}$
- Fig. 1 c. *Bison (Bison) bonasus* L., cranial fragment with horn-cores, right side, $\times \frac{1}{6}$
- Fig. 2 a. *Bison (Bison) bonasus* L., cranial fragment with the left upper jaw, side view, $\times \frac{1}{2}$
- Fig. 2 b. *Bison (Bison) bonasus* L., M¹, M² and M³ of the left upper jaw, $\times \frac{1}{4}$

1a

1b

1c

2a

2b

Po najmanjši širini diafize sodeč, ki je po Schertzu najmerodajnejša za razločevanje spolov (1936 b, 360, 361), pripada naš primerek samcu.

Tudi razmerje med najmanjšo širino diafize in največjo dolžino metacarpusa, izraženo v odstotkih, ki znaša pri našem primerku 23 %, govori za samca. Po Kochovih podatkih (1932, tab. 8) izračunani indeksi znašajo pri samicah vrste *B. bonasus*, starih nad 1 leto, 15,9—19,0 %, pri samcih, prav tako nad 1 leto starih, 15,4—26,8 %. Skinner in Kaisen pa sta ugotovila pri samicah različnih severnoameriških vrst indekse 17,5—21,8 %, pri samcih 21,8—29,4 % (1947, 135—137).

Epifize so na metacarpusu povsem zrasle z diafizo, kar dokazuje, da je pripadal metacarpus vsaj 4 leta staremu bizonu (cf. Koch, 1935, 373). Glede na to, da je metacarpus pri bizonih prva kost, ki popolnoma doraste (1935, 374), se je treba za določanje starosti poslužiti drugega kriterija. Določanje starosti po konturi proksimalne sklepne ploskve zaradi njene velike variabilnosti ni zanesljivo. Pač pa je povsem zanesljiv kriterij razmerje med širino proksimalne oziroma distalne sklepne ploskve in najmanjšo širino diafize (1932, 599). Če vzamemo za primerjavo dimenzije, ki jih navaja Koch za 21 samcev in 18 samic s točno ugotovljeno starostjo (1932, tab. 8), moremo metacarpus z Ljubljanskega barja prisoditi 7—11 let staremu samcu.

Sl. 1 a. *Bison (Bison) bonasus* L., trnek vretenca, leva stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 1 b. *Bison (Bison) bonasus* L., trnek vretenca, kavdalna stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 2 a. *Bison (Bison) bonasus* L., trnek vretenca, leva stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 2 b. *Bison (Bison) bonasus* L., trnek vretenca, kavdalna stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 3 a. *Bison (Bison) bonasus* L., levi metacarpus, sprednja stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 3 b. *Bison (Bison) bonasus* L., levi metacarpus, zadnja stran, $\frac{1}{3}$

Sl. 4. *Bison (Bison) bonasus* L., leva spodnja čeljustnica, $\frac{1}{10}$

Fig. 1 a. *Bison (Bison) bonasus* L., spinous process, left side, $\times \frac{1}{3}$

Fig. 1 b. *Bison (Bison) bonasus* L., spinous process, caudal side, $\times \frac{1}{3}$

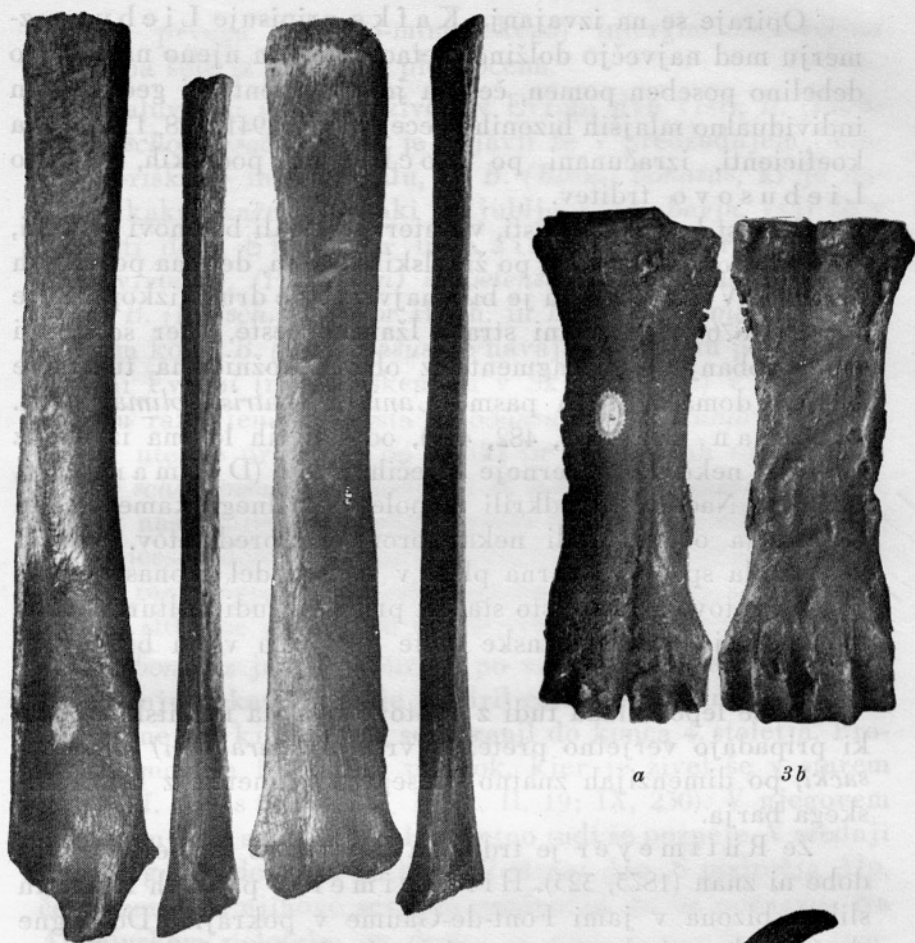
Fig. 2 a. *Bison (Bison) bonasus* L., spinous process, left side, $\times \frac{1}{3}$

Fig. 2 b. *Bison (Bison) bonasus* L., spinous process, caudal side, $\times \frac{1}{3}$

Fig. 3 a. *Bison (Bison) bonasus* L., left metacarpus, dorsal side, $\times \frac{1}{3}$

Fig. 3 b. *Bison (Bison) bonasus* L., left metacarpus, volar side, $\times \frac{1}{3}$

Fig. 4. *Bison (Bison) bonasus* L., left lower jaw, $\times \frac{1}{10}$

1a

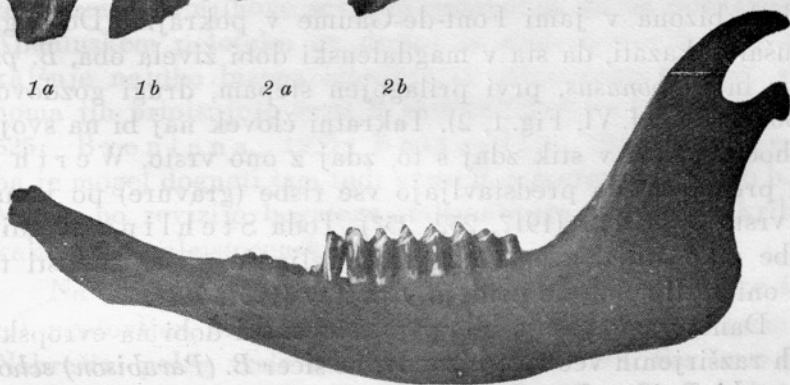
1b

2a

2b

a

3b

4

Opiraje se na izvajanja K a f k e pripisuje L i e b u s razmerju med največjo dolžino metacarpusa in njeno najmanjšo debelino poseben pomen, češ da je koeficient pri geološko in individualno mlajših bizonih precej večji (1941, 128, 131). Toda koeficienti, izračunani po K o c h o v i h podatkih, ovržejo L i e b u s o v o trditev.

Starost kulturne plasti, v kateri so ležali bizonovi ostanki, moremo določiti deloma po živalskih kosteh, deloma po drugih najdbah. V tem pogledu je bilo najvažnejše drugo izkopavanje v letu 1876 na vzhodni strani Ižanske ceste, kjer so dobili poleg lobanjskega fragmenta z obema rožnicama tudi dve lobanji domačega psa pasme *Canis f. matris optima*e Jeitt. (D e ž m a n, 1877, 481, 482, 483), od katerih le ena izvira iz mlajših, nekoliko severneje ležečih plasti (D e ž m a n, 1876, Nr. 242). Nadalje so odkrili tu poleg številnega kamenega in koščenege orodja tudi nekaj bronastih predmetov. Vse to govori, da spada kulturna plast v začetni del bronaste dobe. Skoraj gotovo smemo isto starost pripisati tudi kulturni plasti na zahodni stranki Ižanske ceste in s tem vsem bizonovim ostankom.

To se lepo sklada tudi z ugotovitvijo, da neolitski bizoni, ki pripadajo verjetno pretežno vrsti *B. (Parabison) schoetensacki*, po dimenzijah znatno presegajo primerek z Ljubljanskega barja.

Že R ü t i m e y e r je trdil, da *B. bonasus* iz pleistocenske dobe ni znan (1875, 325). H i l z h e i m e r je po dveh različnih slikah bizona v jami Font-de-Gaume v pokrajini Dordogne skušal dokazati, da sta v magdalenski dobi živela oba, *B. priscus* in *B. bonasus*, prvi prilagojen stepam, drugi gozdovom (1909, 258, Taf. VI, Fig. 1, 2). Takratni človek naj bi na svojih pohodih prišel v stik zdaj s to, zdaj z ono vrsto. W e r t h je bil prepričan, da predstavljajo vse risbe (gravure) po jamah le vrsto *B. priscus* (1917, 252, 257). Toda S t e h l i n u se zdijo risbe tako stilizirane, da za razpravljanje o pripadnosti tej ali oni vrsti sploh ne pridejo v poštev (1931, 281).

Danes vemo, da je bilo v pleistocenski dobi na evropskih tleh razširjenih več vrst bizonov, in sicer *B. (Parabison) schoetensacki*, *B. (Simobison) cesaris*, *B. (Simobison) priscus* in *B. (Suberbison) crassicornis*. Najstarejša bizonova najdba izvira iz

začetka prvega (günško-mindelskega) interglaciala, večina najdb pa šele iz mlajšega pleistocena.

V aluvialni dobi sta živeli v Evropi dve vrsti, *B. (Parabison) schoetensacki*, ki se je pojavil že v predzadnjem (mindelsko-riškem) interglacialu, in *B. (Bison) bonasus*, ki je nastopil, kakor kažejo ostanki z Ljubljanskega barja, vsaj že v bronasti dobi. Skinner in Kaisen delita prvo vrsto v 3 podvrste, *B. (Parabison) schoetensacki schoetensacki Freudenb.*, *B. (P.) sch. mediator* Hilzh. in *B. (P.) sch. maior* Hilzh., medtem ko za *B. (B.) bonasus* ne navajata nobenih podvrst. Po severni Evropi (na Danskem in v Skandinaviji) v starejšem aluviju razširjena podvrsta *B. bonasus arbustotundrarum* Degerbol utegne pripadati po obliki in dimenzijah rožnic vrsti *B. (P.) schoetensacki*. O podvrsti *B. bonasus hungarorum* Kretzoi, ki nas zanima predvsem zaradi bližnje soseščine, ni mogoče ničesar določnega reči. V angleškem izvlečku, ki mi je bil na razpolago, ni namreč navedenih dimenzij in tudi priobčene slike ne dopuščajo zanesljive sodbe.

B. bonasus je bil razširjen po vzhodni in srednji Evropi. Po mnenju nekaterih se je razširil celo po zahodni Evropi tja do Pirenejev, kjer naj bi se ohranil do konca 4. stoletja. Prodril je tudi na Balkanski polotok, kjer je živel še v starem veku (cf. Aristoteles, H. A., II, 19; IX, 230). V njegovem severnem delu se je obdržal verjetno tudi še pozneje. V srednji Evropi ga najdemo le na severni strani Alp. S področja Alp, če izvzamemo njihovo severno prednožje, ga ne poznamo. Na Apeninskem polotoku ga doslej še niso ugotovili. Vse takajšnje najdbe bizona izhajajo iz pleistocenske dobe. Večina jih pripisujejo vrsti *B. priscus* (cf. Rüttimeyer, 1875 325; Brentana, 1935; Battaglia, 1946,5), Schertz pa je mogel dognati tam tudi vrsto *B. schoetensacki* (1936 b, 67). Morda bo revizija bogatega italijanskega gradiva odkrila še kako drugo pleistocensko vrsto.

Na slovenskem ozemlju *B. bonasus* doslej prav tako še ni bil ugotovljen. Edinole Moser omenja iz Vlašce jame pri Nabrežini poleg vrste *Bos primigenius* še vrsto *Bos urus* (Der Karst u. seine Höhlen, 1899, 60, 65). Wolf je imel slednjo za *Bison bonasus* in ga zaradi popolnosti tudi navaja v katalogu

fosilnih jamskih živali (Fossilium Catalogus, Fauna fossilis cavernarum, 1939, II, 250).⁶ Toda hkrati izraža dvom o resničnosti te najdbe oziroma o njeni pravilni določitvi glede na nezanesljivost Moserjevih podatkov s tem, da je za imenom vrste postavil vprašaj. O vrednosti Moserjevih navedb gl. tudi Bertarelli-Boegan, Duemila Grotte, 1929, 258. Battaglia se v svojem pregledu fosilne in subfosilne favne na področju Primorskega ne ozira več na Moserja in zato vrste *B. bonasus* sploh ne omenja (1946). Ljubljansko barje je potemtakem prvo in doslej edino najdišče tega bizona pri nas in hkrati najzahodnejše na južni strani Alp.

B. bonasus je bil v naši sosesčini razširjen edinole na Madžarskem in v južnovzhodni Evropi. V naše kraje se je mogel torej priseliti samo z vzhodne strani. Po njegovem najdišču na Ljubljanskem barju smemo domnevati, da je bil razširjen po precejšnjem delu Slovenije, vendar preko Notranjskega Krasa bržkone ni segal več na Primorsko in dalje v severno Italijo.

Poleg bizonovih ostankov so pri izkopavanjih v letih 1875—1877 odkrili še kosti rjavega medveda, volka, jazbeca, vidre, kune, bobra, divjega prašiča, jelena, ki je bil najštevilneje zastopan,⁷ srne, evropskega losa in tura, da ne omenjam številnih ostankov domačih živali.

Vrste *B. priscus*, h kateri so doslej prištevali bizona z Ljubljanskega barja in ki je bila prilagojena življenju v stepah, nikakor ni bilo mogoče uvrstiti v družbo omenjene tipično gozdne favne. S tem, da pripadajo bizonovi ostanki vrsti *B. bonasus*, je postala doslej odkrita sesalska mostiščarska favna glede na življenjsko okolje povsem homogena.

⁶ Pri tem Vlaško jamo neupravičeno istoveti z bližnjo Jamo pod kalom.

⁷ Dežman sklepa po izkopanih kosteh, da gre za najmanj 500 individuov (1878, 76).

Literatura

Battaglia, R., 1946, Scoperte paleontologiche nelle torbiere del Veneto e del Trentino e nelle grotte della Venezia Giulia. *Historia naturalis* 1, Roma.

Brentana, D., 1935, Resti di *Bison priscus* Boj. del Mantovano. *Comment. Ateneo Brescia*.

Degerbøl, M. — J. Iversen, 1945, The Bison in Denmark. *Danmark. Geol. Undersøgelse* 2, Raekke, Nr. 73, København.

Deschmann, K., 1875, Die Pfahlbautenfunde auf dem Laibacher Moore. *Verh. Geol. R. A. Wien*.

(Deschmann, K.), 1876, Die bisherigen Pfahlbautenfunde auf dem laibacher Moore. *Laibacher Tagbl.*

Deschmann, K., 1877, Bericht über die Pfahlbautenaufdeckungen im Laibacher Moore im Jahre 1876. *Sitzber. Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl.*, 84.

Deschmann, K., 1878, Ueber die vorjähigen Funde im Laibacher Pfahlbau. *Mitt. anthrop. Ges. Wien* 8.

Freudenberg, W., 1914, Die Säugetiere des älteren Quartärs von Mitteleuropa. *Geol. u. Palaeont. Abh.*, N. F. 12, Jena.

Grimmer, J., 1899, Fossile Säugethierreste aus der Save. *Wiss. Mitt. Bosnien Hercegovina* 6, Wien.

Gromova, V., 1932, Über den Typus des *Bison priscus* Bojanus. *Zool. Anz.* 99.

Gromova, V., 1935, Der vorweltliche Wisent (*Bison priscus* Bojanus) in USSR. *Trav. Inst. Zool. Acad. Sci. URSS* 2.

Hilzheimer, M., 1909, Wisent und Ur im K. Naturalienkabinett zu Stuttgart. *Jahresh. Ver. vaterl. Naturk. Württemberg* 65.

Hilzheimer, M., 1910, Beitrag zur Kenntnis der fossilen Bisonten. *Sitzber. Ges. Naturf. Freunde Berlin*.

Hilzheimer, M., 1918, Dritter Beitrag zur Kenntnis der Bisonten. *Arch. f. Naturgesch.* 84, Abt. A.

Isberg, O., 1950, Visenten (*Bison bonasus arbustotundrarum* Magn. Degerbøl) i Sverige jämte ett bidrag till dennes invandringshistoria. *Lund Univ. Arsskr.*, N. F., Avd. 2, 45.

Koch, W., 1927, Über Schädelmerkmale zur Unterscheidung der rezenten Wisentrassen. *Ber. int. Ges. z. Erhaltung d. Wisents* 2.

Koch, W., 1929, Alluviale Wisentfunde aus Oberbayern und Oberösterreich. *Ber. int. Ges. z. Erhaltung d. Wisents* 3.

Koch, W., 1932, Über Wachstums- und Altersveränderungen am Skelett des Wisents. *Abh. math. — naturw. Abt. Bayer. Akad. Wiss.*, Suppl. 15.

Koch, W., 1935, The age order of epiphyseal union in the skeleton of the European Bison (*Bos bonasus* L.). *Anat. Rec.* 61.

Kramer, E., 1905, Das Laibacher Moor. *Laibach*.

Kretzoi, M., 1946, On *Bison bonasus hungarorum* n. ssp. *Ann. Hist. Natur. Mus. Nat. Hungarici* 39, Budapest.

Kvašnin-Samarin, M., 1934, Stumbrų radiniai Lietuvoje ir jų rûšiavimo klausimas. Mém. Fac. Sci. Univ. Vytautas le Grand, 1935 Kaunas.

La Baume, W., 1909, Beitrag zur Kenntnis der fossilen und subfossilen Boviden, mit besonderer Berücksichtigung der im Westpreußischen Provinzial-Museum zu Danzig befindlichen Reste. Schr. naturf. Ges. Danzig, N. F., 12, 3.

Liebus, A., 1941, Über zwei Bovidenreste aus dem Franzensbader Moor. Palaeont. Z. 22.

Mertens, A., 1906, Der Ur, *Bos primigenius* Bojanus, mit besonderer Berücksichtigung der im städtischen »Museum für Natur- und Heimatkunde« zu Magdeburg befindlichen Reste. Abh. u. Ber., Mus., Natur- u. Heimatkunde Magdeburg 1, 2.

Niezabitowski, E., 1938, Szczatki kopalne żubra z Wielkopolski. Kosmos (A) 63, Lwów.

Riedel, A., 1948, Resti di animali olocenici delle torbiere di Brunn-dorf (Lubiana). Atti Ist. Veneto Sci., Let. Arti 106, 2, Venezia.

Rütimeyer, L., 1862, Die Fauna der Pfahlbauten der Schweiz. Neue Denkschr. allg. Schweiz. Ges. ges. Naturw. 19.

Rütimeyer, L., 1867, Versuch einer natürlichen Geschichte des Rindes, in seinen Beziehungen zu den Wiederkauern im Allgemeinen. Neue Denkschr. allg. Schweiz. Ges. ges. Naturw. 22.

Rütimeyer, L., 1875, Ueberreste von Büffel (*Bubalus*) aus quaternären Ablagerungen von Europa, nebst Bemerkungen über Formgrenzen in der Gruppe der Rinder. Verh. naturf. Ges. Basel 6.

Rutten, L. M. R., 1909, Die diluvialen Säugetiere d. Niederlande. Berlin.

Săhleanu, E., 1935, Resturi de zimbri din Bucovina contribuție la cunoașterea legăturii filogenetice între *Bison priscus* și *Bison bonasus*. Bul. Fac. Științe din Cernăuți 7,

Schertz, E., 1936 a., Zur Unterscheidung von *Bison priscus* Boj. und *Bos primigenius* Boj. an Metapodien und Astragalus, nebst Bemerkungen über einige diluviale Fundstellen. Senckenbergiana 18.

Schertz, E., 1936 b., Der Geschlechts-Unterschied an Metapodien von *Bison*. Ibid. 18.

Skinner, M. F. and O. C. Kaisen, 1947, The fossil *Bison* of Alaska and preliminary revision of the genus. Bull. Amer. Mus. Nat. Hist. 89.

Stehlin, H. G., 1931, Bemerkungen zu einem *Bison*-Fund aus den Freibergen (Kt. Bern). Eclogae geol. Helvetiae 24.

Ulmansky, S., 1913, Untersuchungen über das Wild- und Hauschwein des Pfahlbaues im Laibacher Moor und über einige von diesen Schweinen abstammende rezente Rassen. Mitt. landwirt. Lehrkanzel. Hochsch. Bodenkultur Wien 2.

Vogel, R., 1935, Tierreste aus vor- und frühgeschichtlichen Siedlungen Schwabens. I. Die Tierreste aus den Pfahlbauten des Bodensees. Zoologica 82.

Werth, E., 1917, Über die Beziehungen des jungdiluvialen *Bison priscus* zu den lebenden *Bison*-Arten. Sitzber. Ges. Naturf. Freunde Berlin.

Wilckens, M., 1877, Ueber die Schädelknochen des Rindes aus dem Pfahlbau des Laibacher Moores. Mitt. anthropol. Ges. Wien 7.

SUMMARY

On Bison of the Lacustrine Age from the Ljubljansko barje in Slovenia (NW Yugoslavia)

With two plates

The mammalian fauna found at the excavations on the Ljubljansko barje the bog south of Ljubljana in Slovenia in the years 1875—1877 has till now been only partially dealt with. Ulmanský described the remains of wild and domesticated pigs in 1913 and in 1948 Riedel described the bones kept in the Geological and Anthropological Institute of the Padua University. Already in the year 1877 Wilckens got the bovid remains to deal with but he described them only so far as to justify the newly established species of *Bos taurus brachycephalus*.

Among all the remains of the mammalian fauna of the Lacustrine Age the bison remains are the most precious, as they are considered to be still rare in Europe. They are the more important as till now they are, so far as I could ascertain, the only find in all Yugoslavia. They are kept in the collections of the Ljubljana National and Natural History Museum, but it is probable, that quite a considerable number of them might be kept in Vienna. Wilckens mentions in his report (1877, 175), that Dežman, who was then in charge of the excavations on the Ljubljansko barje, gave him for his private collection about 100 bovid remains, among them some 40 ones of bison.

In this report I deal with bison bone material, kept in Ljubljana. The managements of the National and Natural History Museum gave me the permission to deal with them and therefore I thank them very much once more.

The remains were found in the eastern part of the Ljubljansko barje (lat. 45° 58' 27" N. and long. 14° 31' 41" E Greenw.). They were lying on both sides of the road leading from Ljubljana to Ig in a approximately 15 cm thick cultural layer under a cover of peat nearly 2 meters under the present surface.

The cranial fragment (plate I, figs. 1 a, b, c), kept at the Natural History Museum, consists of a frontal and a parietal part and both the horn-cores, which are all well preserved. The horn-cores are covered with grooves considerably. The deepest grooves are on the aboral side. The horn-cores at the beginning curve very slightly downwards and at the same time somewhat backwards forming an angle of 80° with the longitudinal axis of the skull. Then the horn-cores turn and their tips are directed not only upwards but also backwards. The extreme tips are at the same time bent a little inwards, which is shown also by the fact, that the distance between the tips is shorter than the greatest width between the outer curves of the horn-cores (see table 1).

The cross sections of the horn-cores are almost round. The transverse diameter of their base is 87 mm, the vertical one 85 mm. Towards the tips the horn-cores taper comparatively quickly. At a distance of 8 cm from the tip of the right horn-core the diameter is 46 mm, the circumference 148 mm. The diameter of the left horn-core at the same distance is the same, but the circumference is only 142 mm.

Considering the position, shape, curvature, and size of the horn-cores the fragment from the Ljubljansko barje belongs to *B. bonasus*. The dimensions and indices of the horn-cores lie within the limits of the variation width of this species. The horn-core length on the upper curve and the index of curvature (the ratio between the horn-core length on the lower curve and the distance between the core tip and the upper base at its burr) are only slightly under the average ascertained by Skinner and Kaisen (1947, 214, table 20; see our table 2); all the other dimensions are above the average.

With regard to the strong and cone shaped and rather backward bent horn-cores and to their short necks our cranial fragment belongs anyway to a male. Considering the size of his horn-cores which are after Stehlin (1951, 281) for the sex of bisons more characteristic than the shape of their horn-cores, we are forced to refer them to a male. This is best proved by the dimensions which are considerably greater than the average reached by males of *B. bonasus* after Skinner and Kaisen (see table 2).

The thickness or the circumference of the cores at their bases by which too it is possible to estimate the age, amounts in recent males of *B. bonasus* (after Skinner and Kaisen) to 199–268 mm, the average to 258 mm (see our table 2). In our specimen the circumference of the left core at its base does not reach the highest value, but in any case it is nearer to the highest values than to the lowest ones.

Comparing the horn-cores of our specimen with the horn-core of the subfossil bison from the surroundings of the Lake of Constance (Bodensee), which by Koch has been referred to a 8–10 year old male (Vogel, 1935, 75), we are entitled regarding the somewhat longer and thicker horn-cores and considering the at least just so deep and sharp-edged grooves to give our specimen at least the same age or perhaps even a greater one.

In the collection of the National Museum 5 cranial fragments, 1 left lower jaw bone, 2 spinous processes of vertebrae and 1 left metacarpus belong to the bison. Among the worse preserved fragments there are probably many other bison bones.

In each of all the five cranial fragments only one orbit is preserved, in four the left ones, and in one the right one. In the biggest fragment with the left orbit also the maxillary part with M^1 , M^2 and M^3 is preserved (plate I, figs. 2 a, b). M^3 is slightly worn, so that the style has not yet reached the chewing surface. The length of the molars M^1 – M^3 , measured along the masticating surface, is 88 mm.

M¹ is 27 mm long and 24 mm broad, M² 31 mm long and 24 mm broad, M³ 31 mm long and 23 mm broad.

All the five fragments have orbits with a much corrugated (notched) border characteristic for the bison; furthermore they are remarkable for their rather prolonged orbital tube, as found in the aurochs (*Bos primigenius* Boj.), but most characteristic for them is the transition of the upper (aboral) surface of the tube into the skull, with which it forms a sharper angle than is that which we find in the aurochs.

In the biggest fragment the transverse diameter of the orbit (parallel to the forehead surface) is 63 mm and the vertical one (perpendicular to the surface of the forehead) 65,5 mm.

Almost in all specimens the orbits are slightly protracted backward and the aboral border is nearly smooth. Hilzheimer refers such orbits to young males and females (1909, 246). In our case they probably may belong to older young males, as the sutures on the fragments are only half closed. In the largest fragment the M³ is very little worn what would indicate an age of 3—4 years (cf. Koch, 1932, 565). Only in one fragment (c) the orbital border is so thickened, that we are entitled to assume a greater age. Hilzheimer has further found, that in younger bisons there is a deep notch, where the lacrymal and the frontal intersect, but it disappears later on with greater age (1909, 268).

On the largest cranial fragment without horn-cores we remark a well developed tuberculum maxillare.

The left lower jaw (plate II, fig. 4) is slightly damaged; P₂ and P₃ are missing, the frontal part of the crown of P₄ is broken off, and the upper inner part of the second lobe of M₃ is slightly crumbled.

From table 3 we learn, that the measurements of the mandible remain inside the variation limits of bisons and that they do not reach the measurements of mandibles in *Bos primigenius*. By some measurements our specimen approaches the domestic cattle, but it differs from them in the differently shaped vertical ramus.

All the teeth were already in use, but the wear of the style of M₃ had scarcely begun. The lower jaw therefore belonged to a fully mature but not yet old bison (cf. Skinner and Kaisen, 1947, 146).

The longer of both spinous processes (plate II, figs. 1 a, b, 2 a, b) is broken off somewhat over the vertebral canal so that the postzygapophyses are yet quite preserved. A part of the distal end is broken off. Measured from the proximal border of the postzygapophysis upward the fragment is 34,5 cm long. Considering the broken off distal end we can assume, that it was one or some cm longer.

Our specimen differs from the spinous processes of aurochs, which in extreme cases reach also considerable dimensions, first of all in the narrowness and the straight extension (cf. Degerbøl, 1945, 8, 9). Considering the lengths of spinous processes for rather old males quoted by Werth (1917, 253) we may assume, that our

specimen belongs to one of the vertebrae lying between the 8th and 11th (i. e. between the 1st and 4th thoracic vertebrae). Probably it belongs to a fully grown up animal. Judging by the height of the process it can belong to a male or a female. But to a female it could belong only in the case, if it were the thoracic vertebra of a very old animal.

The shorter process is so broken off, that its postzygapophyses are a little crumbled at the proximal end, nevertheless its upper border is almost undamaged. The length of the process from the proximal border to the postzygapophyses is something over 32 cm. Considering the height of the process it might belong to a male or a female. A comparison with the measurements quoted by Werth shows that it might belong either to the 7th cervical or to one of the vertebrae between the 8th and the 13th thoracic vertebrae.

On the aboral side of the well preserved metacarpus (plate II, figs. 3 a, b) there are numerous excrescences (deformations) caused by disease. The length of the metacarpus measured from the extreme distal point of the lateral part of the proximal joint surface to the extreme distal point of the medial lateral cylindrical joint is 198 mm, the greatest length is 204 mm, the lateral length 192,5 mm, the width of the proximal joint surface 67,5 mm, the greatest diameter of the proximal joint surface 41 mm, the greatest width of the proximal epiphysis 73 mm, the least width of the diaphysis 47 mm, the least diameter of the diaphysis 29 mm, the diameter of the distal cylindrical joint 37 mm, the medial diameter of the distal cylindrical joint 29 mm, the lateral diameter of the distal cylindrical joint 26,5 mm, the greatest width of the medial part of the cylindrical joint 32 mm, and the greatest width of the distal joint surface 68 mm.

When looking at the metacarpus from the volar side we remark, that the lateral outline of the diaphysis does not continue toward the distal end in the same direction, but that at the transition into the diaphysis it turns directly downward (see plate II, fig. 6). This is evident also from the slight difference of the following dimensions. The greatest width at the border between the diaphysis and the distal epiphysis is 67,8 mm, whilst the width of the distal joint surface is 68 mm. This is according to Schertz (1936, 48, 49) a sufficient prove, that the metacarpus belongs to a bison and not to an aurochs.

The surface of the joint for carpal III has the shape of a trapezium. Its outline most agrees with the outlines of the 3—4 year and the 5—7 year old bison published by Schertz (1936 b, 378, Abb. 2). It is interesting, that thereby the width of the joint surface for the carpal III (39 mm) is somewhat smaller than its thickness (39,2 mm).

According to the least width of the diaphysis, which is considered by Schertz to be the most decisive for the determination of the sexes (1936 b, 360, 361), our specimen belongs to a male.

Also the ratio between the least width of the diaphysis and the greatest length of the metacarpus expressed in per cent which in our specimen amounts to 23 %, speaks for a male. Indices based on Koch's data (1932, Tab.8) amount in 1 year old females to 15,9—19,0% and in males — also 1 year old — to 15,4—26,8 %. Skinner and Kaisen have ascertained in females of different species of North America indices from 17,5—21,8 %, and in males from 21,8—29,4 %.

The epiphyses on the metacarpus are quite fused with the diaphysis. With regard to the ratio of the width of the proximal and especially of the distal surface to the least width of the diaphysis, the metacarpus from the Ljubljana bog can be referred to a 7—11 year old male.

Relying on Kafka's explanations Liebus attributes to the ratio of the greatest length of the metacarpus to its least thickness a special meaning, declaring that in geologically and individually younger bisons the ratio is rather greater (1941, 128, 131). But the ratios, calculated on Koch's data, refute Liebus's statement.

The cultural layer, in which the bison remains have been found, belongs to the beginning of the Bronze age considering the other animal remains and other finds. From our neighbouring country Moser mentions among the fauna of our neighbourhood, which he has discovered in the cavern Vlašca jama near the village of Nabrežina not far from Trieste, also the species *Bos urus* (Karst u. seine Höhlen, 1899, 60, 65). Wolf considered it to be *B. bonasus* and therefore quotes it also for reason of completeness in his list of fossil cave animals. But owing to the unreliability of Moser's data the latter put a question mark behind the name of the species (Fossilium catalogus, Fauna fossilis cavernarum, 1939, II, 230). Battaglia does not consider Moser any more in his survey of fossil and subfossil fauna of the territory of Venezia Giulia and therefore does not mention *B. bonasus* at all (1946). On the Apennine Peninsula till now the bison has not yet been found. All bison finds there are from the Pleistocene. For the greater part they are referred to *B. priscus* (cf. Rüttimeyer, 1875, 325; Brentana 1935; Battaglia, 1946, 5). Schertzh has been able to ascertain the species of *B. schoentensacki* there too (1936 b, 67). A revision of the rich Italian material will perhaps discover also some other Pleistocene species. Thus the Ljubljansko barje is not only the first but also the only locality in Yugoslavia, where *B. bonasus* has been found, but also the most western place on the southern side of the Alps.

At the excavations in the years 1875—1877 beside the bison remains bones of the following species have been found: *Ursus arctos*, *Canis lupus*, *Martes martes*, *Lutra lutra*, *Meles meles*, *Lynx lynx*, *Castor fiber*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, which were the most numerous (Dežman refers them judging by jaw fragments to 500 individuals, 1878, 76), *Capreolus capreolus*, *Alces alces* and *Bos primigenius* without mentioning numerous remains of domestic animals.

POROČILA

FRAGMENT VAZE KULTURNE SKUPINE BÜKK, NAJDEN V VLAŠKI JAMI (?)

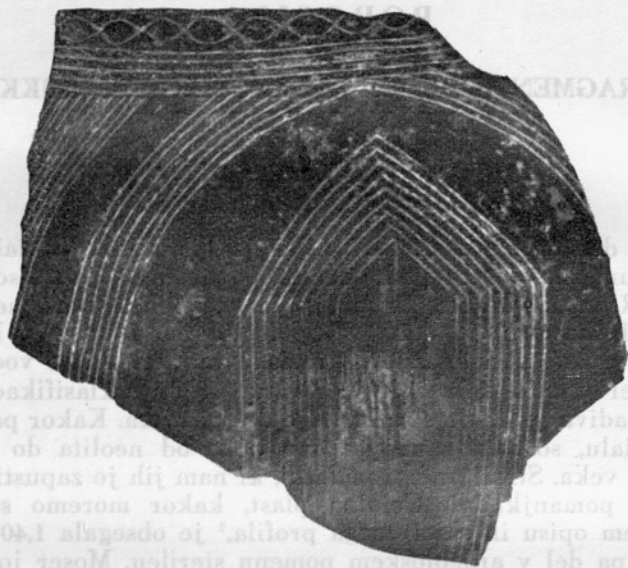
Josip Korošec

Velik del kulturnega gradiva, ki je bil odkrit v Vlaški jami (v literaturi znana tudi pod imenom caverna di Petirosso in pod imenom Rothgartl-Höhle, kakor jo je posebno Moser imenoval v svojih publikacijah) je danes v Speleološkem muzeju v Postojni. Že zaradi dokaj nesistematičnih raziskovanj, ki jih je vodil v tej jami Moser v letih 1886, 1890 in 1892 do 1898, je klasifikacija najdenega gradiva gledé na stratigrafijo dokaj težka. Kakor pa vidimo po materialu, so zastopane pač vse dobe od neolita do poznega srednjega veka. Stratigrafski podatki, ki nam jih je zapustil Moser, so dokaj pomanjkljivi. Celotna plast, kakor moremo soditi po Moserjevem opisu in skici enega profila,¹ je obsegala 1,40—1,60 m. Od te je pa del v arheološkem pomenu sterilen. Moser jo deli na 6 horizontalnih plasti, od katerih je predvsem pomembna plast »b«, ki je pa le ca. 30 cm debela. Ta vsebuje kulturne prazgodovinske keramične ostaline, pepel, žganino in različne kosti. Plast »a« pa predstavlja mlajši humus s kosi sten, raznimi kovinskimi objekti in keramiko zgodnjega in tudi poznejšega srednjega veka ter z rimskimi ostalinami. Ta plast je prav tako komaj 15—20 cm debela. Plast »c«, ki leži pod plastjo »b«, pa predstavlja nekakšen zbit pepel, pomešan z ogljenino in raznimi koščeni in kamnitnimi artefakti. Tudi ta plast je le kakih 15 cm debela. Naslednja plast »d«, debela okoli 40 cm, vsebuje posamezne klane kosti in obdelano rogovje. Zadnja plast »e«, 40—60 cm debela, ima prav tako nekaj kosti in rogovja. Plast »f« bi naj pa predstavljala že jamsko dno. Seveda je pa to tudi vse kar vemo o splošni stratigrafiji in prav tako o stratigrafiji posameznih predmetov. Iz vsega je razvidno samo toliko, da se keramične ostaline nahajajo le do globine kakih 50 cm, kjer pa moramo računati s tem, da so v više ležeči plasti ostaline že rimske in pa zgodnesrednjeveške. Še večja

¹ Moser, Der Karst und seine Höhlen, Triest 1899, 55 in sl., sl. 9.

zmeda je pa nastala, ker 1886.—1898. leta odkopano gradivo ni bilo inventarizirano, niti katalogizirano. Tako tudi precej pomanjkljiva objava Vlaške jame z zelo skromnim ilustracijskim materialom² na žalost ne bo mogla nuditi zadostne opore pri obdelavi gradiva.

Te negativne momente, ki jih danes občutimo pri gradivu iz Vlaške jame, omenjam le zato, ker sem pri pregledovanju arheo-

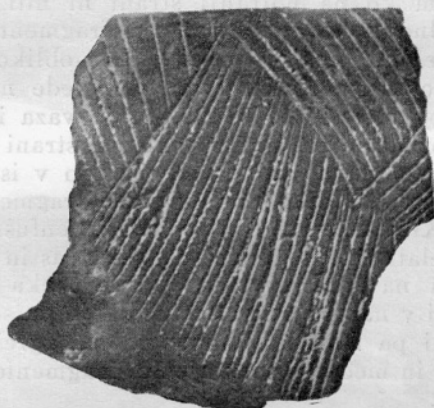

Sl. 1

loškega gradiva leta 1951 našel tudi fragment keramike, ki po svoji izdelavi in ornamentiki pripada kulturni skupini bükk, in sicer bükk I. periodi po Tompi (sl. 1). Fragment pripada posodi kroglaste oblike s prav slabo označenim vratom. Na posodi so navpični trakovi s sedmimi in več paralelno vrezanimi črtami, ki tvorijo v zgornjem delu lok. Na delu vratu pa je vodoraven trak iz 5 vodoravno vrezanih črt, a pod ustjem sta dve sekajoči se valovnici, ki tvorita verigo. Velikost fragmenta $10,0 \times 11,1$ cm. Posoda je bila črne barve in sijajno zglajena. Fragment pa ima posebno na notranji strani in na robovih precej močno plast sige. Zato je nesporno, da je bil fragment najden v neki jami ali pa na takšnem mestu, kjer se je na njem mogla nabrati siga v precej močni plasti. Ne vemo pa, kje so ga našli in od kod je bil prinešen ter dobil mesto med gradivom iz Vlaške jame. Da tega fragmenta niso mogli najti v sami Vlaški jami, potrjuje nekoliko momentov, med njimi

² I. c., 50 sl.

tudi ta, da ga Moser nikjer ne omenja in da šteje za najlepši keramičen fragment povsem drug objekt.³ Res je pa tudi, da Moser dokaj pomanjkljivo citira fragmente keramike, med katerimi ni ravno mnogo izredno zanimivih primerov. Drugi moment, ki nasprotuje temu fragmentu je, da bi bil to za sedaj edini takšen fragment, najden v kraških jamah. Lahko bi seveda domnevali tudi možnost importa za časa trajanja bükki kulture, kar bi omogočilo zelo pomembne in zanimive sklepe tako glede na relativno krono-

Sl. 2

logijo našega kraškega materiala, kakor tudi glede na druge momente. Kolikor moremo danes presoditi, imamo v neolitu importirane predmete, najsi so pridobljeni z zamenjavo ali pa po kaki drugi poti, tudi v Vlaški jami, enako kakor v Predjami, v Betalovem spodmolu in na drugih mestih našega krasa. Predvsem je to za enkrat obsidian. Vendar pa on ni ogrskega izvora, od izvira Tise, ampak je italskega izvora, v kolikor ne bi bila morda točna Moserjeva vest, da so pri kopanju temeljev za vilo Hütterott na sv. Andreju pri Rovinju našli kose obsidiana.⁴ Doslej nisem mogel dobiti nobenih podatkov o točnosti Moserjeve vesti, ako niso tu našli le nekaj nuklejev, ki so bili prav tako tja prinešeni. Najmočnejši argument, da tegale fragmenta niso mogli najti v Vlaški jami niti v kaki drugi kraški jami, je pač velikanska geografska oddaljenost naših kraških jam od doslej ugotovljenega centra in mesta širjenja te kulturne skupine.

Med drugim keramičnim gradivom neolitske dobe v Vlaški jami je predvsem po ornamentiki zanimivih več fragmentov, od

³ l. c., 64 sl., sl. 13—15.

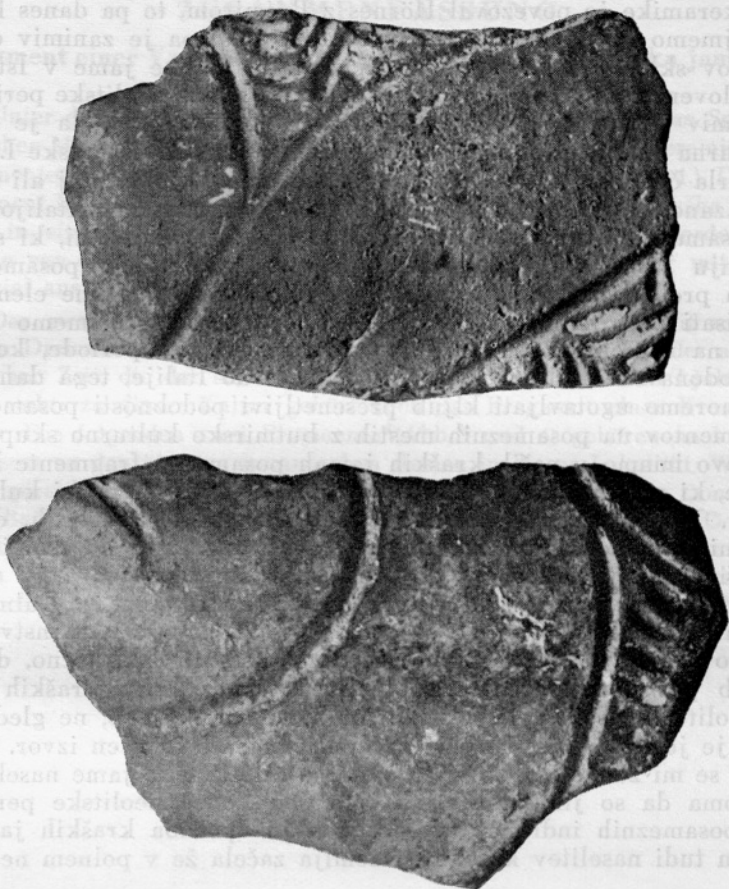
⁴ l. c., 56.

katerih bom tu omenil le tri, ki pripadajo dvem različnim posodam. Prvi fragment pripada polkroglasti skodeli z nekoliko navznoter upognjenim ustjem in je sivočrne barve (velikost fragmenta $5,7 \times 5,4$ cm). Posoda je bila ornamentirana z visečimi črtkanimi trikotniki. Poleg tega so bili črtkasto izpolnjeni tudi prazni trikotni prostori, od katerih so bili nekateri, kakor vidimo po ostankih, izpolnjeni tudi z drugačnimi linijami (cikcakastimi?). Vaza je izdelana precej grobo in nepravilno. Zemlja je pa pomešana z zrcni kremenovca in peska. Na zunanji strani je mehanično zglajena, medtem ko na notranji strani ni niti popolnoma zravnana (sl. 2). Polnemu neolitu imenovani fragment več ne pripada, temveč morda celo že kasnejši dobi. Točno obliko posode je prav tako težko ugotoviti predvsem zato, ker glede na neenakomerno debelino stene posode ni izključeno, da je vaza imela tudi ročaj. V najboljšem primeru pa že po tehnični strani fragment lahko časovno uvrstimo v eneolitiko dobo, nekako v isti čas, kamor bi mogli uvrstiti tudi v Vlaški jami najdeno fragmentirano kupo na nogi s šapami (Kreuzfusschale oziroma Lappenfusschale).⁵ Tako bi ta fragment v relativni kronologiji zastopal čas in ustrezal kulturi, ki je zastopana na Ljubljanskem barju. Neka povezava bi se morda našla tudi v načinu ornamentike, ki je pa seveda lahko tudi le navidezna, ali pa morda tudi popolnoma zgrešena. Zveze med tem fragmentom in med prej omenjenim fragmentom bükk kulture pa ni nikakršne.

Že bolj koncu neolita pripadata tudi dva fragmenta večje posode, verjetno terine, ki je bila sivkastorjave barve. Ohranjena fragmenta pripadata delu z največje periferije. Zunanja površina vaze je bila sijajno zglajena, medtem ko je bila notranja le grobo zglajena. Zemlja, iz katere je bila posoda izdelana, je bila pomešana z drobnimi zrcni peska oziroma kremenovca (velikost fragmentov $7,9 \times 9,3$ in $5,7 \times 8,5$ cm). Ohranjeni deli ornamenta, ki je krasil vazo, kažejo na spiralni motiv. Vrezi so izredno široki in sorazmerno tudi globoki, narejeni z bolj topim predmetom. Trake spirale so bile deloma prazne, deloma pa izpolnjene s podolgovatimi vdolbinami, mestoma celo z nekoliko daljšimi črtami, ki so razporejene tako, da predstavljajo cikcakast motiv. V nekaterih vdolbinah je ohranjena tudi še sivkasta snov, verjetno nekdanja inkrustacija (sl. 3 in 4). Vse kaže, da je bilo, po neki Moserjevi risbi sodeč, več fragmentov iste vaze.⁶ Ne glede na druge keramične objekte, najdene v Vlaški jami, ki so med tamkajšnjim kulturnim gradivom, shranjenim v speleološkem muzeju v Postojni, spadajo ti fragmenti vsekakor vsaj med najstarejše kulturne ostaline, oziroma med najstarejše keramične objekte, v kolikor niso

⁵ l. c., 64, sl. 12, T. II, 64.

⁶ l. c., 78, sl. 18.

Sl. 3 in 4

res najstarejši. Značaj teh fragmentov je pa tak, da jih moramo povezati s podonavskimi neolitskimi kulturami, nikakor pa ne z apeninskimi ali pa celo s sicilijanskimi. Ne mislim tukaj, da je potrebno povezovati celotno gradivo, najdeno v Vlaški jami, s podonavskim kulturnim krogom, temveč da je poleg zgornjih treba tako povezati le še neko število, ki ga tu nisem omenil. Toda tudi t. i. venetska kulturna skupina ima nekaj karakterističnih elementov, s katerimi bi bilo možno povezati naša dva fragmenta. Mislim pa, da je to vsaj za sedaj manjšega pomena. Seveda je pa nemogoče, zgolj na temelju tega izvajati daljnosežnejše sklepe, dokler ni raziskano celotno ozemlje našega krasa in celotno ustrezno gradivo, ki je danes še dokaj pomanjkljivo publicirano. Omenjeni

tip keramike je povezoval Hörnes z Butmirom, to pa danes lahko sprejmemo le v širšem pomenu besede.⁷ Pač pa je zanimiv drugi njegov sklep, po katerem naj bi se naše kraške jame v Istri in na Slovenskem Primorju naselile šele pod konec neolitske periode.⁸ Zanimiv je tudi vidik Laviose-Zambotti,⁹ ki sklepa, da je tiška kulturna skupina, katero označuje kot podaljšek vinčanske I. faze, prodrla čez Istro tudi v severno Italijo. Danes je že bolj ali manj dokazano, da je slavonska kulturna skupina prodrla v Italijo vsaj s posameznimi elementi, bodisi da so njeni nosilci sami, ki so po mnenju Laviose-Zambotti bili Indoevropejci, vsaj v posameznih delih prodrli globoko v Italijo, bodisi da imamo takšne elemente pripisati drugim naključjem, vplivu itd. Koliko pa smemo računati na takšen prodor tudi že v času neolitske periode, ko naj bi podonavske kulturne skupine dosepele do Italije, tega danes še ne moremo ugotavljati kljub presenetljivi podobnosti posameznih fragmentov na posameznih mestih z butmirsko kulturno skupino.¹⁰ Gotovo imamo v naših kraških jamah posamezne fragmente keramike, ki res kažejo na neolitski podonavski in balkanski kulturni krog. Vendar se mi pa vidi po mnogih drugih elementih, da so takšni in podobni objekti v zelo slabem razmerju do drugih. Ti drugi elementi pa kažejo na precejšnjo samostojnost. Tudi eventualna povezava z neolitskim kulturnim krogom v Dalmaciji (Hvar I) za sedaj še ni mogoča, čeprav nekateri znanstveniki iščejo tudi zvezo s kraškimi jamami.¹¹ Zato ni izključeno, da bo kljub posameznim morebitnim povezavam kultura kraških jam v neolitu le predstavljala nekakšno posebno skupino, ne glede na to, kje je treba iskati njene začetne elemente in njen izvor. Prav tako se mi zdi le malo verjetno, da so bile kraške jame naseljene, oziroma da so jih uporabljali šele pod konec neolitske periode. Po posameznih indicijah bi sodil, da je uporaba kraških jam in s tem tudi naselitev kraškega ozemlja začela že v polnem neolitu.

⁷ Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission 1905, 47, 49. Hörnesova hipoteza je popolnoma razumljiva na tedaj še slabo raziskanem ozemlju.

⁸ l. c., 47.

⁹ Laviosa-Zambotti, Ursprung und Ausbreitung der Kultur, 1950, 222. — Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture agricole europee, 1945, 414 sl.

¹⁰ Jahrbuch, d. Z. K. 1905, 48, sl. 117.

¹¹ Germania 1939, 217 in sl.

ZUSAMMENFASSUNG

Fragment einer Vase der Bük-Kultur, gefunden in Vlaška jama (?)

Unter dem Materialfunden aus Vlaška jama — heute in dem Speläologischen Museum in Postojna — befindet sich unter anderen keramischen Fragmenten auch ein zur Bük-Kultur gehöriges Fragment (Abb. 1.). Dieses Fragment konnte jedoch keineswegs weder in der Grotte von Vlaška jama noch in einer anderen von unseren Karstgrotten gefunden werden, es musste von anderswoher ins Museum gelangen, wo es zufällig mit dem Material aus Vlaška jama vermischt wurde.

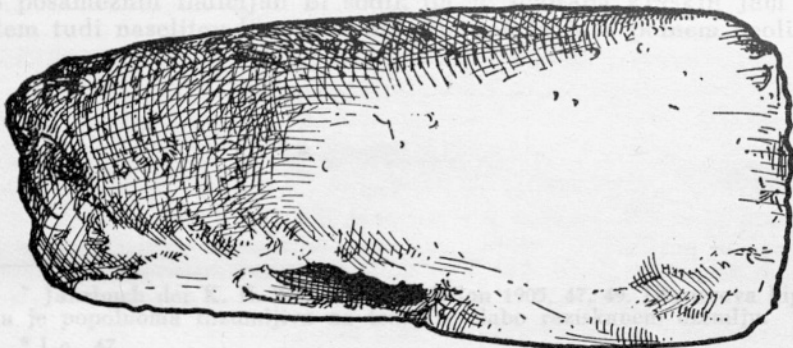
Das zweite Fragment (Abb. 2), Stück einer Terrine, ist mit schraffierten Dreiecken ornamentiert. Der Verfasser verbindet es mit der aeneolithischen Zeit, die der slawonischen bzw. der Moorkultur von Ljubljana nahe steht; zu dieser Kultur gehört auch das Fragment einer Kreuzfusschale. Die folgenden zwei Fragmente (Abb. 3 und 4) gehören nach dem Verfasser zu den ältesten keramischen Resten in dieser Lokalität. Wegen ihrer spiralischen Ornamentik könnte man sie vielleicht mit dem Donau — bzw. Balkankulturkreise verbinden. Trotz allen Elementen des Donaukulturkreises, die in den Karstgrotten gefunden werden, meint der Verfasser, dass die hiesige Istrienkultur eine selbstständige Gruppe darstellt, die auch nicht mit der Hvar-Kultur in Verbindung gebracht werden kann.

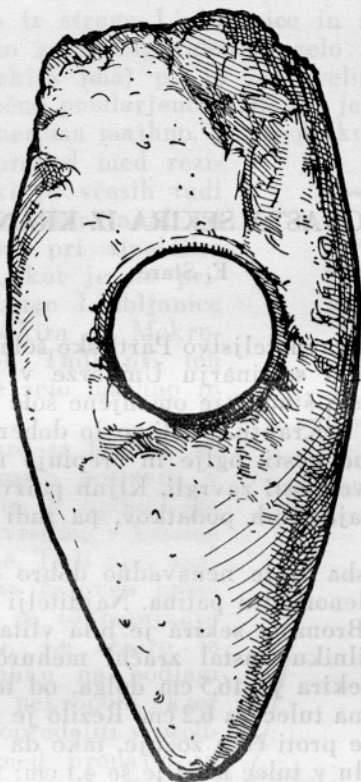
KAMNITNO KLADIVO IZ VELIKEGA KAMNA

F. Starè

Leta 1949 so našli delavci pri podiranju drevesa v vasi Veliki Kamen pri hiši št. 47, ki leži ob cesti Rajhenburg—Kozje, kamnitno kladivo, ki je danes v privatni lasti. Kladivo (risba 1 a, b) je izdelano iz temnosivega grobozrnatega peščenca in je 9,9 cm dolgo. V vzdolžnem prerezu je kladivo bolj trikotne oblike, ob čelu nekoliko zoženo, tako da je tu okoli 3,5 cm široko, medtem ko je največja širina (4,6 cm) ob ušesu. Ob straneh je kladivo skoraj enakomerno visoko (3,8 cm), le v sprednjem delu, t. j. rezilu, je nekoliko višje (4,4 cm). Spodnja stran predmeta je ploska, ravno zglajena, zgornja pa je vsaj v sprednjem delu (zadnji del je močno poškodovan) lahno zaokrožena. Prevrtana luknja za nasajanje ima 2,5 cm v premeru. Kladivo je moralo biti dalj časa v rabi, kajti čelo in rezilo sta močno obtolčena. Bližnja časovna in kulturna opredelitev kladiva nista mogoči, manjkajo tudi podatki, ki bi omogočili sodbo, ali je kladivo osamela najdba ali pa je v zvezi s kakim naselbinskim kompleksom.

Risba 1 a ($\frac{1}{1}$ nar. vel.)

Risba 1 b (1/4 nar. vel)

BRONASTA SEKIRA IZ KRANJA

F. Starè

V jeseni 1951 je ravnateljstvo Partijske šole z Viča (Ljubljana) poslalo Arheološkemu seminarju Univerze v Ljubljani bronasto sekiro. Sekiro so našli študentje omenjene šole pri gradnji nekega okrajnega poslopja v Kranju. Našli so jo dober meter pod zemljo, kjer so bile sežgane kosti, oglje in črepinje neke posode, ki pa so jih delavci v nevednosti zavrgli. Kljub poizvedovanju ni uspelo zbrati podrobnih najdiščnih podatkov, pa tudi ožji kraj najdišča ni ugotovljen.

Sekira (glej risba 1) je nenavadno dobro ohranjena, pokriva jo žlahtna temnozelenomodra patina. Najditelji so patino na rezilu deloma odstranili. Bronasta sekira je bila vlita v kalupu, pri vli-vanju pa je ob tilniku nastal zračni mehurček, ki je zapustil majhno luknjico. Sekira je 16,5 cm dolga, od tega odpade na dolžino rezila 10,3 cm, na tulec pa 6,2 cm. Rezilo je zelo široko (7,9 cm), lahko usločeno in se proti čelu zožuje, tako da ob poudarjenem in profiliranem prehodu v tulec meri le še 4,1 cm; na tem mestu znaša debelina rezila 0,8 cm. Votli tulec za nasajanje, ki je v primeri z dolžino rezila precej kratek, je ovalen, toda močno sploščen, tako da ima na spodnji in zgornji strani ostro poudarjen rob. Tulec je na koncu utrjen z 1,3 cm široko svitkasto odebelitvijo. Premer tulca meri 3,4 (1,7) cm, premer svitkaste odebelitve pa 4,3 (2,6) cm. Na prehodu v svitkasto odebelitev je na spodnji strani tulca drobno neprevrtano ušesce (0,6 × 0,8 cm).

Najdena sekira sodi v vrsto bronastih tulastih sekir, kakršne poznamo pri nas z Ljubljanskega barja,¹ iz struge Ljubljanice,² iz Mokronoga,³ iz Vinice⁴ in iz neznanih najdišč Kranjske.⁵ Pri naštetih tulastih sekirah moremo ločiti nekaj tipološko razvojnih variant, ki utegnejo pripadati tudi časovno različnim epoham. Tipološko starejšim primerom bi lahko prištel sekiro z Ljubljan-

¹ Iz zbirke Ljubljanskega narodnega muzeja inv. št. 6007.

² Müllerer, *Typische Formen*, 1900, T. XI, 5, 7.

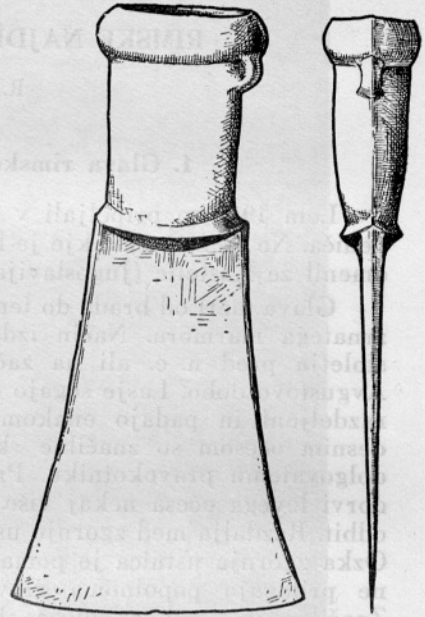
³ l. c., T. XXX, 1.

⁴ *Treasures of Carniola*, New York 1934, 109, Pl. XI, 121.

⁵ Müllerer, l. c., T. XI, 6, 8, 10.

skega barja, ono iz struge Ljubljance in še dve drugi.⁶ Za te sekire je značilen zelo dolg tulec in zelo kratko rezilo, ušesce (seveda če ga sekira ima) pa je zelo veliko. Tipološko mlajši primeri imajo močno poudarjeno rezilo, ki je široko in zelo dolgo, ušesce pa je razmeroma majhno. Te tipološko mlajše sekire imajo tudi poudarjen prehod med rezilom in tulcem, ki je včasih tudi profiliran. Za našo sekiro najdemo največ podobnosti pri tipološko mlajših primerih, kot je na primer sekira iz struge Ljubljance (opomba 2) in sekira iz Mokronoga (opomba 3). Tudi pri teh sekirah je ušesce zelo majhno in ni predrto.

Bronasto sekiro iz Kranja ne moremo z gotovostjo postaviti v ožji časovni okvir. S tipološkega vidika jo lahko uvrstimo v končno fazo bronaste dobe. Tudi njej analogni primeri niso časovno opredeljeni, ker jim za to manjkajo najdiščni podatki. Le sekiro iz Mokronoga bi lahko na podlagi znanega gradiva nekropole, kjer je bila izkopana, opredeliti v predhodno obdobje med bronasto in železno ali v najstarejšo železno dobo.⁷ Če pomislimo na okoliščino, v kateri je bila najdena sekira iz Kranja, da je najbrž ležala v nekem žganem grobu, in če pritegnemo k temu še značilnosti v Kranju izkopanih žganih grobov,⁸ ki pripadajo najstarejši železni dobi, bi dobili napotek za ožjo časovno opredelitev naše sekire. To bi pa seveda ustrezalo le v primeru, da je opisana sekira res v zvezi s tamkajšnjimi žganimi grobovi, kar bi pa pokazalo le raziskovanje tega grobišča.

Risba 1 (½ nar. vel.)

⁶ I. c., T. XI, 8, 10.

⁷ Hoernes, Wiener prähistorische Zeitschrift, 1915, 114.

⁸ Glej Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1959, 3. Razen teh izkopanih iz Kranja, ki jih omenja Žontar, hrani ljubljanski Narodni muzej še gradivo nekaterih žganih grobov, ki so bili izkopani v Kranju med minulo vojno. Te izkopanine lahko časovno vzporejamo z najstarejšimi grobovi iz Mokronoga. Gradivo ni objavljeno.

RIMSKE NAJDBE IZ POETOVIONE

R. Bratanič

1. Glava rimskega mladeniča (sl. 1.)

Leta 1941 so pripeljali v ptujski muzej glavo rimskega mladeniča. Ne ve se točno, kje je bila ta glava najdena. Do sedaj jo je omenil že Kastelic (Jugoslavija, jesen 1950, str. 83).

Glava meri od brade do temena 22 cm, narejena pa je iz drobnorzrnatega marmora. Način izdelave glave kaže na konec prvega stoletja pred n. e. ali na začetek prvega stoletja n. e., torej v Avgustovo dobo. Lasje segajo do tilnika. Približno v sredi so rahlo razdeljeni in padajo enakomerno na desno in levo stran. Nad desnim očesom so značilne »klešče«. Čelo je jasno, podobno podolgovatemu pravokotniku. Pri očeh je malo nenavadno, da leže obrvi levega očesa nekaj više kakor pri desnem. Nos je pri vrhu odbit. Razdalja med zgornjo ustnico in nosom je razmeroma velika. Ozka zgornja ustnica je pomaknjena malo pred spodnjo. Ušesa se ne prilegajo popolnoma glavi, temveč štrle nekoliko navzven. Značilna je posebna poteza ob ustih. Brada je poškodovana. Lici sta polni, toda ne debeli. Mislim, da kip ali doprsje, od katerega je ohranjena le ta glava in majhen del vratu, predstavlja do 24 let starega mladeniča. Oči so izdelane mehko.

Zaradi primerjave omenjam glavo, ki jo je objavil Julius Banko (Jh. d. ÖAL, XXIII, 1926, str. 47—52) in razpravo L. Curtiusa (Ikonographische Beiträge VI, VII, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes, Römische Abteilung, 8, 49, 50). Če primerjamo našo glavo z glavami, ki so tu omenjene, lahko zanesljivo pripišemo našo glavo nekemu članu julijsko-klavdijske hiše iz Avgustove dobe.

V poštev pridejo torej: Caius Caesar (od 20. pred n. e. do 4. n. e.), njegov brat Lucius Caesar (od 17. pred n. e. do 2. n. e.), Tiberius, s polnim imenom Tiberius Claudius Nero (od 42. pred n. e. do 37. n. e.), njegov brat Drusus, s polnim imenom Nero Claudius Drusus (od 38. pred n. e. do 9. pred n. e.) in Drusov sin Germanicus (od 15. pred n. e. do 19. n. e.). Caius in Lucius Caesar ter Tiberius ne prihajajo v poštev, ker po ohranjenih novcih ne kažejo podobnosti z našo glavo. Ostaneta torej le Drusus in njegov sin Germanicus.

Sl. 1

V zvezi z zgoraj navedenimi razpravami in ob primerjavi portretov na ohranjenih novcih bi bilo pripisati to glavo Germaniku. (Inv. št. 441)

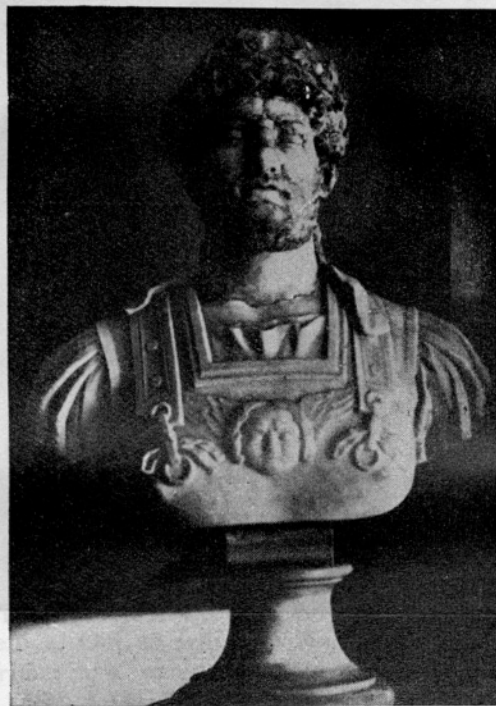
2. Doprse cesarja Hadrijana (sl. 2.)

Istočasno z Germanikovo glavo je dobil ptujski muzej doprsje cesarja Hadrijana. Glava in vrat sta originalna, nos je deloma dopolnjen; ostali del doprsja je moderno dopolnjen po vati-kanskem originalu. Glava je skupaj z lasmi visoka 28 cm, široka 26 cm in 20,5 cm dolga, torej naravne velikosti. Zadnji del ni obdelan. Doprse je iz drobnozrnatega marmora in kaže tipični značaj portreta.

Kakor vemo, je bil Hadrijan tudi filozof, in sicer pristaš Pla-tonove šole. Takega nam kaže tudi naše doprsje. Od Aleksandra

Velikega dalje se je uveljavila moda, da so bili moški gladko obriti, le filozofi so nosili brado. Razlika je samo v tem, da so filozofi imeli dolgo brado, Hadrijan pa kratko, striženo. Izraz obraza je resen, vendar pa izraža globok duh.

Cesar Hadrijan (117—138) nam je iz Poetovione že znan, in sicer iz napisa (Hoffiller-Saria, AIJ, Št. 361, str. 163), ki nam pove, da je Hadrijan dal zgraditi ali popraviti dravski most. (Inv. št. 440)

Sl. 2

3. Glava Lucija Vera (161—169) (sl. 3.)

Konec maja 1951. leta so našli delavci pri kopanju gramozu blizu Borla med Dravo in završko cesto, t. j. približno 12 km jugovzhodno od Ptuja, glavo, ki je bila prenešena v ptujski muzej. Glava, ki je del visokega reliefa — obdelana je namreč le prednja stran — je iz apnenca. Visoka je 42 cm, široka 29,5 cm, debela 16,5 cm torej približno poldrugikrat večja od naravne velikosti. Lasje padajo v umetno urejenih kodrih, značilnih za drugo polovico drugega stoletja n. št., precej globoko na čelo, ki se zaradi tega zdi

nizko. Levo oko je močno poškodovano in leži očitno više od desnega. Od nosa je ohranjen le zgornji del, tako da ni mogoče točno določiti obliko. Lici sta nekako upadli. Pozornost vzbujata močno razviti ličnici. Brki pokrivajo skoraj popolnoma zgornjo

Sl. 3

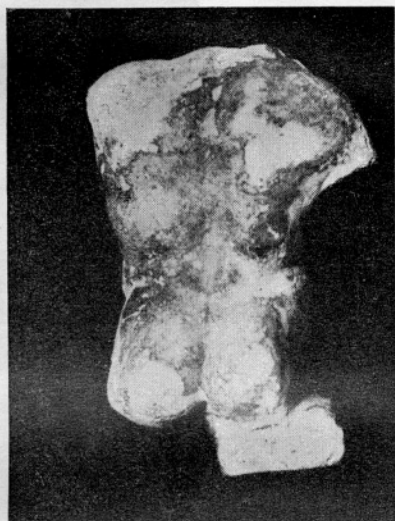
ustnico, spodnja je čudno debela. Usta so narahlo lokasto ukrivljena. Glava ima od ušes navzdol močno obraslo brado. Na levi strani manjka spodnji del. Glava sodi stilno v drugo polovico drugega stoletja n. št., torej v dobo Antoninov. Naša glava je precej podobna znanemu doprsju Marka Avrelija iz pariškega Louvra, vendar je neka razlika v izrazu obličja ter v izdelavi. Menim, da je to glava Lucija Vera, adoptivnega brata in zeta Marka Avrelija, s katerim je skupaj vladal od 161. do 169. leta. (Inv. št. 602.)

4. Torzo (sl. 4, 4 a)

O torzu, ki je bil najden v ruševinah bivše velike vojašnice v Ptujju, Lackova ulica, sta kratko poročala že Jalen (Arheološki vestnik I, 1—2, str. 190 sl.) in Kastelic (»Jugoslavija«, jesen 1950, str. 83 sl.). Slike, objavljene v Arheološkem vestniku, žal niso dovolj jasne. Torzo, ki je izdelan iz finega marmora, je visok 33 cm, največja širina v višini ramen je 23 cm, največja debelina 13,5 cm. Torzo je torej približno pol naravne velikosti. Kaj pred-

Sl. 4

Sl. 4 a

stavlja torzo, ali atleta ali neko božanstvo, je težko reči, vsekakor pa mladeniča. Desna roka, v kolikor je ohranjena, leži ob telesu. Mišice so močno izdelane; posebno pozornost vzbujajo krepko razvite trebušne mišice. Vsa obdelava kaže, da je torzo kopija nekega grškega originala, in sicer iz druge polovice petega ali iz začetka četrtega stoletja, torej iz velike dobe klasične grške umetnosti, ne pa iz helenistične dobe. Zaradi tega lahko datiramo torzo v Hadrijanovo dobo, ko je bila v antični upodabljaški umetnosti obnovljena tradicija starejše grške plastike. To odlično umetniško delo je vsekakor import iz nekega večjega kulturnega središča rimskega cesarstva, morda iz Akvileje, ki je najbližja in je tudi sicer močno vplivala na kulturni in gospodarski razvoj Norika in Panonije. Po odlični izdelavi, torzo ne more biti delo kake provincialne delavnice. (Inv. št. 434)

5. Pepelnica (sl. 5.)

Ko so leta 1951 restavrirali ostanke od bomb porušene mino-
ritske cerkve, so delavci med drugimi predmeti našli tudi del
pepelnice (Aschenkiste), visok 34,5 cm, širok zgoraj 36, spodaj
26 cm, debel 15 cm. Od profiliranega napisnega polja je ohranjen
le desni zgornji vogel. Pepelnica je iz pohorskega marmora. Od

Sl. 5

napisa je ohranjen v prvi vrsti desni del črke V in celi S, v drugi
vrsti L E. V S je verjetno končnica nekega imena, L E pa del neke
besede, menda legionis ali podobno. Črke so visoke v prvi vrsti
39, v drugi 37 mm. Iz teh bornih ostankov ne moremo rekonstruirati
napisa. Desno od napisnega polja stoji v profiliranem okviru nag
genij, ki drži v desni roki plamenico. Nad genijem vidimo značilno
noriško-panonsko voluto. Spodnji del telesa je odbit, glava je slabo
ohranjena, leva roka je spuščena. Navadno vidimo na sarkofagih
in pepelnicah genija s spuščeno plamenico, ki je bil morda na tej
pepelnici upodobljen na levi manjkajoči strani. Dvignjena plame-
nica pomeni začetek življenja, rojstvo, spuščena pa konec, smrt.
Po črkah bi mogli datirati napis v drugo polovico drugega ali v
začetek tretjega stoletja. O ptujskih pepelnicah je razpravljala že
Erna Diez (Jh. d. ÖAI, B. XXXVII, 1948, str. 151—174). (Inventarna
št. 600)

6. Nagrobnik (sl. 6.)

Med kamni iz ruševin bivše Velike vojašnice smo našli leta 1950 takega z napisom, verjetno del nagrobnika. Omenja ga že Jalen (Arheološki vestnik, I, 1—2, str. 191). Ohranjeni fragment je visok 45 cm, širok 45,5 cm in debel 14 cm.

Sl. 6

(d. m.)
 COT RARIS(sim) OPTIN(mi)
 I POSVIT VALERIVS
 (adiu)TOR EIIVS

COT bi tolmačil kot del priimka, n. pr. COTVNIVS(CIL 2505), COTALIVS(CIL 15217) ali podobno. V drugi vrsti se vidi pred POSVIT črka (hasta), lahko je I, torej končnica besede patroni ali amici ali kaj takega. V isti vrsti je ime Valerius, ki je pogosto, zlasti ob koncu tretjega in v četrtem stoletju. Iz fragmenta ni razvidno, ali se je dedikant imenoval le Valerius, ali manjka cognomen. Če je bil napis brez priimka, je bil ta Valerius suženj, ki je posvetil nagrobnik svojemu gospodarju. V tretji vrsti je ohranjeno TOR, kar je končnica neke besede, n. pr. adiutor ali contrascriptor ali podobno. EIIVS ima dvojno I. Črke so v prvi in

drugi vrsti visoke 25 mm, v tretji 26 mm. Kamen je iz pohorskega marmora. Napis razlagam takole: Blaženi duši Kotija, odličnega in najboljšega zaščitnika, njegov pomočnik (preglednik ali podobno) Valerij. Napis je iz poznejše dobe in slabo ohranjen. (Inv. št. 484)

ZUSAMMENFASSUNG

Römische Funde aus Poetovio

1. Im Jahre 1941 wurde ein römischer Porträtkopf, Teil einer Büste oder Statue, die einen jungen, etwa 24 Jahre alten Mann darstellt, ins Museum von Ptuj gebracht. Der Ursprungsort ist nicht bekannt. Der Verfasser weist den Kopf auf Grund der Abhandlung von J. Curtius (Ikonographische Beiträge, VI, VII) und der Ähnlichkeit mit im Museum vorhandenen Münzen Germanicus zu.

2. Es wird eine Hadriansbüste besprochen, die gleichzeitig mit dem Germanicuskopf ins Museum kam.

3. Im Mai 1951 wurde bei Borl, etwa 12 km südöstlich von Ptuj, beim Schottergraben ein Kopf gefunden, der einst Teil eines Hochreliefs war. Dieser Kopf stellt nach Meinung des Verfassers Lucius Verus dar.

4. Unter den Bauresten der abgetragenen »Grossen Kaserne«, Ptuj, Lackova ulica, wurde ein Torso gefunden. Nach Ansicht des Verfassers ist er eine Kopie eines griechischen Originals aus der klassischen Zeit der griechischen Kunst und stammt der Technik und Ausführung nach wohl aus der hadrianischen Zeit.

5. Aus dem Schutt der durch Bomben zerstörten Minoritenkirche stammt ein Teil einer Aschenkiste mit Inschriftresten. Neben dem Inschriftfeld steht unter einer norisch-pannonischen Volute in einer Nische ein Genius. Die Aschenkiste wird an das Ende des 2. oder den Anfang des 3. Jahrhunderts datiert.

6. Im Abfallschutt der »Grossen Kaserne« wurde eine stark fragmentierte Grabinschrift gefunden. Valerius, Gehilfe oder Kontrollor oder ähnlich, widmet den Stein den Manen(?) seines vortrefflichen und ausgezeichneten Schutzherrn (?) Cot(ius?).

BRONAST MEDALJON M. AURELA IZ PTUJA

J. Klemenc

Pri izkopavanju na Gornjem Bregu leta 1951 je delavec ponudil vodstvu izkopavanja spodaj opisani medaljon, ki ga je našel še njegov ded na svojem posestvu, na Mestnem Vrhu severovzhodno od Ptuja. Ker je predmet precej redek in je njegovo najdišče znano, ga je odkupila Arheološka sekcija SAZU.

Najdeni bronasti predmet, čigar premer je 39 mm, teži na pa 57,10 gr, je tako imenovani medaljon in pripada rimskemu cesarju Marku Avrelu (161—180 po Kr.).

Av.: MAVREL ANTONINVS AVG TR P XXXIII. Z lovrom ovenčana glava imperatorjeva gleda na desno, od zadaj se vidi poprseje z oklepom in paludamentom.

Rv.: IMP VIII COS III PP Žena, le deloma oblečena, stoji s prekrizanimi nogami ter se z desno roko naslanja na mizo s prečnico, na kateri sedi ptica. Na mizi leži veja in stoji Eskulapov kip, okoli katerega se ovija kača. Žena jo hoče očividno napojiti z mlekom iz skodelice, ki jo drži proti njeni glavi. Na mizi stoji tudi večja posoda za mleko. (Coh. III², str. 404, št. 1050).

Naš predmet je tako po težini, premeru in posebno reverzu popolnoma podoben onemu, ki ga je Gneccchi publiciral v svojem delu: »I medaglioni Romani«, Vol. II., Milano (Hoepli) 1912, str. 37

št. 21, a na tabli 66, št. 3. Edino na reverzu se naš medaljon razlikuje od onega, ki ga opisuje Gneccchi, v toliko, da gleda glava na averzu pri našem na desno stran.

Iz velikih zbirk so znani še naslednji medaljoni: V zbirki Britskega muzeja je medaljon s premerom 39 mm, težak 40 gr. V pariškem numizmatičnem kabinetu v Nacionalni biblioteki je medaljon s premerom 39 mm, težak 40 gr. V Rimu je v Martinetti-jevi zbirki medaljon s premerom 39 mm, težak 56 gr.

Medaljoni so splošno zelo redki, ker so jih kovali v omejenem številu in njihova cena je danes v trgovini precej visoka. Kovali so zlate, srebrne in bronaste medaljone. Gotovo pa je, da so zlate medaljone kovali v večjem številu, kakor je danes njihovo razmerje v primeri s številom bronastih. Zlate medaljone so vedno lahko pretopili in zlato je vedno imelo svojo stalno vrednost, dočim so imeli bronasti svojo vrednost le kot spominske medalje.

Razlika med modernimi medaljami in antičnimi je ta, da je v antiki kovala medalje edino le država, dočim sedaj kujejo spominske medalje lahko tudi zasebniki ali juridične osebe. Rimski imperatorji so kovali medaljone ob posebnih priložnostih in dogodkih, n. pr. triumfov, itd. Na medaljonih so pogostoma upodobljena božanstva, ki so jih za življenje tistega imperatorja ali pa njegove žene v državi posebno častili. Tudi orientalska ženska božanstva so upodobljena na reverzih, posebno za časa Faustine starejše in mlajše, Sabine, Julije Domne itd. Tako n. pr. imamo za časa Faustine starejše (+ 175 po Kr.), ki je bila žena Marka Aurela, na reverzih njihovih medaljonov rimsko boginjo plodnosti Cerero, ali pa orientalni ženski božanstvi Cibebe in Izido.

Ena največjih skupnih najdb zlatih medaljonov pa izvira iz sosedne Hrvatske in sicer iz Petrijanca ob cesti iz Varaždina v Ptuj.¹ Težina vseh tu najdenih denarjev in ostalih zlatih predmetov je znašala 558,75 dukatov. Zlati zaklad je obsegal poleg zlatih okrasnih predmetov in denarjev tudi zlate medalje raznih vladarjev med katerimi nahajamo tudi zelo redke primere kakor Aureliana, Valeriana, Tacita, Cara, Numeriana, Carina, Magnia Urbico, Proba, Iuliana Tyranna, Nigriana, Diocletiana itd. Na tabli VIII. Steinbüchlovega dela se pa nahajajo slike zlatih medaljonov vladarjev: Hariana, Antonina Pia (2), M. Aurela (2), Caracalle (2) in Carina.

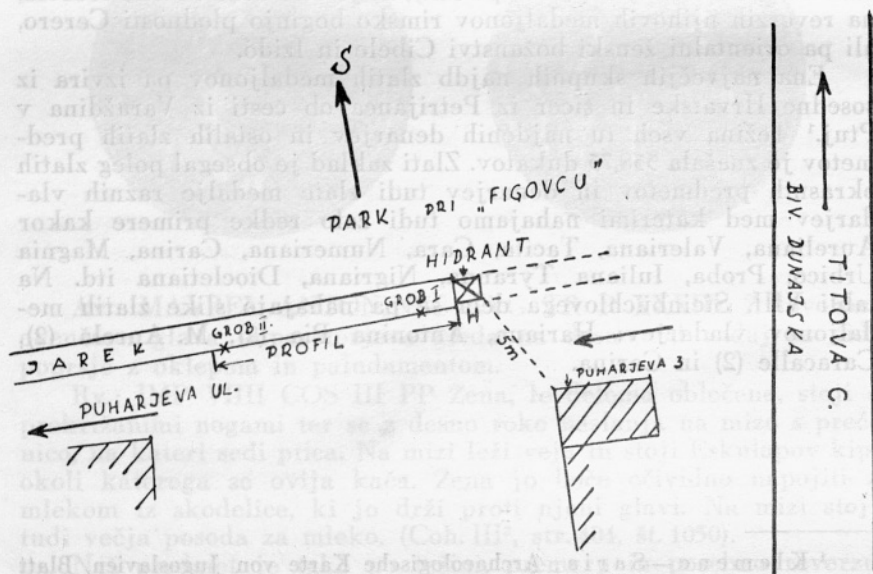
¹ Klemenc — Saria, Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, str. 25. — Steinbüchel A., Notice sur les Médailles Romaines en or du musée Imperial et royal de Vienne 1826.

NAJDBA ANTIČNIH GROBOV V LJUBLJANI

Franc Leben

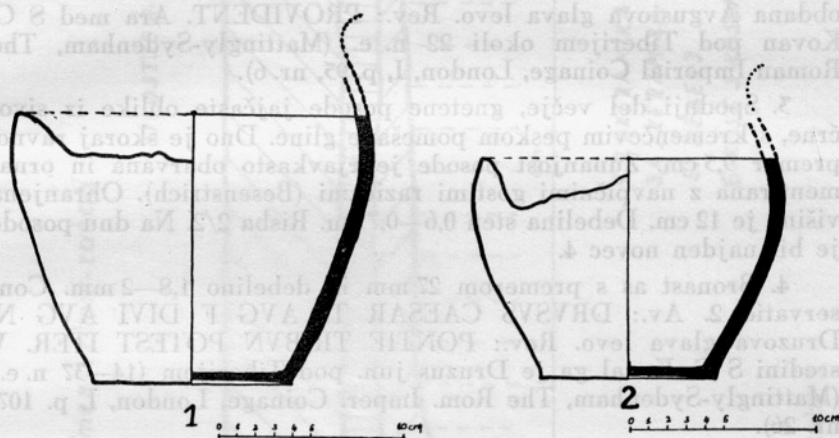
Znano je, da leži vzdolž bivše Dunajske ceste eno od emonskih grobišč (Bericht d. Röm.-germ. Kommission III, 1906—07, p. 136; Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana IX, 1930, 27 sl.). Ponovno so ob njej naleteli na grobne najdbe delavci spomladi 1952. leta pri polaganju kanalizacije. Jarek za odtočni kanal vodi ob desnem robu Puharjeve ulice ter pravokotno na bivšo Dunajsko cesto (risba 1). Njegova smer je vzhod—zahod, širok je 1,5 m, globok pa 2—2,5 m. Kot stalno točko za lokalizacijo najdb smo vzeli vzhodni jašek v kanal (na risbi »H«).

Delavci so naleteli na ostanke dveh okostij, ki sta bili drugo od drugega oddaljeni nekako 10 m. Ležali sta v južni steni jarka, v temni, peščeni in z zemljo pomešani plasti B (risba 3).

Risba 1

Prvo okostje je ležalo med 3. in 4. metrom jarka v globini 1,7 metrov. Večji del so ga delavci uničili, ohranjenih je le nekaj delov humerusa, femurja, tibije, ulne in nekaj lobanjskih kosti z desnim proc. mastoidei. Kakih 10 cm pod okostjem, in sicer desno in levo od njega, so našli na več fragmentov in delov keramike (opis najdb št. 5, 6), v katerih so bili ostanki žganih kosti. V fragmentih dveh posod (risba 2/1,2; opis najdb št. 1—4) sta ležala na dnu posode spodaj opisana novca. Na delu nadlahtnice pa so našli fragment kovanega kosa železa (opis najdb št. 8).

Risba 2

Drugo okostje so našli pri 14. metru v globini 1,6 m. Od njega pa je ohranjenih le nekaj neznatnih fragmentov kosti, najvažnejši je leva stran mandibule. Keramike ni bilo, poleg je ležal edino žebelj (opis najdb št. 7).

Profil južne stene jarka (risba 3). Profil jarka je preprost. Vse do globine 1,4 m sploh ni plasti, ki bi posebej zanimale arheologe, ker je bil teren, verjetno zaradi mestnih kanalizacijskih del, precej prekopavan. Nižje pa ležita dve in edini plasti, ki segata do proda. Sam prod leži v končnem delu jarka mnogo višje, kar dokazuje, da je zemljišče proti bivši Dunajski cesti precej padalo. Plasti, s katerimi imamo opravka, so naslednje:

- A. Zasipni material sega do globine 1,4 m.
- B. Temnorjava, mastno peščena kulturna plast, ki je debela 0,5 m.
- C. Svetlosiva, peščena prehodna plast med plastema B in D.
- D. Sivorumen sterilni prod.

Opis najdb: V prvem grobu smo našli naslednje predmete:

1. Več fragmentov gnetene, jajčaste posode iz sivordeče pečene ter močno s kremenčevim peskom pomešane gline. Dno ima premer 10,5 cm ter je na zunanji strani narahlo navznoter vbočeno. Ohranjena višina posode je 14,5 cm, debelina sten pa 0,6—0,7 cm. Prehod v dno je označen pod topim kotom. Risba 2/1. Na dnu posode je ležal novc 2.

2. Bronast novc (as) s premerom 28 mm in debelino 1,7 do 1,9 mm. Conservatio 3. Av.: (DIVVS AVGV)STVS PATER. Z žarki obdana Avgustova glava levo. Rev.: PROVIDENT. Ara med S C. Kovan pod Tiberijem okoli 22 n. e. (Mattingly-Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, London, I, p. 95, nr. 6).

3. Spodnji del večje, gnetene posode jajčaste oblike iz sivočrne, s kremenčevim peskom pomešane gline. Dno je skoraj ravno, premer 9,5 cm. Zunanost posode je rjavkasto obarvana in ornamentirana z navpičnimi gostimi razicami (Besenstrich). Ohranjena višina je 12 cm. Debelina sten 0,6—0,7 cm. Risba 2/2. Na dnu posode je bil najden novc 4.

4. Bronast as s premerom 27 mm in debelino 1,8—2 mm. Conservatio 2. Av.: DRVSVS CAESAR TI AVG F DIVI AVG N. Druzova glava levo. Rev.: PONTIF TRIBVN POTEST ITER. V sredini S C. Koval ga je Druzus jun. pod Tiberijem (14—37 n. e.) (Mattingly-Sydenham, *The Rom. Imper. Coinage*, London, I, p. 107, nr. 26).

5. Več fragmentov ravnega dna in spodnjega dela gnetene posode iz sivordeče pečene, s kremenčevim peskom mešane gline. Na zunaji strani posode je navpičen ornament gostih razic (Besenstrich). Premer dna je 10,5 cm, debelina stene 0,8 cm.

6. Del ravnega dna in stene posode iz sivočrne, s kremenčevim peskom mešane gline. Zunanja stran je rjavkaste barve in ima navpičen metličast ornament (Besenstrich). Premer dna je 9 cm. Ohranjena višina posode je 4,7 cm, debelina stene ca. 0,5 cm.

8. Distalni del humerusa s kosom kovanega ravnega železa pravokotne oblike. Dolžina 5,5 cm, širina 1 cm, debelina 0,2 cm.

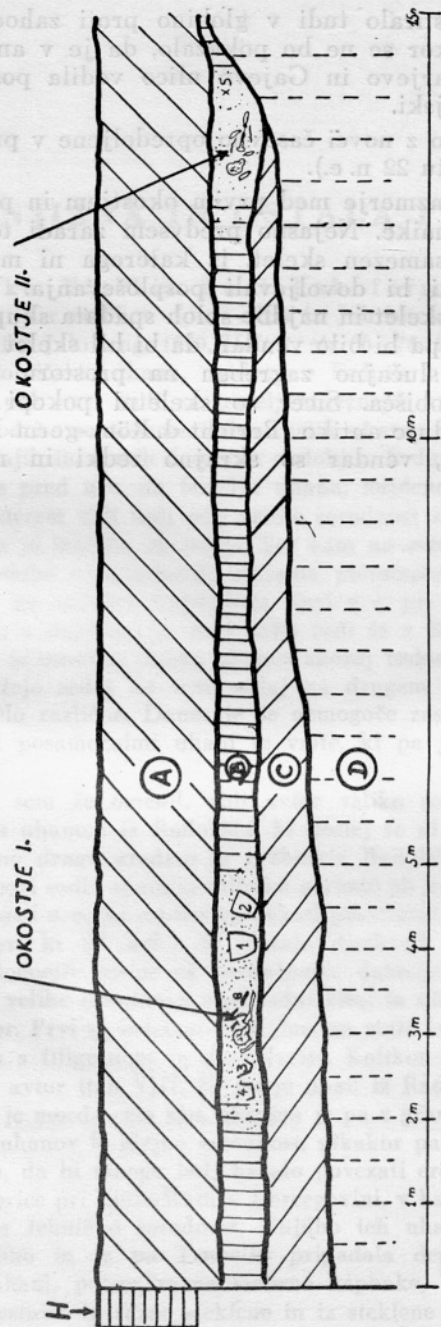
V drugem grobu se je našel poleg kosti le:

7. Štirioglat železen žebelj s ploščato glavo. Dolžina je 10,5 cm. Premer glave 2,3 cm.

Sklep: Najzanimivejše pri tej najdbi je — poleg ugotovitve, da je teren v antičnem in predantičnem obdobju vidno padal proti vzhodu — natanko ugotovljena lega grobov. Ko se bo izdelovala topografska karta Emone, bo točka zelo važna, ker bo kazala, da antično grobišče ni ležalo le tesno ob nekdanji Dunajski cesti,

Ljubljana, Puhačarjeva ul.
 PROFIL JUŽNE STENE JARKA

Smer vzhod-zahod

A: JIP

B: KULTURNA PLAST

C: PLAST POMEŠANA Z B IN D

D: STERILNI GRUŠČ

H: HIDRANT

1, 2: KERAMIKA Z NOVCI

3, 4: KERAMIKA

5: ŽEBELJ

6: KOST S KOŠOM ŽELEZA

Risba 3

ampak se je razprostiralo tudi v globino proti zahodu (parku). Seveda to le, v kolikor se ne bo pokazalo, da je v antiki recimo vzporedno med Puharjevo in Gajevo ulico vodila posebna cesta proti Šiški in Gorenjski.

Grobne najdbe so z novci časovno opredeljene v prvo četrtino 1. stoletja n. e. (po letu 22 n. e.).

Nejasno ostaja razmerje med prvim okostjem in poleg najdenimi fragmenti keramike. Nejasno predvsem zaradi tega, ker je bil najden zgolj posamezen skelet, iz katerega ni možno dobiti trdnih rezultatov, ki bi dovoljevali posploševanja. Vprašati se moramo namreč, ali skelet in najdbe sploh spadata skupaj. Risba 3 sicer to kaže. Lahko pa bi bilo vendar, da bi bil skelet sam mnogo poznejši, a bi bil slučajno zagreben na prostoru nekdanjega zgodnjeantičnega grobišča. Sicer so skeletni pokopi za Emono izpričani tudi za zgodnjo antiko (Bericht d. Röm.-germ. Kommission III 1906—07 p. 136.), vendar so skrajno redki in nezanesljivo dokumentirani.

KNJIŽNA IN OSTALA POROČILA

Zdenko Vinski: Zwei kahnförmige Ohrringe aus Erdut in Kroatien (pos. odtis iz Jahrbuch für kleinasiatische Forschung, Erster Jahrgang, 1950, Heft 1, str. 66—74, tab. VIII—IX).

Dva čolničasta uhana, najdena v Erdutu v Slavoniji je avtor ne le objavil, ampak vzel tudi za temelj obsežnejše razprave, v kateri podaja približno podobo razširjenosti čolničastih uhanov ter v grobem njih razvoj v raznih krajih in raznih časovnih obdobjih. Erdutske uhane datira nekako v V. stoletje pred n. e. na temelju uhana, najdenega v Radolištu v Make-doniji, v katerem vidi tudi zelo veliko sorodnost z erduskim.

Studija je izredno zanimiva, ker nam na zelo pregleden način podaja strnjeno podobo o čolničastih, oziroma polmesečnih uhanih. Ta oblika se pojavlja že na začetku 5. tisočletja pred n. e. pri Sumerijcih, pozneje tudi v Troji itd., a najdemo jo prav tako tudi še v X. in v kasnejših stoletjih n. e. Četudi je osnovna oblika uhanov skoraj vedno ista, so vendar variante, ki se pokažejo sedaj na tem, sedaj na drugem kraju v raznih časovnih obdobjih zelo različne. Danes je še nemogoče zasledovati morebitno pove-zanost med posameznimi uhanimi te vrste, ki pa je menda pogosto le na-vidiezna.

Kakor sem že omenil, vidi avtor veliko sorodnost med erduskima uhanoma in uhanom iz Radolišta, ki doslej še ni bil objavljen. Prav tako ni objavljeno drugo gradivo iz grobov v Radolištu, odkopanih 1937. leta, ki po avtorjevi sodbi spadajo v ilirsko periodo ob koncu VI. ali pa ob začetku V. stoletja pred n. e. Ne mislim oporekati pravilnosti avtorjeve datacije erdut-skih uhanov, ki za sedaj še nimajo direktnih analogij in s tem tudi nikakršne točnejše opore za natančnejšo datacijo. Vendar pa nikakor ne vidim tako velike sorodnosti med erduskimi in uhanom iz Radolišta, kakor jo vidi avtor. Prvi so izdelani plastično, so votli, iz tanke srebrne pločevine, okrašeni pa s filigranom in granulacijo. Kolikor morem soditi po sliki, ki jo objavlja avtor (tab. VIII, 3), pa je uhan iz Radolišta izdelan popolnoma ploščato in je morda celo ulit, okrašen je pa z granulacijo. Zato vidim v teh dveh tipih uhanov le idejno sorodnost, nikakor pa ne tipološko.

Mislím, da bi mnogo bolj kazalo povezati erdutske uhane s srebrnimi uhanimi iz Gorice pri Ljubuškem v Hercegovini, v katerih tudi avtor vidi tako stilno kakor tehnično sorodnost. Najdbo teh uhanov so doslej datirali v latensko dobo in je po Truhelki pripadala depoju, v katerem so bili omenjeni uhaní, potem razne srebrne zaponke, fibule, priveski iz kauri školjk, zapestnice in razne steklene in iz steklene testovine izdelane jagode

ogrljic. Material, iz katerega je izdelan nakit, je deloma srebro (uhani, zaponke in nekaj fibul) ter bron. Po obliki so izredno zanimivi uhani. Predstavljajo stilizirane živalske (?) glave, katerih pa ni mogoče, kar je omenil že Truhelka, točneje definirati. Na glavah so predstavljene oči, nekakšne tipalnice in usta. Oči so bile inkrustirane, oziroma izpolnjene verjetno z nekakšno testovino ali pa z jantarjem. Truhelka je domneval, da je v ta namen bila uporabljena korala, kar pa nima nikakršne materialne podlage. Še bolj zanimiva sta dva uhana, ki sta nekoliko večja in imata glavo izdelano iz jantarja v dokaj antropomorfnih oblikih. Svobodna je bila le sprednja stran glave, lice, medtem ko je zadnja stran v nekakšnem ovoju v obliki pokrivala. Kakor tudi drugi uhani, sta bila okrašena s filigranom, eden od njiju pa ima ohranjene tudi še vložke iz rubina. Zato ni izključeno, da so bili podobni vložki tudi v očeh in na drugih mestih ostalih uhanov. Izredno zanimive so bile tudi zaponke, od katerih je pa kolikor toliko ohranjen le en primer. Ta je bil izdelan v stilizirani rastlinski obliki in je imel nekadaj v sredini večji vložek iz drugega materiala, steklene testovine, jantarja ali podobnega. Oblika teh zaponk je bila podolgovata broša v obliki ležeče osmice. Je pa dokaj verjetno, da ti predmeti niso predstavljali zaponke, temveč da so bili priveski (WMBH VIII, 42 sl., sl. 104—120; Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1899, 389 sl., sl. 104—120). Poleg teh predmetov so našli tudi več latenskih fibul, nekaj zapestnic in jagod iz stekla in steklene testovine. Sama najdba je prvotno zelo presenetila tudi Truhelko, ki ni mogel dobiti nobenih analogij za uhane (Glasnik l. c. 594). Primerjal je te objekte samo z Marzabattom v Italiji, toda le glede na okraševanje s filigranom. Kasneje je pa ta nakit primerjal z grškimi najdbami iz Olbije na Bugu, kakor tudi z raznimi drugimi nakitnimi predmeti iz Grčije in grških kolonij (WMBH VIII, 46 sl.). Vendar pa omenja analogije samo na temelju lastne impresije, ki jo je dobil, ko je videl originale, nikjer pa ne navaja primerov le-teh. Zato je nemogoče sklepati, na katere objekte se je naslanjal in ali je bilo njegovo naziranje točno. Vtis, ki ga vzbujata ta nakit, ako izpustimo fibule, zapestnice in jagode, je bolj usmerjen proti Bizancu in kasnejšemu času, kakor pa v grško-skitsko umetnost. Nesporno sta bila filigran in granulacija Grkom že dobro znana, vendar pa za tehnično delo teh uhanov ne bi našel analogij iz tako zgodnjega časa, kakor tudi ne za zaponke. Poleg tega so podatki o tej najdbi tudi še precej nejasni. Kakor nam poroča Truhelka, so vse te objekte našli skupaj na enem mestu v neki gomili, v kateri pa ni bil nikakršen grob, temveč je, kakor se sam Truhelka izraža, ta gomila nastala le iz kamenja, ki se je trebilo na njivi, na kateri je tudi stala. Cela najdba je bila odkrita le po naključju in šele ko je dospela v muzej, je Truhelka preiskal gomilo, toda brez uspeha (Glasnik l. c. 389). Verodostojnost o načinu najdbe je pa lahko tudi zelo majhna. Že sam sklep, da to ni prava gomila, temveč da je nastala le zaradi trebljenja kamenja, vsiljuje vprašanje, kako so mogli ti predmeti dospeti v to kasnejšo gomilo. Iluzorno je domnevati, da bi bila njiva že tisočletja na tem mestu. Toda tudi če je tu pomota in je vendarle obstojala takšna ali drugačna gomila, na katero so kasneje zopet

odlagali kamenje pri čiščenju njive, je vendar vprašanje, ali so bila opazovanja človeka, ki je te predmete našel, pravilna ali ne, to je ali so res bili vsi ti predmeti na enem mestu, ali ne. Ni izključeno, da je bilo več takšnih mest, depojev, ki bi lahko pripadali različnim časovnim periodam, toda najditelj ni razumel njih pomena in jih je združil v enega samega. Lahko se pa tudi vprašamo, pod kakšnimi okolnostmi in kje so se ti predmeti v resnici našli. Za enotnost najdbe bi deloma pričal material, iz katerega so izdelani predmeti. Tako je nakit in del fibul izdelan iz srebra. Seveda pa tudi še s tem ni rečeno, da vsi ti predmeti res pripadajo istemu depoju. Mogoče bi nam tu dala zadovoljivejši odgovor spektralna ali kemijska analiza, ki pa doslej še ni bila izvršena.

Ne glede sedaj na datacijo, so bili mnogi od teh predmetov import v naše kraje, med njimi tudi kauri školjke, katerih med našim ilirskim materialom sicer ne najdemo, ampak šele mnogo kasneje. Ako je celotno poročilo Truhelke pravilno, tudi objektov ne bo težko datirati, ker je dovolj spremstvenega gradiva. Ako pa imamo tu opraviti z dvema povsem različnima depojema, se vsiljuje vprašanje datacije uhanov in drugih srebrnih nakitnih predmetov, razen fibul. S tem bi se pa seveda spremenila tudi datacija erditskih uhanov.

J. Korošec

Milutin Garašanin-Draga Garašanin: *Arheološka nazališta u Srbiji* (Prosveta, Beograd 1951, str. 1—288, 2 karte najdišč, 2 table materiala v tekstu in 24 tabel materiala kot priloga).

Med raznimi pomanjkljivostmi v arheologiji Jugoslavije, kakor so arheološka bibliografija, razne monografije, študije o posameznih lokalitetah, študije o posameznih kulturah in obdobjih, je ena najbolj perečih tudi pomanjkanje arheoloških kart. Ze pred vojno so v okviru mednarodne zveze akademij začeli na tem polju nekaj delati in smo s tem v zvezi dobili tudi nekaj listov arheološke karte (tako Ptuja, Rogatca, Zagreba, Kavadarcev, Prilepa). Vendar so pa bili to le posamezni listi, ki bi mogli nuditi zadovoljiv pregled šele tedaj, kadar bi bila dokončana celotna arheološka karta Jugoslavije. To delo se po okupaciji doslej še ni nadaljevalo. Zato je tem bolj razveseljivo, da sta avtorja izdelala pregled arheoloških najdišč Srbije, Vojvodine, Kosova in Metohije. Ta pregled je pa za sedaj toliko bolj dragocen, ker ne obsega le enega lista specialke 1 : 100.000, temveč obsega celo Ljudsko Republiko Srbijo, skupaj z avtonimnimi oblastmi. Ze samo pregled Srbije ali pa Vojvodine bi bil izredno koristen, toliko bolj pa je pregled cele republike.

Kakor avtorja sama navajata, sta »Arheološka nalazišta« naredila tako, da nudita lokalnim muzejem čim boljši pregled s področja njihovega delovanja. Zato sta delila najdišča po administrativni razdelitvi. Glede na časovna obdobja pa delita celo gradivo na prazgodovino in rimsko arheologijo, kot dva popolnoma samostojna kataloga. Arheologije selitve narodov, bizantinske in slovanske arheologije se v svojem delu nista dotaknila.

Pred vsakim katalogom lokalitet podajata avtorja v obliki uvoda kratek pregled dosedanjega stanja arheologije. Tako je pred katalogom

prazgodovinskih lokalitet kratek pregled in oris vseh kulturnih skupin ter približno stanje dosedanjega raziskovanja na področju, ki ga obravnavata. Pred katalogom rimskih lokalitet pa je podana v sumarnih obrisih rimska zgodovina ter materialna in duhovna rimska kultura. Ti pregledi so le uvodi zaradi lažjega razumevanja in razdelitve lokalitet v katalogih. Glavno težišče dela pa je izključno v katalogih. Pri tem sta avtorja gradila na temelju že obstoječe literature in pa lastnega topografskega raziskovanja, kolikor jima je tega pač bilo mogoče izvršiti v relativno kratkem času in še to le v posameznih okrajih. Da so jima pa pri tem delu bile v veliko pomoč tudi obstoječe muzejske zbirke, je povsem razumljivo.

Delo, ki sta ga opravila avtorja, ima vsekakor tudi svoje pomanjkljivosti, toda te bi imelo tudi vsako drugo podobno delo. Šele tedaj, ko bodo zvečine odkrite vse lokalitete in vsaj približno raziskane, bo mogoče podati kolikor toliko jasno podobo in končne rezultate. Tako pa »Arheološka nalazišta u Srbiji« predstavljajo za sedaj le prvo sistematično zbrano gradivo, kakor ga bo predstavljalo tudi vsako drugo podobno delo v drugih krajih. Toda to delo pomeni izreden napredek ter bi bilo želeli, da bi v skorajšnjem času dobili tudi za druge pokrajine podobno zbrano gradivo.

V zvezi z nadaljnjimi podobnimi pregledi najdišč v Jugoslaviji hočem na tem mestu postaviti nekatera vprašanja, o katerih bi bilo potrebno tudi načelno odločati. Avtorja sta, v svesti si, da mora biti tudi takšno, recimo začasno delo (ki se pa lahko uporablja tudi še nekaj desetletij) čimbolj pregledno, skušala čimbolj sistematizirati in pregledno razvrstiti vse gradivo. Toda dvomljivo je, ali sta v tem res povsem uspela, kar pa ni njuna krivda. Navadno opazimo razne pomanjkljivosti šele tedaj, ko so že prve težave premagane in ko je delo že tiskano. Tako se mi tudi tu dozdeva, da sta oba njuna kataloga preveč razbita. Avtorja sta razdelila vsak katalog po pokrajinah (Srbija, Vojvodina, Kosovo in Metohija), vsako pokrajino pa na okraje. Lokalitete vsakega okraja pa navajata po abecednem redu. Ker sta se deloma namenila, nakazati vsakemu lokalnemu muzeju njegovo delovno področje in lokalitete na tem področju, sta postopala povsem pravilno. Mislim pa, da ima to delo širši pomen, ne samo lokalnega, in da bo služilo še mnogo bolj drugim federacijam, prav tako pa tudi inozemstvu. Tako bo marsikdo, ki si bo želel pomagati s temi katalogi, naletel na precej težav. Kdor bi se n. pr. želel seznaniti z neko lokaliteto, o kateri ve samo za ime, ne pa za njen okraj in za periodo, iz katerega so najdbe, ne bo mogel najti kar želi, ako ne prebere vso knjigo. Res je, da sta skušala avtorja tudi temu nekoliko pomagati. Zato sta dodala registre, ki so izredno koristni, toda tokrat razdeljeni po drugačnih vidikih. Tako je register za predzgodovino razdeljen na kulturne skupine po pokrajinah. Lokalitete so našteje po abecednem redu za vsako skupino posebej. Register rimskih ostalin pa je razdeljen pokrajinsko in po značaju objektov na fortifikacije, epigrafske spomenike, naselbine, nekropole itd. Lokalitete so tudi tu urejene po abecednem redu v vsakem oddelku posebej. Arheološke karte, ki jih podajata avtorja, so skupaj z legendo razdeljene zopet po okrajih.

Nikakor ne mislim, da so ti indeksi odveč. Mislim pa, da bi bil tu nujno potreben še en indeks najdišč po abecednem redu, ne glede na kulturo, epoho, okraj, značaj lokalitete itd. Morda bi bilo še najbolje, če bi bil katalog lokalitet izdelan po abecednem redu z dodatkom okraja, periode, kateri pripada itd., tako kakor je bila navada pri listih arheološke karte Jugoslavije. Indeks bi se pa podal po kulturah, kakor je tudi res podan. Da bi se pa zadostilo tudi še čisto lokalnim potrebam, bi se mogel dodati tudi še indeks po okrajih. Prav tako mislim, da bi morala biti legenda pri arheoloških kartah v abecednem redu, ne pa po okrajih, kakor je sedaj, ker je za arheologa izven Srbije izredno težko uporabljiva. Vsekakor bi bilo iz abecednega reda legende mnogo laže izločiti lokalitete po okrajih, ki so na kartah že tako jasno označeni in omejeni.

Drugo vprašanje, ki se vsiljuje, je pa v tem, kako bi se enkrat za vselej najbolj točno moglo lokalizirati posamezne lokalitete zlasti zato, da bi bile tako označene da bi jih s pridom lahko uporabili tudi še po desetletjih. Danes je navada, da podajamo ime lokalitete poleg imena vasi oziroma KLO-ja in tudi okraja. Lahko pa trdimo, da je stalno le ime lokalitete in v večini primerov tudi ime vasi (v kolikor se tudi to ne bo sčasoma spremenilo), medtem ko je vse drugo nestalno že zaradi razvoja in sprememb v administrativni razdelitvi. Najbolje to občutimo pri starejših arheoloških kartah, na katerih so navedene občine in srezi, ki so se že tedaj tudi menjali in ki se ne ujemajo z sedanjimi KLO-ji in okraji. Tako ima mlajši arheolog precej težav, predno danes na terenu najde ustrezno lokaliteto po starejši arheološki karti. Kako bi bilo mogoče to vprašanje zadovoljivo rešiti, je sedaj sicer težko povedati, vendar je potrebno prav resno razmišljati o tem. Vsekakor bo morala ostati označba po KLO-jih in okrajih tudi zanaprej, vendar bo pa potreba dodati še kako trdnejše in nespremenljivo označbo.

Omenim naj še eno točko, kateri avtorja nista posvetila nobene pozornosti. To so imena lokalitet, mest, in vasi. Dosledno uporabljata vedno naj-novejše nazive, kar je tudi povsem pravilno. A vendar se bo posebno tujec marsikje zelo težko znašel. Mnoge lokalitete, ki so mu sicer že znane pod drugim imenom, mu tu sploh ne bodo znane. Današnji Zrenjanin je n. pr. v arheološki literaturi znan veliko bolje in tudi pogosto citiran pod drugimi imeni, ki jih je prej imel (Nagy Becskerek, Veliki Bečkerek, Petrovgrad). Zelo radi včasih malo pokritiziramo, da tuji avtorji ne uporabljajo naših imen, temveč tuja, bodisi iz časa tujih vladavin v naših krajih ali pa iz časa okupacije. Ne vprašamo se pa, ali poznajo naša domača imena. Koli-kokrat se tudi nam samim zgodi, da namesto našega imena uporabimo tuje, madžarsko, italijansko ali pa nemško, ker ga pač pod tujim imenom poznamo iz literature. Nimamo pa na razpolago dovolj ustrežujočih leksi-konov, da bi mogli uporabiti in lokalizirati pravo ime najdišča. Mislim, da bi bilo zato zelo umestno, če bi se poleg novega imena lokalitete, vasi, mesta, na arheoloških kartah vnesla tudi druga domača in tuja imena, pod katerim je lokaliteta omenjena v znanstveni literaturi. Na ta način bomo seznanili

tujce z našimi nazivi in imeni ter pozneje lahko od njih tudi zahtevali da jih uporabljajo, ali pa vsaj v oklepaju navajajo.

Avtorja, ki sta opravila izredno koristno delo, naj mi zgornje opombe ne zamerita, ker so nadvse dobronamerne.

J. Korošec

Novak Grga: Izvještaj o prethistorijskim istraživanjima otoka Hvara (55. knjiga Ljetopisa Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1949, str. 149—160, 2 tabli slik in 2 tabli barvnih prilog).

Avtor, ki že od 1912 leta v presledkih raziskuje zgodovino in prazgodovino otoka Hvara, nam podaja v tej razpravi v kratkih potezih zgodovino svojega raziskovanja, ki ga je pričel z danes že svetovno znano »Grapčeva spiljo«. Po vojni, od 1947 dalje, je pa začel raziskovati tudi druge lokalitete, od katerih je za sedaj glede na rezultate najbolj pomembna jama »Pokrivenik«. O svojih dosedanjih raziskovanjih v tej jami nam podaja stratigrafsko podobo plasti in sumarno skico kulturnih ter drugih ostalin, ki so bile v teh plasteh. V izvršenih sondah, ki leže vsaj 10 m od vhoda v jamo, je bila celotna plast 1,54—1,56 m debela, od katere pa odpade na kulturne plasti ca 70 do 80 cm, ponekod pa tudi nekoliko več (največ 1,20 m toda le v sredini jame). Kakor je avtor mogel ugotoviti, so tu razne plasti danes med seboj pomešane, to pa zaradi velike nagnjenosti jamskih tal. Zato sodi avtor, da so se starejše plasti v zgornjem delu jame spustile na mlajše, niže ležeče. Na ta način bi bilo mogoče razložiti, da leži marsikje kulturne ostaline starejših faz nad mlajšimi. Med kulturnim inventarjem je posebno zanimiva slikana keramika, ki jo avtor uvršča v periodo Hvar I. in od katere nam prinaša dve table primerov. Na temelju te keramike vidi avtor v neolitu povezavo med Tesalijo in Jadranskim morjem. Zanimiv je tudi avtorjev sklep, da jama Pokrivenik v času Hvara I. ni bil uporabljen kot naselbina, temveč kot svetišče. To sklepa po dveh malih uporabah, ki po njemu nista bili uporabni za praktične namene, temveč sta služili v kulturne svrhe. Kulturnim namenom je pa služila tudi identična sekira izredne velikosti 100 × 80 cm in 40 cm debela, ki so jo našli prav tam in ki po avtorjevem mnenju prav tako ni bila uporabna za praktične namene. Od drugih kulturnih ostalin so zanimive tudi mlajše najdbe, med njimi posamezni ostanki slavonske kulturne skupine, kakor bi se dalo soditi po avtorjevih besedah, ki pravi, da sta bili Grapčeva spilja in Pokrivenik tudi v zvezi z Ljubljanskim barjem (str. 157).

Drugih lokalitet avtor do sedaj večinoma še ni raziskoval, temveč prinaša le topografske momente. Tako so med Veliko in Malo Mosevčico gomile, prav tako okoli Zastrazišća in Gdinja ter na Motokitu in v Viri. Nekatere od teh gomil so bile že razkopavane, medtem ko je druge, tako one v Zastrazišću in v Viri, začel raziskovati avtor, vendar svojega raziskovanja še ni dokončal. Avtor našteva tudi vrsto podzemskih jam, ki so na otoku Hvaru; tako jame nad zalivom Smrska, dalje Tamna spilja nad zalivom Vala Tamne spilje, spilja sv. Nedjelje, Babina spilja na Motokitu in

jama na hribu Pardikovini. Za mnoge od njih domneva avtor, da so služile kot stanovanje neolitskemu ali pa poznejšemu človeku. Nekatere teh jam so bile tudi že razkopavane bodisi slučajno, bodisi v želji po odkritju zaklada. Le redke med njimi pa so do sedaj nudile tudi oprijemljive arheološke artefakte.

Poročilo, ki ga je napisal avtor o svojih raziskovanjih na otoku Hvaru, je toliko bolj zanimivo, ker doslej še nimamo sistematično objavljenega dragocenega gradiva iz Grapčeve spilje, ki pa bo, upajmo, tudi kmalu dokončano.

J. Korošec

Milutin M. Garašanin: *Venera iz Starčeva* (Naučni zbornik Maticе Srpske, sveska I, 1950, Serija društvenih nauka, str. 267—272, 2 slike v tekstu).

Prazgodovinsko slikano statueto, najdemo na lokaliteti »Grad« pri Starčevu, ki je bila prvokrat objavljena v Moravskem arheološkem Glasniku 1956, sedaj ponovno objavlja avtor v zgornjem članku. Doslej so bila mnenja o tej statueti deljena. Avtor sam je sodil, kakor omenja v članku, da je statueta mnogo kasnejša in da je v zvezi s skupino tako imenovanega ključevaškega idola. Statueta je namreč v svojem spodnjem delu fragmentirana, tako da je sprednji del popolnoma odbit. Rekonstruirana pa je bila tako, da je bil tudi sprednji del kakor zadnji zvončasto predstavljen, kar pa v podani risbi prve objave ni bilo naznačeno. Avtor skuša sedaj izvesti drugo rekonstrukcijo na temelju statuete, najdene v Tepe Gavra v Mezopotamiji, katere podobo tudi objavlja. Ta statueta predstavlja namreč obliko sedeče ali pa čepeče figure. Podobno, sodi sedaj avtor, je morala biti izdelana tudi starčevaška figura, katero v zvezi z vsemi raznimi momenti časovno in kulturno uvršča v kōrös ali v starčevaško kulturno skupino.

Dvomim, da bi mogla biti kakršna koli direktna ali indirektna zveza med statueto iz Tepe Gavra in podobnimi iz Mezopotamije ter starčevaško, pa naj bo podobnost še tako velika. Tudi avtor ne more raztolmačiti te zveze in pušča to vprašanje odprto. Misli pač, da predstavlja starčevaška statueta člen v nepretrgani zvezi, ki povezujejo neolit Balkana in Jugoslavije s Prednjo Azijo. Zdi se mi, da so takšni sklepi nekoliko predrzni, četudi bi si to razlagali tako, da je v celem neolitskem kompleksu Jugovzhodna Evropa in Prednja Azija predstavljala etnično in kulturno sorodnost, katere korenine bi bilo treba iskati v mezolitu, kakor misli avtor. Bolj verjetno bi se mi zdelo, da je takšna kulturna sorodnost nastala iz družbeno razvojnih, ekonomskih, geografskih, klimatskih in vseh drugih vzrokov, ki bi prišli v poštev. Zato pa ne morem videti kekega vpliva, oziroma medsebojne povezave, ki naj bi bila pogojena s kakršnim koli stikom. Moram pa priznati upravičenost nove razlage starčevaške statuete, seveda v kolikor je avtorjevo naziranje v tem pogledu pravilno. Statuet v sedečem položaju imamo tudi v jugoslovanskem neolitu dovolj. Avtorjevega mnenja pa na podlagi fotografije ni mogoče preveriti, ker je slika popolnoma neuporabna (zaradi slabega papirja in tiska), tako da ni razločiti niti njenih obrisov.

Toda že moment, da je sprednj del statuete fragmentiran in nato dopolnjen, zavrača tudi dosedanje naziranje, da je bila namreč statueta v svojem spodnjem delu izdelana zvončasto. S tem pa seveda odpade tudi njena povezava s statuetai tipa ključevkega idola.

J. Korošec

Zdenko Vinski: Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Starohrvatska prosvjeta, III. serija, svezak I, Zagreb 1949, str. 22—37, tab. I.—IX.).

Ena od značilnosti nakita dalmatinsko-hrvatske kulturne skupine je izredna priljubljenost uhanov z jagodami. Že Karaman je v svojih delih in razpravah vedno poudarjal uhane te vrste. Da bi deloma izpopolnil, deloma pa seznanil znanstvene kroge z novimi uhani te vrste, je avtor zbral in objavil v zgornji razpravi gradivo, ki je v Arheološkem muzeju v Zagrebu. Pri tem se ni držal le okvira dalmatinske kulturne skupine, temveč je vzel v poštev tudi identično in sorodno gradivo, ki se je našlo izven ožjih meja te skupine. Pri svoji obravnavi je pa izpustil druge vrste nakita, kot so obsečni obročki in podobni predmeti, prav tako pa tudi vse lite objekte. Cilj mu je bil le, da poda sliko razširjenosti uhanov z jagodami, ki so izdelani v tehniki tolčenja in filigrana in so shranjeni v Arheološkem muzeju v Zagrebu.

Po opisu objektov podaja avtor tudi nekaj sklepov. Tako deli uhane z jagodami tipološko na 4 tipe, predvsem po številu jagod. Pri tehnični izdelavi filigrana razlikuje avtor dve skupini, od katerih je ena vrsta aplicirana na podlago, druga pa ima predmet izdelan v filigranu brez podlage. Glede na datacijo in tudi glede na večino sklepov se avtor popolnoma sklada z naziranjem Lj. Karamana, včasih z manjšimi razlikami. Uhane, ki jih je objavil, datira avtor v glavnem v IX. in X. stoletje, medtem ko pripadajo nekateri tudi kasnejšemu času vse do XV. stoletja. Avtor meni, da so nastali takšni uhani pod bizantinskim vplivom.

Na temelju vseh svojih preudarkov avtor sklepa tudi, da bo potrebno izpopolniti Karamanovo tezo in da takšni uhani niso bili le na prostoru med Zrmanjo in Cetino doma, temveč tudi izven teh meja. V dodatku navaja avtor nekatere tuje in zgodnejše uhane, kakor one iz Teb v Grčiji, Italiji, Kyme v Mali Aziji in Tarrosu v Sardiniji. Ti so različno datirani od VII.—VI. stoletja pred n. e., pa do I. stoletja n. e. Tako dajejo končno ti uhani avtorju novo pobudo, da izvor uhanov z jagodami, ki so jih uporabljali Slovani, ne vidi več v Bizancu, temveč v antičnem zlatarstvu.

Popolnoma upravičeno je mnenje avtorjevo, da so obstojali podobni uhani že davno pred n. e., vendar moramo tu razlikovati dva momenta: izvor takih uhanov sploh in pa izvor, od koder so jih Slovani mogli sprejeti. Za nas je trenutno mnogo pomembnejše drugo vprašanje. Tukaj pa prihajata bolj v poštev Bizanc ali Orient. Direktnega prenosa iz antike k Slovanom že zaradi velike časovne razlike nikakor ne moremo pričakovati. Že v črnomorski zlatarski industriji ob selitvi narodov takšni uhani povsem manjkajo. Znani pa niso niti v martinovski kulturni skupini. Seveda bi pa slika bila povsem drugačna, ako bi bilo mogoče ustvariti neko časovno

kontinuiteto med I. in X. stoletjem. Seveda ta kontinuiteta verjetno tudi obstoja, toda ne pri Slovanih, temveč tam, od koder so Slovani dobili neposredno pobudo za izdelovanje takšnih objektov. Ker pa tudi takšni obstojajo, bo prva naloga ugotoviti, od kod so bili importirani. Tako bomo pa dobili čvrst temelj, kje naj iščemo njih prejšnji izvor.

J. Korošec

Jovan Kovačević: Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku (Istoriski glasnik, Organ Istoriskog društva NR Srbije, 3—4, 1950, str. 3—84, tekst s francoskim povzetkom 49—50, risbe 51—84).

Vprašanje pojava in razvoja zlatarstva v zgodnjem srednjem veku v Jugoslaviji je med najbolj zanimivimi in doslej se ga je vsaj mimogrede, bodisi neposredno ali pa posredno, dotaknilo že večje število delavcev na polju staroslovanske arheologije. Sedaj je ponovno načel to pomembno vprašanje avtor v zgornji razpravi, ki je vsebinsko razdeljena na nekaj delov. V »uvodu« precej obširno razpravlja o terminologiji, omejuje se pa le na uporabo terminov »starohrvatski in starosrbski«, ki so se udomačili v naši literaturi. Končni sklep avtorja v tem vprašanju je: predmeti materialne kulture, ki bi se mogli imenovati »staro ali pa »proto« hrvatski, srbski, itd. morajo biti starejši od definitivne razčlenitve družbe na razrede, dalje morajo biti razširjeni samo na teritoriju, na katerem živi eno plemo in morajo biti izdelani od pripadnikov plemena, na čigar področju so se našli. V I. oddelku prehaja avtor na vprašanje nastanka zlatarske obrti. Na temelju pisanih virov in mnenja raznih avtorjev prehaja avtor razprave nato k polemiki s Karamanom, kjer skuša pobijati Karamanovo naziranje, ki je postavil začetke zlatarstva v IX.—X. stoletje, medtem ko se avtor sam sklada z naziranjem Račkega in Niederla. V zvezi s tem prehaja avtor tudi na vprašanje pripadnosti keszthelyske kulturne skupine, ki jo pripisuje v glavnem Avarom (str. 8). V tem oddelku se dotika avtor tudi vprašanja zveze med ilirsko in slovansko kulturo v Jugoslaviji, kjer navaja celo vrsto baje sorodnih momentov(?). Iz vsega bi bilo možno napraviti sklep, ki ga tu avtor ni jasno formuliral. Tako: da imajo mnogi slovanski objekti svoj izvor v ilirski kulturi VI.—IV. stoletja pred n. e. Zlatarska obrt pri Južnih Slovanih začenja šele po X. stoletju, prej pa moramo vse take objekte pripisati domači delavnosti. Keszthelysko kulturno skupino moramo pripisati Avarom, čeprav so posamezne objekte lahko uporabljali tudi Slovani. To bi utegnili biti vsi glavni sklepi, kar jih je mogoče izluščiti iz dokaj nesrečno povezanih posameznih odstavkov, kjer avtor od avaroslovanske kulture prehaja na ilirsko, takoj pa zopet na XI. stoletje itd. V II. oddelku prinaša avtor kataloški popis lokalitet in predmetov, vendar se je omejil le na objekte dalmatinske kulturne skupine in njih razširjenost tudi izven ožjih meja Dalmacije, medtem ko za uhan z jagodami prinaša tudi lokalitete v Rusiji, Srednji Evropi itd. Uhan z jagodami mu je v vsem tem oddelku tudi glavni objekt, zaradi česar poleg uhana z rozetami prinaša ves njegov popis, medtem ko mu služijo drugi objekti samo včasih mimogrede za datacijo.

V III. oddelku objavlja nekaj etnografskega gradiva, a v IV. nekaj gradiva na likovnih predstavah srednjega veka. Toda tudi v teh oddelkih se drži le uhana z jagodami. V V. oddelku govori o teritorialni razširjenosti uhana z jagodami in uhana z rozetami. V VII. (VI. oddelek v razpravi manjka) oddelku podaja avtor svoje kronološke sklepe, ter navaja, da so se uhani z jagodami uporabljali od XI. do XV. stoletja in da jih pred tem ni bilo. V zadnjem, VIII. oddelku pa avtor le sklepa, da se gradivo, ki ga je podal, ne more imenovati starohrvatsko glede na njegovo že v uvodoma podano definicijo in da starohrvatska oziroma dalmatinska kulturna skupina ne obstoji, temveč je naloga nadaljnega raziskovanja, da ugotovi, kakšen nakit so uporabljali v Dalmaciji od VIII.—X. stoletja.

Razprava bi imela veliko večji znanstveni pomen, če bi bila napisana v nekoliko manj polemičnem tonu, ki se vleče skozi vse oddelke. Glavna ost je obrnjena proti Karamanu in njegovim sklepom, ki jih je postavil za dalmatinsko-hrvatsko kulturno skupino. Karaman je pa kljub raznim avtorjevim napadom le bil tisti, ki je največ storil v staroslovanski arheologiji Jugoslavije in je bil tudi tisti, ki se je dolgo časa edini ukvarjal s tem obdobjem. Nesporno bo treba sčasoma mnoge njegove teze izpopolniti ali pa celo spremeniti, vendar so v času, ko jih je postavil spričo gradiva s katerim je razpolagal, povsem ustrezale stanju tedanje znanosti. Nikakor pa tega ne moremo trditi o raznih avtorjevih tezah in sklepih. Mislim, da bi avtor veliko več dosegel s svojo razpravo, ako ne bi tako očitno zašel v polemični ton in pobijanje Karamanovega, še danes v mnogih primerih zelo dobro utemeljenega gledišča, z nekakšnimi lastnimi, nedokazanimi in tudi napačnimi hipotezami. Kakor je razpravi na škodo način podajanja, tako tudi naslov ne ustreza vsebini razprave. Avtor ni dal nikakršnih prilogov »reševanju postanka i razvoju južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom Srednjem veku«. Razen enega oddelka »O postanku zlatarskog zanata« (str. 5—10), kjer se spušča v polemiko s Karamanovo tezo, ki pravi, da je zlatarstvo začelo že poprej kakor so pa trdili Rački in Niederle, kjer se nadalje spušča v polemiko s Karamanovo tezo o keszthelyski kulturi in kjer nato išče analogije za posamezne slovanske objekte v ilirski materialni kulturi, se avtor nikjer več ne dotika vprašanja začetkov in razvoja zlatarstva v Jugoslaviji. Rdeča nit, ki se vleče skozi celo razpravo pa je, ali obstoja dalmatinska kulturna skupina ali ne. Avtorjev namen je bil, da izključi to kulturno skupino kot samostojno in da posamezne objekte datira v kasnejši čas, kakor so jih doslej datirali. Mislim, da bi temu primeren moral biti tudi naslov, ker je avtor v razpravi zasledoval popolnoma drug cilj, kakor ga je navedel v naslovu. Kljub tej rdeči niti so pa posamezni oddelki v razpravi med seboj zelo slabo povezani, ker preskakuje avtor z enega predmeta na drugega.

Ako izpustimo vse negativne momente v tej razpravi, ostanejo tudi nekatere dobre strani in tudi koristni odstavki. Med najboljše spada vse-kakor katalog materiala ki sicer ni popolen, a nam vendar le podaja izredno zanimivo podobo. K sreči avtor ne navaja vedno le uhana z jagodami, ki mu predstavlja glavni problem, temveč navaja pri večini najdišč tudi celotni

material, kolikor ga je mogel zbrati, največ po literaturi, a za Srbijo in Vojvodino tudi po muzejih. Poleg kataloga je v razpravi tudi nekaj prav umestnih vprašanj, najsi je na ta vprašanja avtor podal zadovoljiv odgovor ali ne.

V zadnjem času se nekako množijo razprave, obravnavajoče staroslovansko obdobje, ki prinašajo vedno skoraj enake trditve, zgrajene na napačnih temeljih. Tudi naš avtor je napisal že druge razprave, v katerih prinaša vedno ene in iste nedokumentirane teze. Verjetno v veri, da je njegovo gledišče točno, jih je prevzel tudi v svojo novo razpravo, ni pa ponovno kontroliral to svoje gledišče. Že na raznih mestih sem opozoril na nepravilnost mnogih takšnih in podobnih gledišč, kljub temu bom to storil še enkrat, zadnjič. Predno pa se spustim v navajanje napačno postavljenih trditev in na nekatere druge pomanjkljivosti, se moram dotakniti tudi gledišča, ki ga zavzema avtor glede na izraza »starohrvatski in starosrbski«. Avtor je bil gotovo upravičen zastaviti to vprašanje, predvsem kedaj se smejo uporabiti izrazi, ki označujejo tudi etnično pripadnost predmetov materialne kulture. Vprašati pa moramo tudi, kedaj so začeli uporabljati takšne izraze? Skoraj vsi so nastali tedaj ko so se posamezni narodi še bojevali za svojo kulturno in politično samostojnost. Tako bi s tega gledišča imeli tudi nekakšno pravico obstanka. To je nemara upošteval tudi avtor, ki sicer ne terja popolno izključitev takih izrazov, vendar pa jim postavlja neke meje. Glavna njegova zahteva je, da mora biti predmet, ki bi se lahko imenoval »staro ali proto« srbski, hrvatski, starejši od definitivne razčlenitve družbe na razrede, da mora biti razširjen samo na teritoriju, kjer neko pleme prebiva in da mora biti izdelan od predstavnikov tega plemena. Avtorjeva trditev, da izgube predmeti materialne kulture etnični pečat po razčlenitvi družbe na razrede, je samo deloma točna. Fevdalec res da ne uporablja predmete po okusu in običajih svojega naroda in svojega kraja, temveč po okusu svojega razreda. Toda takšnih fevdalnih objektov imamo bore malo. Naloga arheologije pa ni le, da raziskuje kulturo fevdalca to je predmete, ki jih je on uporabljal. Res je tudi, da vplivajo takšni fevdalni predmeti včasih na izdelavo predmetov nefevdalcev. Toda to se dogaja sčasoma, najbolj v mestih in šele potem tudi na deželi. S tega gledišča mislim, da ta del avtorjevega sklepa ni povsem točno formuliran. Avtorjeva zahteva pa, da naj bo predmet razširjen samo na področju nekega plemena, je pa nevzdržna. V resnici takšnih objektov ni ali pa skoraj ni. Avtor sicer navaja kot primer S obroček, izdelan iz pločevine, razširjen na Poljskem, toda če nekoliko pobliže razmotrimo ta primer, vidimo, da ga pravzaprav ne bi smeli uporabiti. Avtor pozablja, da je ta obroček mlajši od X. stoletja, s tem pa je navzkriž s svojo prvo zahtevo. Poleg tega pa ni nikjer dokazano, da so ga uporabljali res le Staropoljaki, ker je obroček razširjen tudi po Šleziji in že tudi s tem izgubi pravico do svojega naziva. Še manj je pa sprejemljiva avtorjeva zahteva, da mora biti predmet izdelan samo od pripadnika plemena, na čigar področju je razširjen. Nesporno je, da importirani tuji predmeti ne štejejo. Toda od kod dobiti dokaz, da je kak predmet izdelal prav domači delavec, ne pa morda pripadnik sosednega

plemena? S to je pa povezana še druga avtorjeva zahteva, namreč da: »Predmet se može smatrati staro ili protosrbskim samo onda kad ima onakav oblik kakav je bio kad su ga Srbi prvi put upotrebili.« (str. 4 in sl.). S tem so seveda vse nadaljnje razvojne stopnje, četudi bi ustrezale drugim avtorjevim zahtevam, izključene od takšnega naziva. Vendar pa bi tu bilo potrebno zastaviti drugo, bolj umestno vprašanje: kdaj so se namreč Slovani začeli v Jugoslaviji zavestno deliti na plemena in kdaj imamo tudi v Jugoslaviji točno diferenciacijo, ki jo je zavestno uporabljalo ljudstvo in kdaj so obstojale že tako velike razlike, da smemo govoriti o plemenskih razločkih. Sam n. pr. zagovarjam povsem drugo gledišče, ki ga sicer nikomur ne vsiljujem, a ga tu navajam le v ilustracijo. Skoraj do razčlenitve družbe na razrede so bile etnične razlike med slovanskimi plemeni v Jugoslaviji še tako majhne, da celo to obdobje mirno lahko imenujemo »staroslovansko« periodo. Šele nato bi smeli uporabljati tudi ožjo etnično pripadnost. V glavnem se držim tega svojega gledišča, vendar pa nikomur ne zamerim, ako iz kakršnega koli vzroka uporablja izraze, ki označujejo že pred X. stoletjem ožjo etnično pripadnost. Tudi takšni izrazi se bodo namreč sčasoma sami po sebi spremenili. Toda argumentov in predlogov, ki jih prinaša avtor, kdaj bi bilo mogoče uporabiti tak izraz ali ne, ne morem sprejeti, ker so napačno postavljeni in tudi napačno formulirani ter se pobijajo tudi sami. Ako se ozremo na celo avtorjevo dokazno gradivo, bi bila veliko krajša in tudi primernejša definicija, da se takšni izrazi sploh ne morejo ali pa ne smejo uporabljati, ker v resnici nimamo nobenega objekta, ki bi ustrezal vsem avtorjevim zahtevam in so zatorej vsi taki izrazi iluzorni. Seveda je prav tako iluzorno danes zahtevati, da se takšni izrazi popolnoma izključijo povsod (mišljena je prav tako Srednja Evropa, Rusija itd.) le na željo posameznika. Vpoštevati moramo namreč, da pogosto razne definicije ne pomagajo veliko, temveč čas in razvoj.

Pri vprašanju začetka zlatarske obrti v Jugoslaviji, uvršča avtor ta začetek v XI. stoletje, kot staro in solidno mnenje, kakor se sam izraža, kajti postavila sta ga Rački in Niederle. Poleg zgodovinskih virov bi se avtor rad oprl tudi na arheološke. Njegov zaključek je, da pred belobrdsko in köttlaško kulturno skupino zlatarska obrt v Jugoslaviji pri Slovanih ne obstoji, pač pa le tako imenovana delavnost (str. 10). Po avtorju spada tudi keszthelyska skupina v skupino domače delavnosti, ker imajo n. pr. zapone keszthelyske skupine neprešteto vrsto variant ter mnogo večjo svobodo pri izdelovanju. Nemara tu avtor napačno formulira izraz in pojem obrti sploh. Za obrtno izdelovanje ima poleg tako imenovanih mestno obrtnih izdelkov le še izdelavo in razmnoževanje šabloniziranih tipov nakita. Tako naziranje je povsem napačno. Tudi podeželski zlatarji-kovači, kakor jih pravilno imenuje avtor, spadajo v skupino obrtnikov. Seveda je pa utegnila biti tehnična izdelava različna. Nikakor ne bi mogel zato trditi, da bi kljub precejšnjim razločkom in pisanosti objektov mogli pripisati objekte keszthelyske ali pa celo starejše martinovske materialne kulture samó domači delavnosti. Pri teh vprašanjih nikakor ne smemo vpoštevati le eno vrsto nakita, kakor to dela avtor, temveč vse izdelke, pa naj predstavljajo nakit ali pa praktično

uporabne predmete, vštveši keramiko. V okviru vseh takih izdelkov pa bo videl tudi avtor, da tudi nakita, obsegajočega razne uhane, spone, jezičke pasic, okove, zapone ni mogel izdelovati vsak posameznik zase. Saj moramo računati že v halštatskem in latenskem obdobju tudi na obrtno, ne samo na domače izdelke. Kar se tega tiče, naj bi upošteval avtor tudi mnenja drugih avtorjev, ki so precej raziskovali tudi to vprašanje (Ribakov, J. Werner, Eisner, Poulik, Kostrzewski in drugi). Avtor pa uporablja le Niederla in sicer celo eno njegovih starejših del. Toda čeprav je Niederle storil doslej morda največ za slovansko arheologijo, je vendar treba danes z razvojem arheologije izpopolniti že mnogo njegovih mnenj. Iz raznih vzrokov, ki jih tu ne bom navajal, ker so lahko vsakemu, kdor dela na slovanski arheologiji, že znani, nikakor ni mogoče sprejeti avtorjevo tezo, to je da imamo pri Južnih Slovanih opraviti z zlatarsko obrtjo šele v köttlaški in belobrdski kulturni skupini.

Avtor relativno precej obširno razpravlja o etnični pripadnosti keszthelyske kulturne skupine. Pri tem prihaja do sklepa, da keszthelyske arheološke skupine v celoti ne moremo uvrstiti med izdelke slovanskega zlatarstva (str. 9). Zgodovinski viri, pomanjkanje živalskega stila v današnji »folklori« in pa naključje, da se izven avarske države nahaja samo v Dalmaciji keszthelyski material, mu potrjuje tezo, da so bili Avari glavni nosilci keszthelyske skupine (str. 8). Da pripadajo vsi izdelki keszthelyske, oziroma avaro-slovanske kulturne skupine samo Slovanom, tega ni še nihče nikdar nikjer trdil. Keramični izdelki, okrašeni z valovnico, na katere se sklicuje Karaman, češ da so v avaro-slovanski skupini, tudi v resnici pripadajo Slovanom, čeprav avtor dvomi o pravilnosti tega naziranja. Toda zanikati Slovanom skoraj popolnoma delež pri izdelovanju objektov materialne kulture v tej skupini, kakor to dela avtor, je danes nekoliko drzno, oziroma nekoliko zastarelo. Avtorju menda niso znana gledišča Schranila, Eisnerja, Niederleja, Poulika, Budimskega-Krička in dr. Avtor tudi ne vé, da je bil živalski stil Slovanom znan že pred avaro-slovansko kulturno skupino. Tako ga imamo v martinovski kulturi. Ne bom trdil, da je živalski stil keszthelyske kulture isti, kakor so ga mogli Slovani prinesiti s seboj. Toda čeprav je živalski stil v slovanskih kulturah v glavnem nekaj tujega, so ga vendarle sprejeli in tudi uporabljali. Njegove ostanke imamo tudi še v köttlaški kulturni skupini. Nekoliko je čudna avtorjeva definicija, ko pravi, da »životinjski stil u svakom slučaju, nije bio u potpunosti ovladao slovenskim folklorom toga vremena jer slovenski zlatari nisu isključivo primili na sebe izradu keszthelyskog nakita«. Že pri tej nejasni formulaciji je težko razpravljati dalje. Poleg tega pa sledijo tej definiciji še druge, mnogo bolj porazne, dokaj sorodne mnenju madžarskih arheologov, ki tudi belobrdsko kulturo zanikajo Slovanom, ker je njihov namen ovreči obstoj Slovanov v Panonski ravnini. Avtor sicer te želje ni imel, toda nezadostno dokumentirane in prav slabo postavljene izjave v njegovem gledišču lahko samo povečajo že tako precejšnjo zmedo.

Zanimivo je tudi avtorjevo mnenje, da valovnica na keramiki ne more etnično opredeliti pripadnost keszthelyske kulture. To je povsem točno. In

to tudi nihče ni trdil (avtor sicer citira Karamana, vendar ga ni razumel). Točno je tudi, da je valovnica že na keramiki kasne antike. Je pa še tudi na drugih mestih. Vendar pa je precejšnja razlika tako v izdelavi, fakturi in obliki tistih posod, na katerih se pojavlja valovnica med kasnoantičnimi in slovanskimi najdbami. Zato je res, da keramika v keszthelyski kulturni skupini ne more rešiti vprašanja cele skupine, pač pa lahko reši vprašanje pripadnosti groba, v katerem je najdena. Avtor tudi pri tem vprašanju samo na splošno teoretizira, ne poglobi se pa v vsebino problema in materiala.

Posebna avtorjeva značilnost pa je v povezovanju Ilirov oziroma ilirskega materiala s slovanskim, povezovanje, ki ga je uporabil tudi že drugod. Poglejmo nekatere primere: »S-naušnica se javlja i kod Ilira na nekropoli na Glasincu.« (str. 8). »Ogrlice od uvijene žice — torques, javljaju se takodje na ilirskim nekropolama, n. pr. Jezerine, isto kao i u oblasti dakogetske kulture. Ove pak ogrlice naročito su česte u belobrdskoj arheološkoj grupi.« »Naušnice sa dugmastim završetkom, koje su veoma česte u ketlaškoj i belobrdskoj grupi nadjene su na ilirskim nalazištima u Donjoj Dolini i Glasincu — lokalitet Podpečine.« Itd. Ni mi znano, kako je prišel avtor do teh objektov, ker mi niso znani nikjer v ilirski kulturi. S-obročki se pri Slovanih javljajo že zelo kasno. Pri Ilirih kakor tudi v antiki mi pa niso znani nikjer. Ogrlice, iz köttlaške in belobrdske kulturne skupine razen imena nimajo nič skupnega, ne glede na tehnično delo, ne po obliki, ne po načinu pritrjevanja, z ilirskimi torquesi. Tudi obročkov, verjetno s stožci na konceh, posebno razširjenih v köttlaški kulturni skupini, ni nikjer v ilirski materialni kulturi, vsaj meni doslej niso bili nikdar znani. Itd. Mislim, da bi bilo pri tako važnem problemu in dokazovanju nujno potrebno, poznati vsaj površno material, ki ga uporabljaj, ne pa enostavno naštevati kakršne koli objekte, ki med seboj nimajo niti po obliki nobene sorodnosti. Avtorjeva želja je bila pač, da nekako nasilno dokaže, da so Slovani pri svojem prihodu na Balkan prevzeli od Ilirov mnoge oblike nakita, tehniko dela itd. Najbolj čudno pa je, da ne gleda na nikakršno kontinuiteto. Ilirski objekti, ki jih avtor našteva, spadajo nekako v VI. do III. stoletje pred n. e. Slovanski pa spet pripadajo času X. stoletja n. e. Toda to avtorja niti malo ne moti poleg tega, da niti sorodnosti v oblikah ni in da jih nikdar ni bilo.

V kataloškem delu navaja avtor lokalitete z grobim popisom najdenih predmetov, ter jih tipološko razvršča. Pri tem daje mnogim predmetom, posebno uhanom z jagodami, posebna imena, kakor n. pr. uhan spaskega tipa, uhan kijevskega tipa, uhan kuturgurskega tipa, uhan zgodnje belobrdskega tipa, uhan despotovačkega tipa, uhan češkega tipa, uhan biskupskega tipa, uhan polovečkega tipa itd. Nazive, ki jih je avtor sedaj uporabil, bi vsekakor moral razložiti, tega pa ni storil, čeprav so sedaj prvič uporabljeni v jugoslovanski literaturi, mnogi pa tudi prvič v arheologiji sploh. Sicer je pa treba tudi postaviti vprašanje, ali je umestno uporabljati takšne nazive, ki kažejo že sami po sebi na nekakšno rahlo povezavo, ki ni niti dokazana. Predvsem so tu vzeti uhani po ruskih najdiščih, od katerih pa naši kljub vsej sorodnosti niso odvisni, čeprav bi avtor v nadaljnjem delu svoje razprave rad dakazal. Toda najsi so nazivi kakršni koli že, je treba

tipološko točno označiti obliko in vzrok, zakaj jih tako označujemo, posebno še, ako so ti nazivi novi. Dobro bi bilo načeti tudi vprašanje uhanov kurgurskega, zgodnje belobrdskega, češkega, bolgarskega, orhomenoskega in dr. tipov, ki ne ustrezajo vedno nazivu, a je kazno, da jih želi avtor povezati bodisi s tistimi kulturami, bodisi vsaj s tistimi pokrajinami. To se posebno vidi v oddelku, kjer navaja avtor »teritorialnu razprostranjenost pojedinih tipova« in kjer navaja najdišča posameznih tipov cele Evrope. Zanimivo pa je, da niti en tip ne označuje kot »dalmatinski«, čeprav bi za to imel vso pravico. Sorodne ali celo identične oblike nesporno res obstojajo včasih na geografsko zelo oddaljenih področjih. Seveda pa s tem še ne moremo trditi, da so takšni uhani istega izvora ali pa da je bilo nekje skupno središče, iz katerega so se širili. To je posebno jasno vidno pri uhanih z jagodami, ki imajo nekaj glavnih žarišč, okoli katerih se nato dalje razvijajo in širijo. Da pri tem nastajajo včasih tudi povsem iste oblike na isti podlagi je povsem razumljivo in celo neizbežno. Kljub temu pa obstojajo med njimi le tipološki različki, ki so razumljivi samo v okviru posameznega ožjega žarišča.

Avtor skuša tudi datirati uhane z jagodami z raznih lokalitet. Glavno oporo mu dajejo najdbe, ki so datirane z novci. Kjer pa ni novcev, se oprijemlje tudi drugih momentov. Tako datira uhane z jagodami iz Lišana na enem mestu po belobrdskem privesku v čas od X.—XII. stoletja (str. 47), na drugem pa zopet isti uhan na isti podlagi od IX.—XIII. stoletja (str. 15). Uhan iz Mravincev, ki so ga našli z S-obročkom, naj bi bil po avtorju mlajši, ker trdi, da se S-obročki javljajo šele od X. stoletja. Zanimiva je tudi avtorjeva trditev na drugem mestu, ko pravi, da se celo grobišče v Mravincih ne more datirati pred X. stoletje, ako je ta S-obroček res najden v grobu. Podobno izvaja tudi druge datacije, ki pa niso vedno zanesljive, medtem ko so včasih celo nerazumljive. Že njegova trditev, da mora biti grobišče v Mravincih zaradi S-obročka iz časa po X. stoletju, je nekoliko čudna. Avtor bi smel trditi to le za grob, v katerem je najden tale S-obroček, ne pa za celo grobišče. Dalje tudi ni točna njegova trditev, da se S-obročki javljajo šele od X. stoletja (str. 48). Nasprotno, danes smemo trditi le, da so bili S-obročki v X. in XI. stoletju med Slovani najbolj razširjeni. Znani so pa tudi že iz zgodnejših časov. Avtor datira dalje spaski tip uhanov, najdenih v Spasku v Rusiji, na temelju zapestnice v Dragiževu pri Trnovu v Bolgariji. Ne glede na geografsko oddaljenost, kjer danes nimamo terenske kontinuitete pa je treba vpoštevati tudi čisto tipološke posebnosti, na temelju katerih nikakor ne moremo vseh uhanov spaskega tipa kratkomalo datirati v XIII. stoletje. Rezultat vseh teh tako datiranih uhanov vabi avtorja k trditvi, da uhani z jagodami lahko datiramo od XI.—XV. stoletja in da jih pred tem časom ni. Nesporno je, da se posamezni uhani, oziramo včasih celo tipi, javljajo tudi še v XIV. in morda celo v XV. stoletju. Zato imamo dovolj dokazov. Manjkajo nam pa vsakršni dokazi, da jih pred XI. stoletjem ni. Avtor je tu zagrešil načelno napako, ko je skušal vedno izbrati za svojo trditev tisti material, ki je mlajšega datuma, ni se pa dotaknil vprašanja najstarejših najdb in najstarejših tipov. Pri tem je šel preko splošnih ekonomskih in družbenih momentov, posebno v vprašanju grobišč, ki so prav

tako nadvse pomembni in ki jih posebno pri dataciji ne smemo puščati v nemar. Upoštevati bi pa moral tudi druge momente in druge datacije uhanov z jagodami tako v Srednji Evropi (Poulik, Červinka in dr.), ki bi mu mogle pojasniti mnoge momente. Nikjer ne vidim po avtorjevem dokazovanju vzroka, da teh uhanov z jagodami v Dalmaciji niso uporabljali že v X. in morda tudi na koncu IX. stoletja. Nasprotno pa več kot eno dejstvo govori v prid tega in bo to tudi avtorju jasno, ko bo prekontroliral vse zadevne momente in objekte.

Ostane še končni avtorjev sklep, ki črta dalmatinsko-hrvatsko skupino, ker se večina v avtorjevem članku popisanih objektov, t. j. uhanov z jagodami in uhanov z rozetami, ne more imenovati glede na njegovo definicijo »staro in proto«, starohrvatsko. Ti objekti po avtorju niso starejši od X. stoletja in niso razširjeni le na teritoriju hrvatske predfevdalne države. Sodi, da so Slovani na tem področju v VIII.—X. stoletju imeli drugo kulturo in nakit druge vrste. Ne glede na avtorjevo mnenje, ali ima ta kultura pravico do naziva »starohrvatska ali protohrvatska«, ko je v literaturi v glavnem v rabi izraz dalmatinsko-hrvatska skupina, je dokaj drzna njegova poteza, da preprosto izloči neko skupino samo zaradi tega, ker po njegovem mnenju pred XI. stoletjem ni uhanov z jagodami in ker so uhani z jagodami tudi drugod, ne samo v Dalmaciji. Da so sorodni uhani tudi v Rusiji, na Češkem in v drugih krajih, je bilo že velikokrat omenjeno v literaturi in to omenja tudi Karaman. Pač pa teh primerov doslej niso povezovali tako, kakor jih povezuje avtor. Pri sedaj nastali problematiki okoli obstoja dalmatinske kulturne skupine je vsekakor potrebno zajeti tudi vprašanje začetka belobrdske in köttlaške kulturne skupine. Ako postavimo začetek teh dveh skupin na začetek X. in pod konec IX. stoletja in njen polni razvoj od sredine X. in v XI. stoletje, potem ne vidim vzroka, čemu bi naenkrat negirali neko skupino, ki spada časovno v isto razdobje. Sicer res ni verjetno, da bi danes znana dalmatinska grobišča pripadala VIII. in IX. stoletju. Morda sodijo nekatera pod konec IX. stoletja, a ne vsa. Kakor sem pa že poprej omenil, je bil uhan z jagodami v rabi tudi že v X. stoletju, ako se sklicujem na srednjeevropski material in na indicije v domačem materialu. Povezovanje dalmatinskih uhanov z ruskimi in drugimi se mi pa v obliki, kakor to dela avtor, zdi popolnoma neupravičeno. Avtor bi moral prvenstveno vpoštevati razna žarišča in pa tipološko podkrepiti popolno identičnost, čeprav pri takšnih oddaljenostih tudi ta ni merodajna. Prav tako bi bilo nujno potrebno izvesti točno datacijo vseh najdišč, ne pa skati in datirati najdišča le po najmlajših elementih. Ako poleg tega upoštevamo še, da se javljajo v Panonski ravnini in Slavoniji takšni uhani le sporadično, mnogokrat celo kot import, potem nastaja velikanska praznina, ki jo tudi posamezni primeri iz Bolgarije in Srbije (v Srbiji v glavnem le slučajno najdeni primeri brez podatkov, pogosto brez lokalitete in tudi nepublicirani) ne morejo izpolniti tako, da bi smeli računati z neko tesnejšo povezavo, import, vpliv itd., ki bi dovoljevala, da imamo te objekte za eno in isto. Verjetno je pobuda za izdelavo uhanov z jagodami izšla iz enega in istega centra, toda njih daljni razvoj moramo deliti na lokalna središča. Avtor

uporablja poleg tega za negiranje ene cele skupine en sam tip uhana, medtem ko pušča vse drugo vnevar. Za njega niso pomembna niti grobišča, niti grobovi, niti način pokopov, niti arhitektura, niti drugi objekti, bodisi vsakdanje ali pa umetniške uporabe. Tudi belobrdska skupina potemtakem nima pravice obstoja kot samostojna skupina, saj so S- obročki last vseh Slovanov, belobrdski uhan je tudi v Dalmaciji, srednji Evropi, na vzhodnoalpskem območju, v Srbiji, keramika je prav tako povsod, mnoge zapeljivice bi imele analogije tudi celo v Rusiji, itd. Tako je pač z vsako skupino. Ni je pa nobene, ki bi imela izdelke materialne kulture takšne oblike, ki so lastni le njej.

Z gledišča današnje arheološke znanosti za sedaj še nimamo nikakršnega elementa, da bi mogli črtati dalmatinsko kulturno skupino, kakor tudi nimamo nobenega dokaza, da v X. stoletju in na koncu IX. še ni obstojala v isti podobi, kakor jo danes poznamo. Avtorjevi protidokazi so pogosto labilni, mnogokrat pa nedosledno izbrani, ne glede na pomanjkljive in vnaprej postavljene definicije, ki naj bi šle njemu v prid.

J. Korošec

Prof. dr. Balduin Saria, Poetovio. V PWRE XXI, str. 1167 do 1184. V XXI zvezku Pauly-Kroll-Zieglerjeve realne enciklopedije je napisal prof. B. Saria članek, ki govori o našem Ptujju v antiki. V uvodu navaja podatke o imenu in glavne vire, kakor tudi literaturo, ki jo na koncu članka izpopolni z razpravami, ki so izšle šele po vojni. Poleg Koroščevega začasnega poročila o izkopavanju na Ptujskem gradu leta 1946 omenja še Klemenčevo razpravo o tamkajšnjih kasnoantičnih najdbah. Navaja Koroščevo knjigo o staroslovanskem grobišču, dalje njegovo knjigo o staroslovanskem svetišču. Pač pa ni poznal Koroščeve »Predzgodovinske naselbine na Ptujskem gradu«, ki je izšla šele leta 1951. Navaja več ali manj posrečeni članek ing. Djure Boškovića o starokrščanski baziliki na tem gradu, kakor tudi o rimskem vodovodu na levem bregu reke Drave, ki sta ga izkopala in publicirala šele leta 1950 v Arheološkem Vestniku I. str. 204 sqq. S. Pahič in J. Šašel.

Pri opisu položaja antičnega Ptujja omenja Saria, da je reka Drava na desnem bregu odnesla velik del antičnega naselja, kakor tudi legijsko taborišče, ki ga je šele on odkril leta 1936 s pomočjo vodovoda. Rimski naselbina je bila na obeh bregovih Drave, čez katero je v rimskem času gotovo vodil kameniti most, ki ga je leta 1913 ugotovil V. Skrabar in čigar zgradbo z vso verjetnostjo pripisuje cesarju Hadrijanu. Mesto je bilo zelo veliko in je segalo proti severu do Grajene, a posamezne rimske vile so ležale še celo severneje.

Mesto se ima zahvaliti za svoj nastanek in velik razvoj predvsem svojemu položaju ob vseh važnih, križajočih se prometnih žilah. Prastara Jantarska cesta iz Karnunta proti Akvileji vodi tukaj čez reko Dravo, ki je bila tudi takrat plovna. Iz Ptujja samega so vodile v rimskem času različne ceste na vse strani: proti Sisciji, proti Mursi je vodila ob Dravi, proti Celeji, proti Savariji itd. Ob vseh cestah so našli nekropole.

Ptuj je bil že v predzgodovinskem času močno naseljen. Ilirska naselbina z mnogimi hišami in ognjišči, ki jo je odkopal leta 1946/47 dr. Korošec, nam to potrjuje. Številni keramični ostanki jo tudi že opredelijo v Vučedolsko kulturno stopnjo. Poleg najdb na gradu, govore za ilirsko naselbino še na Hajdini odkopana ilirska grobišča. Tudi keltski element je v Ptujju zastopan. Od keltskih utrdb je bilo na gradu le malo ohranjenega, pač pa je precej keltske keramike, ki pa še ni objavljena. Katero keltskih plemen je stanovalo v Ptujju, ni mogoče z gotovostjo ugotoviti.

Poetovio je pripadalo prvotno Noriškemu kraljestvu. Ko so pa to Rimljani leta 16. pr. Kr. vključili v svojo državo je postalo del rimskega imperija. Pri razdelitvi enotnega Ilirika na dve provinci, Dalmacijo in Panonijo, so odtrgali od Norika neka važna obmejna mesta in jih priključili provinci Panoniji. Med drugimi Emono, Poetovij in Karnuntum. Zaradi svojega važnega geografskega položaja je dobil Poetovij vojaško posadko, in sicer je bila tukaj najprej nameščena leg. VIII. Aug., ki jo pozna že Tacit leta 14. po Kr. v tej provinci. V Ptujju jo pa dokazujejo razni vojaški nagrobni napisi. Ko je bila Leg. VIII Augusta prestavljena v Mezijo, je na njeno mesto prišla za vlade cesarja Klavdija (46 po Kr.) legija XIII. Gemina. Novo legijo omenja v Ptujju v zvezi z dogodki leta 69 po Kr. Tacit, potrjujejo jo pa tudi mnogi napisi. Ta legija je zgradila tudi velik vodovod, ki je še po njenem odhodu služil mestnemu prebivalstvu. Vodovod je vodil od podnožja Pohorja, od Frama do rimskega taborišča. Saria upravičeno zavrača nekatere napačne trditve W. Schmidta, da je legija XIII. Gem. prišla semkaj šele leta 63 po Kr. L. 69. po Kr. je ta legija odločno stopila na Vespazijanovo stran in je s svojim drznim in energičnim vdorom v Severno Italijo mnogo pomagala Vespazijanu do zmage. Angleški antični numizmatik H. Mattingly (Num. Chron. V. ser. I. 21) celo misli, da je bila takrat v Poetoviju poljska kovnica za Vespazijanove novce. Tudi nekaj panonske rečne mornarice je bilo za časa tega vladarja v Poetoviju. Poetovio je ostalo legijsko taborišče do cesarja Trajana, ko je ta vladar dokončno premaknil rimsko obrambno črto na Donavo.

Z njenim odhodom je Trajan povzdignil Poetovio v kolonijo in je naselil v njej večinoma severno-italske veterane. Njega uradni naslov je Colonia Ulpia Poetovio. Cesar Hadrijan je zgradil že omenjeni rimski most čez reko Dravo v Ptujju in še drugega pri Borlu, kjer so našli leta 1951 glavo njegovega kipa. Zelo je verjetno, da je za časa markomanskih vojsk dobilo mesto svojo posadko, kar bi dokazoval napis CIL III., Nr. 15.184,¹⁶ ki omenja nekega aktivnega podčastnika Avrelijeve kohorte Dačanov, in čigar bivanja v Ptujju Saria ne razloži. (Primerjaj W. Zwikker, Studien zur Markussäule, str. 175). Vendar po dosedanjih najdbah in izkopavanjih sodeč, mesto ni bilo od Markomanov porušeno. Poetovio je postal kasneje središče rimske Ilirske carine, kar dokazujejo mnogi napisi. Zelo dobro navaja Saria posamezne spomenike, ki dokazujejo dalj ali manj časa trajajoče bivanje posameznih vojaških oddelkov v Ptujju. V četrtem stoletju so Poetovio zopet priključili Noriku Mediterraneumu. Da bi šla tedaj meja med Panonijo in Norikom ravno skozi Poetovio, zelo dobro razloži Saria s tem, da je bil

omenjeni most čez Dravo (kjer bi bila na drugi strani Drave že provinca Panonija Superior), pri Borlu na cesti, ki je vodila v Murso in Siscijo. Zelo verjetno je, da se je v Ptuju zadrževal dalj časa cesar Konstantin Veliki. Pa tudi Konstantius II. je bil večkrat tukaj in na Ptujskem polju se je odločila bitka med njim in njegovim tekmeccem Magnentijem leta 351 po Kr. Zahodni Gotje po svoji zmagi pri Adrianoplu leta 378 niso napadli Ptuja, kar je že dokazal prof. R. Egger. V vojni cesarja Teodozija proti uzurpatorju Maximusu je bila velika bitka julija 388 ravno na Ptujskem polju, kjer je zmagal Teodozij.

Mesto je bilo v tem času že močno utrjeno. Dele teh utrdb so našli že takrat, ko so gradili v Vičavi častniški paviljon. Leta 1951 so pa pri odkopavanju pobočja grajskega hriba našli zopet mogočne ostanke antičnega zidovja, ki je po svoji strukturi ustrezalo ruševinam pri častniškem paviljonu. Tu gre nedvomno za rimsko zidovje, ki je tvorilo del trdnjave, katere naloga je bila braniti most in zabraniti prehod čez Dravo na tem mestu. Zelo je verjetno, da so zgradili to zidovje za časa Konstantina Velikega, ker so prav za vlade tega cesarja zelo spremenili površino grajskega hriba in ga utrdili. Prav njegov denar je ležal globoko v nasipanem materialu.

Tako utrjeno mesto z utrjeno baziliko na gradu je igralo važno vlogo še v prvi polovici petega stoletja po Kr. Tukaj je bila rojena mati zadnjega rimskega cesarja, hčerka komesa Romulusa, ki je verjetno imel svoj sedež v močno utrjenem Ptuju. Zidovje, ki ga je Saria našel leta 1944 v Prešernovi ulici, pripada pa srednjeveškemu Ptuju. Hunski naval pod Atilo leta 451 ali pa leta 452 po Kr. je popolnoma porušil celo naselbino. Močna plast žganine na večih mestih priča o tem uničenju Ptuja.

Verjetno je, da so se po osvoboditvi izpod hunskega jarma Vzhodni Gotje zadržali nekaj časa tukaj. Vendar germanski grobovi, ki so jih našli na Zgornjem bregu, niso iz tega časa. Gotje so za časa vlade Teoderika Velikega dalje časa in v večjem številu stanovali v Ptuju. Saj je trajala gotska oblast v naših krajih skoraj petdeset let. Grobovi, ki jih Saria in Abramić pripisujeta nekemu germanskemu plemenu, so nedvomno vzhodnogotski, ko so vladali Vzhodni Gotje v naših krajih. Tudi Langobardi so gospodovali nekaj časa v Ptuju, leta 568 so odšli v Italijo, a njihovo ozemlje so zasedli Slovani. Iz tega časa je tudi staroslovansko svetišče na Gradu. Njihovo bivanje v 11. stoletju pa nam dokazujejo grobovi, ki jih je deloma odkopal že Skraber in pravilno dodelil Slovanom. Iste rezultate je pokazalo tudi zadnje izkopavanje na Ptujskem gradu leta 1946-1947.

Pri omejitvi teritorija Poetovija je bila po Sarijevem mnenju njegova južna meja Ivančica. Morda je bil v Ptuju nekaj časa celo sedež oblastnika za provinco Panonijo in tudi sedež rimske civilne uprave. Imena mnogih rimskih uradnikov najdemo tudi na napisih iz kasnejših časov. Prav tako govore mnogi napisi za to, da je bilo mesto važna carinska postojanka za Ilirsko carino. Mestno samoupravo pa dokazujejo mnogi ohranjeni napisi duumvirrov itd. Razne organizacije, društva itd. dokazujejo zopet razni napisi.

Kar se tiče verstva, se je od keltskih božanstev nadaljeval kult Nutrices. Njihovo svetišče je domneval že Abramič na Gornjem bregu in res smo našli med izkopavanjem leta 1951 fragment njihovega reliefa. Tudi kult Epone je v Ptujju dokazan. Poleg običajnih rimskih božanstev so pa častili tudi orientalske bogove, predvsem Mitrasa, kateremu so dokazana štiri svetišča. Tudi Kabirom, Isidi in Magni matri so posvečali vsaj napise, ako že niso imele velikih svetišč.

Od zgodnjekrščanskih spomenikov sta se v Rogoznici našla dva bro-nasta svečnika, kar dokazuje tamkaj obstoječo pokopališko cerkev. Več fragmentov starokrščanske arhitekture so pa našli na trgu v bližini današnje proštijeke cerkve, na Gornjem bregu, na Panorami in na Ptujskem gradu, kar dokazuje, da so bile na teh mestih zgodnje krščanske cerkve.

Kar se tiče prebivalstva, lahko po dosedanjih najdbah sklepamo, da so bili najstarejši prebivalci Iliri, kasneje pomešani s Kelti. Keltska imena so se ohranila na nekaterih spomenikih. Romanizacija je v razmeroma velikem mestu hitro napredovala, toda že v antiki je bilo v Poetoviju mnogo pripadnikov vzhodnih narodov, ki so vsi skupaj tvorili pisano podobo ptujskega prebivalstva.

Članek zaključuje Saria s poročilom o dosedanjem raziskovanju Ptujja, kjer omenja tudi izkopavanja SAZU v letih 1946 in 1947. Škoda, da teh rezultatov ni dovolj izkoristil, zato sem njegovo poročilo tukaj razširil in izpopolnil. To velja posebno za kasno antiko do prihoda Slovanov.

J. Klemenc

IN MEMORIAM FRAN RAMOVŠ

16. septembra 1952 je umrl akademik prof. dr. Fran Ramovš, predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Rojen je bil 14. septembra leta 1890 v Ljubljani. Po dokončanih študijah leta 1914 v Gradcu je postal leta 1918 privatni docent na graški univerzi. Po vrnitvi v domovino je leta 1919 postal redni profesor na novo ustanovljeni slovenski univerzi v Ljubljani. Ko je bila ustanovljena Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani leta 1938, je bil imenovan za njenega rednega člana. Bil je prvi načelnik filozofsko-filološko-historičnega razreda. Leta 1942 je postal glavni tajnik Akademije. Leta 1950 je bil izvoljen za predsednika Akademije po smrti dotedanjega predsednika prof. dr. Franceta Kidriča.

Prof. dr. Fran Ramovš slovi v znanstvenem svetu kot eden največjih slavistov. Njegovo delo je bilo prvenstveno usmerjeno v raziskovanje slovenskega jezika. Cela vrsta razprav in del, kakor so: Dialektološka karta slovenskega jezika (1931), Historična gramatika slovenskega jezika, II, VII, Kratka zgodovina slovenskega jezika (1936), Slovenski pravopis (1935) i. dr. pričajo o njegovem plodnem delu in bogati zapuščini, ki nam jo je zapustil.

Kot lingvist je bil prof. dr. Fran Ramovš ozko povezan tudi z arheologijo. Čeprav nimamo nobenih arheoloških razprav izpod njegovega peresa, je vendar bil z arheologi v najožjih stikih in proučeval in ocenjeval njihove rezultate. Kot glavni tajnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti je vedno tako moralno kot materialno podpiral arheološka dela. Skupaj s predsednikom Slovenske akademije prof. dr. Francetom Kidričem sta leta 1946 ustanovila Arheološko komisijo pri Slovenski akademiji, katere član je bil tudi dr. Ramovš, dokler je komisija obstala. Ko pa je bila namesto nje ustanovljena Arheološka sekcija, ki je bila priključena Zgodovinskemu inštitutu, je dr. Fran Ramovš še z večjo požrtvovalnostjo podpiral vsa arheološka dela in še z večjim zanimanjem sledil vsem novim rezultatom. Uspehe, ki jih je žela in ki jih žanje arheologija v Sloveniji po osvoboditvi, je v veliki meri pripisati nesebični požrtvovalnosti prof. dr. Frana Ramovša.

BIBLIOGRAFSKI PRISPEVKI K JUGOSLOVANSKI ARHEOLOGIJI 1951

Kratice časopisov in inštitucij, omenjenih v bibliografiji

Arheološki vestnik, Ljubljana	= Arheološki vestnik, izdaja Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
Borba, Zagreb	= Borba, dnevnik, Zagreb
Carinthia, Klagenfurt	= Carinthia, Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten, Klagenfurt
Dnevnik, Ljubljana	= Ljubljanski dnevnik, Ljubljana
Germania	= Germania, Anzeiger der Römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
Glasnik SAN	= Glasnik Srpske akademije nauka, Beograd
Glasnik, Sarajevo	= Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
Historijski zbornik, Zagreb	= Historijski zbornik, izdaje Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb
Istoriski glasnik, Beograd	= Istoriski glasnik, organ Istoriskog društva Srbije, Beograd
Izvestija, Sofija	= Izvestija na Blgarskija arheologičeski institut, Blgarska akademija na naukite, Sofija
Naše planine, Zagreb	= Naše planine, izdaja Planinarsko društvo Hrvatske, Zagreb
Nova Makedonija, Skopje	= Nova Makedonija, dnevnik, Skopje
Politika, Beograd	= Politika, dnevnik, Beograd
Poročevalec, Ljubljana	= Slovenski poročevalec, dnevnik, Ljubljana
Pravica, Ljubljana	= Ljudska pravica, dnevnik, Ljubljana
Prosveta, Beograd	= Prosveta, izdavačko preduzeće Srbije, Beograd
Proteus, Ljubljana	= Proteus, ilustrirani časopis za poljudno prirodoznanstvo, Ljubljana
Republika, Zagreb	= Republika, mesečnik, Zagreb
SAN, Beograd	= Srpska akademija nauka, Beograd
Savinjski vestnik, Celje	= Savinjski vestnik, dnevnik, Celje
SAZU, Ljubljana	= Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
Slobodna Dalmacija, Split	= Slobodna Dalmacija, dnevnik, Split

Starinar, Beograd	= Starinar, organ Arheološkog instituta Srpske akademije nauka, Beograd, Nova serija
Tovariš, Ljubljana	= Tovariš, ilustrirani tednik, Ljubljana
Univerzitetški vesnik, Beograd	= Univerzitetški vesnik, list Udruženja univerzitetških nastavnika, Beograd
Vjesnik, Split	= Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, organ Arheološkog muzeja u Splitu
Vjesnik, Zagreb	= Vjesnik, dnevnik, Zagreb
Zbornik zaštite spomenika kulture	= Zbornik zaštite spomenika kulture, izdava Savezni inštitut za zaštitu spomenika kulture, Beograd
Zgodovinski časopis, Ljubljana	= Zgodovinski časopis, glasilo Zgodovinskega društva za Slovenijo, Ljubljana
Živa antika, Skopje	= Živa antika, izdaja Filozofski fakultet na Univerzitetot, Skopje
BiH	= Bosna i Hercegovina
br.	= broj
C	= pisano v cirilici
fasc.	= fascicolo (zvezek)
god.	= godina (leto)
Jahrg.	= Jahrgang (letnik)
N. S.	= Nova serija
sl.	= slika
str.	= stran
sv.	= svezak
št.	= številka
T.	= Tabela
Vol.	= Volume (zvezek)

Abramić Mihovil: Dva historijska natpisa iz antikle Dalmacije. — *Deux inscriptions historiques de la Dalmatie antique*. Izvestja, Sofija, 1950, XVI, str. 235—240, sl. 1—4.

A. M.: Arheološki nalaz kot Metkoviča (novi relief Dioskura). *Vjesnik*, Zagreb, 1951, VI.

Atanacković Sava: Osvrt na antičke podatke VII.—V. v. st. e. o našim krajevima. *Glasnik SAN*, Beograd, 1951, knj. III, sv. 2, str. 320—321. — C.

Babić V. I.: A. Baš i B. Marušić, Stari Slovani v zgodovini. *Historijski Zbornik*, 1951, IV, str. 376—377.

Bačić Boris: Izveštaj o radu Arheološkog muzeja u Puli za godinu 1950. *Historijski Zbornik*, Zagreb, 1951, IV, str. 204—208.

Bačić Branko: Kulturni spomenici u Istri. *Borba*, Zagreb, 1951, XVI, br. 236, str. 2, 1 slika.

Baš Angelos: Pripombe h kronologiji staroslovanske kulture. Ob knjigah Josipa Korošca: Poročilo o izkopavanju na Ptujskem gradu l. 1946. in Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. *Novi svet*, Ljubljana, 1951, VI, str. 841—845, 954—957.

- Baš Angelos: Raziskava iz slovenskega starinoslovja. (Jože Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu.) Novi svet, Ljubljana, 1951, VI, str. 170 do 176.
- Baš Angelos: K izvoru pleteninaste ornamentike. — Remarks on origins of plait-work ornaments. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 119—154, 4 T. z 51 slikami.
- Benac Alojz: Radimlja. Spomenici BiH, Sarajevo, 1950, sv. I, str. 1—47, T. I—CL, 1 plan, Summary.
- Benac Alojz: O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine. — La nourriture habitants préhistoriques de Bosnie et Herzégovine. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 271—279.
- Benac Alojz: Olovo. Spomenici BiH, Beograd, 1951, sv. II, str. 1—77, T. I—CL, 1 karta, plan I—VII, Résumé.
- Bižić Ružica: Tipovi preistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini. — Boucles préhistoriques de Bosnie et Herzégovine. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 281—300, sl. 1—22, T. I—III.
- Bohinec V.: Simon Rutar (12. X. 1851—3. V. 1905). Ob stoletnici njegovega rojstva. Poročevalec, Ljubljana, 1951, št. 191, str. 6, 1 risba.
- Bohinec V.: Simon Rutar, veliki sin tolimske zemlje. Pred stoletnico rojstva zgodovinarja Primorske. Primorski dnevnik, Trst, 1951, VI, št. 196 (1884), str. 3, 1 risba.
- Bolta A.: Gradišče na Miklavškem hribu nad Celjem. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 69—72, 1 slika, 1 plan, Summary.
- Bolta Alojzij: Najdba staroslovanskega groba v Gotovljah pri Žalcu. — Finding an ancient Slav Burial at Gotovlje near Žalec. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 241—242, sl. 1.
- Bolta Alojzij: Srebrni rimski svetilki iz Šentjurja pri Celju. Celjski zbornik, 1951, Celje, 1951, str. 88—93, sl. 1—4.
- Bolta Alojzij: O letošnjih arheoloških izkopavanjih v Celju in Gotovljah. Celjski zbornik 1951, Celje, 1951, str. 251—256, sl. 1—4.
- Bol. (ta): Arheološka izkopavanja v Ljubljani. (Ob arheoloških poročilih SAZU, razred za zgodovino in družbene vede iz leta 1950.) Poročevalec, Ljubljana, 1951, št. 76, str. 2.
- Bol. (ta): Arheološka izkopavanja na Panorami pri Ptujju in v Novem mestu. (Ob arheoloških poročilih SAZU, razred za zgodovino in družbene vede iz leta 1950.) Poročevalec, Ljubljana, 1951, št. 123, str. 2, 1 risba.
- Bošković Djurdje uz saradnju: Bratislava Korženskog, Branislava Milenkovića, Milana Stanislavljevića i Jovana Neškovića: Srednjevjekovni spomenici istočne Srbije. — Monuments médiévaux de la Serbie de l'Est. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 221—244, sl. 1—58. — C.
- Bošković Djurdje: Nešto iz urbanizma Caričina grada. — Une question concernant l'urbanisme de Caričin grad. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 273—276, sl. 1—6. — C.

- Bošković Dj.: **Dr. Vladimir R. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povjesnicu srpskog naroda.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knj. II, str. 328. — C.
- Bošković Djurdje-Nenadović Slobodan: **Gradac.** Prosveta, Beograd, 1951, str. 1—21, T. I—XXXV, Résumé.
- Bratanić Branimir: **Uz problem doseljenja Južnih Slavena. Neko-liko etnografsko-leksičkih činjenica.** — On the Problem of Imigration of the Southern-Slavs to South-eastern Europe. Som Ethnographic and Lexical Facts. Zbornik, Zagreb, 1951, knjiga I, str. 221—250, sl. 1—9, zemljevid I—III a.
- Bratanić Rudolf: **Rimski napisi iz Ptuja.** — Römische Inschriften aus Ptuj. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 9—17, 6 slik.
- Brodar Mitja: **O sondiranju v zijalki pod Jamarskim vrhom.** — Sounding in the »Cave below Jamarski vrh«. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 204—206, 1 priloga, 3 risbe.
- Brodar Srečko: **K otkritjem novih paleolitskih postaj v avstrijskih Alpah.** — Zur Neuentdeckungen paläolithischer Stationen in den österreichischen Alpen. — Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 111—123.
- Brodar Srečko: **Otoška jama, paleolitska postaja.** — The Otoška Cave — A paleolithic Station. SAZU, Ljubljana, Razprave, 1951, str. 205 do 242, T. I—IX.
- Brodar Srečko: **Paleolitski sledovi v Postojnski jami.** — On paleolithic Traces in the Postojna Cavern. SAZU, Ljubljana, Razprave, 1951, str. 245—284, sl. 1—4.
- (Brodar Srečko): **Razgovor v prirodoznanstvenem inštitutu.** Delavska enotnost, Ljubljana, 1951, VII, št. 18, 19, 1 slika.
- Budimir Milan: **Problem bukve i protoslovenske domovine.** Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 282, Zagreb 1951, str. 5—32, Summarium.
- Budimir Milan: **Grci i Iliri.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 152—153. — C.
- Budimir Milan: **Antika i Pelasti.** — Antiquitas et Pelastae. Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 1, str. 78—101.
- B. B.: **Arheološko nalazište kod Demir Kapije.** Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 268, str. 4, 1 slika.
- Čermelj Lavoslav: **Izotopi določajo starost hebrejskih rokopisov.** Proteus, Ljubljana, XIII, 1950/51, str. 238.
- Čorović-Ljubinković Mirjana: **Groblja i grobni belezi u Zapadnoj Srbiji.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 305 in 306. — C.
- Čorović-Ljubinković Mirjana: **Metalni nakit belobrdskog tipa — grozdolike mindjuše.** — La parure en metal chez les Slaves du Sud aux IX—XIème siècles. Boucles d'oreilles à appendice en forme de grappe. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knj. II, str. 21—56, sl. 1—22. — C.

- Čorović-Ljubinković Mirjana: *Gabriel Millet uz saradnju Hélène des Ylouses, Broderies religieuses de style byzantin*. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 322—328, sl. 1. — C.
- Čorović-Ljubinković Mirjana: *Pregled iskopavanja u FNRJ od 1945 do 1950 godine. — Un aperçu des fouilles archéologiques dans la République populaire federative de Yougoslavie*. Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd, 1951, god. 1950, knjiga I, sv. 1, str. 115 do 150. — C.
- Čremošnik Irma: *Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. — Parure dans la collection du moyen-âge au Musée National de Sarajevo*. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 241 do 270, sl. 1—48, T. I—IV.
- Čremošnik Irma: *Nalaz staroslavenskih mamuza iz Sultanovića. — Les fouilles des éperons paleoslaves à Sultanovići*. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 311—321, sl. 1—5, T. I, 1 plan.
- Diez Erna: *Die Aschenkisten von Poetovio*. Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien, 1947, Band XXXVII, str. 151—174, sl. 40—46.
- Dobrović Nikola: *Urbanizam kroz vekove, II. Stari vek*. Naučna knjiga, Beograd, 1951, str. 1—190, 449 slik in risb.
- Dolinar Zlata: *Antropološki rezultati o okostju bojevnika s Turnišča pri Ptujju. — The Skeleton of a Warrior from Turnišče near Ptuj*. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 51—59, sl. 1.
- Dyggve Einar: *Funktionalismen i amfiteatret*. Koebenhavn, 1950, str. 1—68.
- D. V. T.: *Demir Kapija*. Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 115, str. 2, 1 slika.
- Fisković C.: *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945—1949 godine*. Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd, 1951, god. 1950, knjiga I, sv. 1, str. 161—187.
- Fisković C.: *Proučavanje srednjevjekovne umjetnosti Dalmacije*. Republika, Zagreb, 1951, god. 7, br. 11—12, str. 935—937.
- Fisković C.: *Zaštita arheoloških spomenika u Jugoslaviji*. (Iz referata pročitanog na savjetovanju arheologa FNRJ u Niškoj Banji 1950 god.) Slobodna Dalmacija, Split, 1951, br. 1.
- Flašar M.: *Paul Kretschmer, Die Danauer (Danuna) und die neuen kilikischen Funde*. Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 2, str. 158—159.
- Garašanin Draga: *Studije iz metalnog doba Srbije*. Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 311—315. — C.
- Garašanin Draga: *Izložba etnogeneze Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi. — L'exposition de l'ethnogenie des Slaves du Sud à l'époque du Haut moyen-âge d'après le découvertes archéologiques*. Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, broj 1—2, str. 156—158. — C.
- Garašanin Draga: *Neolitska kamena plastika u Srbiji. — Die Steinidole des serbischen Neolithikums*. Starinar, Beograd, N. S., knjiga II, str. 7—12, sl. 1—9. — C.

- Garašanin Draga: **Prilog proučavanju Dupljajskih kolica.** — *Zur Deutung des Votivwagens aus Dupljaja.* Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 270—272. — C.
- Garašanin Draga: **Badische Fundberichte, XVII.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 345—345. — C.
- Garašanin Draga: **Bayerische Vorgeschichtsblätter, XVII.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 345—346. — C.
- Garašanin Draga: **Germania.** Jahrg. 27, Heft 3—4. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 341—343. — C.
- Garašanin Draga: **Handbuch der Archäologie.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 296—297. — C.
- Garašanin Draga: **James Harwey Gaul, The Neolithic period in Bulgaria.** Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 254—256.
- Garašanin Draga: **J. Kutzian, The Körös culture.** Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 256—259.
- Garašanin Draga: **Naučni zbornik Matice srpske, 1.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 339—340. — C.
- Garašanin Milutin: **Ka problemu početaka bubanjsko-humske grupe.** — *Zur Frage des Beginns der Bubanj-Hum Gruppe.* Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 5—8.
- Garašanin Milutin: **Die Theiss-Kultur im jugoslawischen Banat.** 53. Bericht der Römisch-germanischen Kommission, Berlin, 1943—50, 1950, str. 125—152, sl. 1, T. 1.
- Garašanin Milutin: **Povodom ilirskih i slovenskih nalaza u jednom grobu iz Klinaca.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knj. III, sv. 1, str. 140. — C.
- Garašanin Milutin: **Rezultati rekognosciranja preistorijskih spomenika u Zapadnoj Srbiji.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 142. — C.
- Garašanin Milutin: **O problemu Dimini-migracije.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 306. — C.
- Garašanin Milutin: **Jedna skica hronologije metalnog doba Srbije.** *Zur Chronologie der serbischen Metallzeit.* Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 3—4, str. 45—69. — C.
- Garašanin Milutin V.: **Sveti Kirilovo-sliv Marice i Moravska dolina. Prilog proučavanju kulturnih veza bugarskih i srpskih zemalja u preistorijsko doba.** — *Sveti Kirilovo - le bassin de la Marica et la vallée de la Morava.* Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 13—20. — C.
- Garašanin Milutin: **O poreklu S spirale u vinčanskoj grupi.** — *Ein Beitrag zur Herkunft der S Spirale in Vinča.* Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 267—269, 1 slika. — C.
- Garašanin Milutin: **Hronologija vinčanske grupe.** — *La chronologie de la civilisation de Vinča.* Thèse de doctorat. Univerza v Ljubljani — Arheološki seminar, Ljubljana, 1951, str. 1—191, risbe 1—115.
- Garašanin Milutin: **Izložba seobe naroda u Vojvodjanskom muzeju.** — *Die Völkerwanderungszeit in der Vojvodina.* Ausstellung des Mu-

- seums in Novi Sad. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 291 do 292. — C.
- Garašanin Milutin: Treći kongres preistoričara i protoistoričara u Zürichu. Glasnik SAN, Beograd, 1950, knj. II, sv. 2, str. 344—345. — C.
- Garašanin Milutin: III. kongres preistoričara i protoistoričara u Zürichu. — Troisième congrès des sciences pré- et protohistorique à Zürich. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 287—289. — C.
- Garašanin Milutin: F. Schachermayr, Die orientalisches-mittelmeerischen Grundlagen der vorgeschichtlichen Chronologie. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 245—254.
- Garašanin Milutin: O publikaciji d-ra. Zdenka Vinskog i Ksenije Vinski-Gasparini, Gradište na Mrsunjskom lugu. Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 345—346. — C.
- Garašanin Milutin: M. Roska, Thesaurus Antiquitatum Transylvanicarum. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 300. — C.
- Garašanin Milutin: D. Berciu, Inseamnăre arheologice. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 301—303. — C.
- Garašanin Milutin: L. Walcker-Kosmopoulos, The Prehistoric Inhabitation of Corinth. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 304 do 306. — C.
- Garašanin Milutin: V. Dumitrescu, C. Nicolaescu-Plopsor, Statuetele din epoca bronzului, descoperite în necropola dela Carna-Dalj. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 306—307. — C.
- Garašanin Milutin: Karl Kromer, Zum Pincerproblem. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 307—308. — C.
- Garašanin Milutin: Richard Pittioni, Spektralanalytische Untersuchungen von Bronzen aus Hallstatt. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 308—309. — C.
- Garašanin Milutin: Amalia Moszolics, Der Goldfund von Velem-Szentvid. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 309—312. — C.
- Garašanin Milutin: Josip Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptuj-skem gradu. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 318—321. — C.
- Garašanin Milutin: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV—V. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 336—337. — C.
- Garašanin Milutin-Garašanin Draga: Prethodni izveštaj o iskopavanjima u Dobrači kod Kragujevca. Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 341—342. — C.
- Garašanin Milutin-Garašanin Draga: Arheološka nalazišta u Srbiji. (Preistorisko i antičko doba.) — Stations et découvertes archéologiques en Serbie. Prosveta, Beograd, 1951, str. 1—285, T. A—B, 2 zemljevida, T. I—XXIV. — C.
- Garašanin Milutin-Kovačević Jovan: Povodom diskusije o knjizi »Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku«. — Au sujet de la discussion sur le livre »Un aperçu de la culture matérielle des Slaves du sud à l'époque du Haut Moyen-âge«. Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 3—4, str. 120—130. — C.

- Gavela Branko: **Iskopavanja na paleolitskom lokalitetu Pećina pod Jerininim Brdom kod Kragujevca.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 307—308. — C.
- Gavela Branko: **Iskopavanja na lokalitetima Budžak i Pereš kod Nose, u blizini Subotice.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 308—309. — C.
- Gavela Branko: **Jedna reč o Vinči.** Univerzitetski Vesnik, Beograd, 1951, god. IV, br. 56. — C.
- Gavela Branko: **Kada i zašto su Kelti došli u srednje Podunavlje. — Pourquoi et quand les Celtes sont-ils venus dans nos régions danubiennes.** Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 1, str. 145—148.
- Gavela Branko: **Skordisci u našoj zemlji prama antičkim piscima. — Les données historiographiques et archéologiques sur les Scordisques.** Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 2, str. 275—278.
- Gavela Branko: **P. Bosch-Gimpera, Two Celtic Waves in Spain.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 312—313. — C.
- Gecić Milena: **Okolo crkve u Donjoj Kamenici. — Considérations sur l'église de Donja Kamenitza.** Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 3—4, str. 87—93. — C.
- Gjivoje M.: **Diskusija o knjizi M. Garašanina i J. Kovačevića: »Pregled materijalne kulture Južnih Slavena u ranom srednjem veku«.** Istorijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 407—420.
- Gjivoje M.: **Špilja Rača na otoku Lastovu. Naše planine,** Zagreb, 1951, br. 6, str. 154—159.
- Gorenc Marcel: **Povodom prve kataloške publikacije stećaka.** Istorijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 283—289.
- Grafenauer Bogo: **O arheologiji in zgodovini. — On archaeology and history.** Zgodovinski časopis Ljubljana, 1951, V, str. 163—174.
- Grbić Miodrag: **Rekognosciranje u Centralnoj Srbiji.** Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 342. — C.
- Grbić Miodrag: **Paleolitska nalazišta kod Subotice i Kragujevca.** Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 343—344. — C.
- Grbić Miodrag: **Gradište kod Kikinde. — Iskopavanja u 1948 godini.** Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 346. — C.
- Grbić Miodrag: **Rimska nalazišta u Zapadnoj Srbiji.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 142. — C.
- Grbić Miodrag: **Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. — Gradište près de Kikinda. Les sondages effectués en 1948.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 135—138, sl. 1—5. — C.
- Grbić Miodrag: **Etnogeneza Južnih Slovena. — Tematska izložba u Umetničkom muzeju. — L'ethnogenèse des Slaves du sud au commencement du moyen âge, d'après leur culture matérielle.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 290—291. — C.
- Grbić Miodrag: **Prvo savetovanje arheologa FNR Jugoslavije. — La première consultation des archéologues de Yougoslavie.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 293—294. — C.

- Grbić M.: Richard Pittioni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 297 do 298. — C.
- Grbić M.: Oskar Paret, Das neue Bild der Vorgeschichte. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 298—309. — C.
- Grbić M.: Jože Kastelic-Božo Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu, arheološko in antropološko poročilo za leto 1948. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 322. — C.
- Grbić M.: Godišnik na narodnija arheologičeski muzei — Plovdiv I., II. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 340—341. — C.
- Gr. M.: Wolfgang Dehn, Vor- und frühgeschichtliche Bodendenkmale aus dem Ries. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 300. — C.
- (Grbić Miodrag): Medjunarodni vizantološki kongresi u Parizu i Bruxellesu 1948. — Le VI-ième et VII-ième congrès international des études byzantines. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 292 do 293. — C.
- Gr. M.: J. Korošec, F. Stare, P. Korošec, Poročilo o izkopavanjih v Ljubljani, Novem mestu in na Panorami v Ptuj. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 318. — C.
- Gr. M.: Historijski Zbornik, II. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 337—338. — C.
- Gr. M.: Old world bibliography. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 340. — C.
- Gr. M.: Bulletin of the Geological Society of America, 1949. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 340. — C.
- Grmek M. D.: Opojna piča i otrovi antiknih Ilira. Farmaceutski Glasnik, Zagreb, 1950, br. 3, str. 33—37.
- Hoffiler Viktor: Rimski oklop za konjsku glavu iz Dalja. — Ein römischer Pferdekoppanzer aus Dalj. Zbornik, Zagreb, 1951, knjiga I, str. 93—99, 2 slike.
- Horvat Andjela: O stećcima na području Hrvatske. Historijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 157—163, T. I—II, 1 zemljevid. Summary.
- Ivaniček Franjo: Staroslavenska nekropola u Ptuj. Rezultati antropoloških istraživanja. — Ancient Slav Necropolis at Ptuj. Results of Anthropological Researches. SAZU, Ljubljana, dela 5, 1951, str. 1—234, T. 1—104, graf. 1—55, sl. 1—2, sl. 1—4, T. I—CXXXI.
- Ivaniček Franjo-Šafarik Olga-Šulman Mirko: Hinga — srednjevekovno groblje kod Subotice. Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 147—148. — C.
- Jovanović Dragoljub - Garašanin Milutin - Garašanin Draga: Otkopavanja u beogradskoj tvrđavi 1948 godine. — Prethodni izveštaj. — Fouilles exécutées en 1948 dans la forteresse haute de Belgrade. — Rapport préliminaire. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 255—266, sl. 1—13. — C.
- Kastelic Jože: Figuralna dediščina arheoloških dob v Sloveniji. Likovni svet, Ljubljana, 1951, str. 177—200, 16 slik.

- Kastelic Jože: Walter Schmid. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 292—299.
- Kastelic Jože: Josip Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 322—327.
- Kastelic Jože: Josip Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 327—350.
- Kastelic Jože: Josip Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 334—358.
- Kastelic Jože: Franjo Ivaniček, Staroslavenska nekropola u Ptuj. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 338—341.
- Klemenc Josip: Novi rimski vojaški napisi iz Slovenije. — Nouvelles inscriptions militaires de Slovénie. Izvestija, Sofija, 1950, XVI, str. 229 do 234, sl. 1—2.
- Klemenc Josip: Trije novi napisi iz Celja in okolice. — Trois inscriptions de Celje et environs. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 124—133, sl. 1—3.
- Korošec Josip: Nove priloge k datiranju »slavonske« kulture v Jugoslaviji. — Apports nouveaux à la datation de la culture dite »slavone« de Yougoslavie. Izvestija, Sofija, 1950, XVI, str. 131—141.
- Korošec Josip: Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. — A prehistoric Settlement on the Castle Hill of Ptuj. SAZU, Ljubljana, dela 6, 1951, str. 1—275, risbe 1—108, sl. 1—618, priloge 1—30.
- Korošec Josip: Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji. — The Division of Early Middle Ages Slav Cultures in Yugoslavia. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 134—155.
- Korošec Josip: Raziskovanje nasipov na Ptujskem gradu leta 1949. — The Investigation of the Dams at the Castle of Ptuj in 1949. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 207—216, 1 priloga, sl. 1—5, sl. 1—28.
- Korošec Josip: Sloveni i drvena kultura. — Les Slaves et la culture en bois. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 65—79.
- Korošec Josip: Bijelo Brdo. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 174—185, Summary.
- Korošec J. - Benac A. - Garašanin M. - Garašanin D.: Oko »problematike« Vinče. — Sur la »problématique« de Vinča. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 5—32.
- Korošec Josip-Benac Alojz-Garašanin Milutin-Garašanin Draga: Oko problematike Vinče. Univerzitetški Vestnik, Beograd, 1951, god. IV, br. 54—55. — C.
- Korošec Josip: France Starè, Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih v Kandiji pri Novem mestu. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 320—322.
- Korošec Josip: Milutin Garašanin-Jovan Kovačević, Pregled materialne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 341—351.

- Korošec Josip: Zdenko Vinski, Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 351—352.
- Korošec Josip: Zdenko Vinski-Ksenija Vinski-Gasparini, Gradište u Mrsunjskom lugu. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 352—353.
- Korošec Josip: Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 73—76.
- Korošec Josip: Poročilo o delu in sklepih Koordinacijskega odbora arheologov FLRJ. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 76—80.
- Korošec Paola: Grob slovanskega bojvnika na Turnišču pri Ptuju. — Warrior's Grave at Turnišče near Ptuj. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 18—30, sl. 1—8.
- Korošec Paola: Slovanske ostaline na dvorišču SAZU v Ljubljani. — Slav Remains in the Courtyard of the Slovene Academy of Sciences and Arts. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 156—183, sl. 1—24, 2 risbi, 1 priloga.
- Korošec Paola: A. Benac, Radimlja. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 80—82.
- Korošec Viktor: Kratko poročilo o nekaterih novejših klinopisnih tekstih. — Court rapport sur quelques nouveaux textes cunéiformes. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 155—163.
- Kos Milko: O prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju. — Au sujet de la pénétration des noms locaux antiques en territoire slovèn. Izvestija, Sofija, 1950, XVI, str. 241—248.
- Kovačević Jovan: Prilozi rešavanju postanka i razvoja južnoslovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku. — Contributions à la solution de la question des débuts et du développement du métier d'orfèvre et de l'orfèvrerie chez les Slaves du sud au haut moyen âge. Istoriski Glasnik, Beograd, 1950, br. 3—4, str. 3—84, T. I—XXIX. — C.
- Kovačević J.: Beograd kroz vjekove. Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 73, str. 6.
- Lisičar Petar: Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu. — Corcyre Noire et les colonies des Grecs antiques sur l'Adriatique. Thèse de doctorat. Filozofski fakultet na Universitetot, Skopje, 1951, posebni izdanija, knjiga 2, str. 1—144, 2 slike, 2 zemljevida, T. I—XIX.
- Ljubinković Radivoje: Cahiers Archéologiques, I, Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 347—350. — C.
- Lovrenčić K.: Svjedoci stoleća. (Kroz arheološki muzej u Ptuju). Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 202, str. 6.
- Mal Josip: Lepota in zgodovina. Ob izkopavanju na Srednjem Koroškem. Poročevalec, Ljubljana, 1951, XII, št. 7.
- Mano-Zisi Djordje: Iskopavanja na Caričinom gradu 1950 godine. Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 346—348. — C.

- Mano-Zisi Djordje: **Josef Kostrzewski, Les origines de la civilisation polonaise.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 313—318. — C.
- Marić Rastislav: **Prilozi antičkoj istoriji naše zemlje.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 148—150. — C.
- Marić Rastislav: **Prilozi srpskoj numizmatici.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 309—310. — C.
- Marić Rastislav: **Sitni prilozi iz arheologije i epigrafike.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 310—311. — C.
- Marić Rastislav: **Prilozi antičnoj istoriji Srbije.** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 311. — C.
- Marić Rastislav: **Gde je bila Prokopijeva Aurelijana?** Glasnik SAN, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 2, str. 313. — C.
- Marić Rastislav: **Iskopavanje na Orašju. — Prethodni izveštaj o radovima u 1948 i 1949 godini. — Les fouilles d'Orašje. — Rapport préliminaire sur les travaux de 1948 et 1949.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 113—152, sl. 1—43. — C.
- Marić R.: **Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 338—339. — C.
- Marić R.: **Univerza v Ljubljani, Zbornik Filozofske fakultete, I,** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 339. — C.
- Marić R.: **Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts I.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 343. — C.
- Marić R.: **Mainzer Zeitschrift, 41—43.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 346. — C.
- Marić R.: **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 61/62.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 346. — C.
- Marić R.: **Bonner Jahrbücher, 148, 149.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 347. — C.
- Marić R.: **The antiquaries Journal, XXIX.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 347. — C.
- Marić R.: **The Numismatic Chronicle, IX.** Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 347. — C.
- Marić R.: **Josip Korošec, Slovensko svetišče na Ptujskem gradu.** Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 2, str. 302—304. — C.
- Marković-Marjanović Jelena: **Tragovi paleolita na obali Ludaškog jezera.** Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 342 do 343. — C.
- Marković-Marjanović Jelena: **O nalazu fragmenta lobanje »preistorijskog čovjeka« u okolini Bačkog Petrovca.** Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 343. — C.
- Mazalić Djoko: **Biograd-Prusac, stari bosanski grad. — Biograd-Prusac, un vieux château bosnien.** Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 147 do 189, sl. 1—11.
- Miklavčič Maks: **Rudolf Egger, Der heilige Hermagoras.** Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1951, V, str. 330—333.

- Milojčić Vladimir: *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, str. I—XII, 1—136, sl. 1—3, priloge 1 in 2, T. 1—39 + 1.
- Milojčić Vladimir: *Die Siedlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik im Osten und Südosten Europas* 33. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1943—1950, str. 110—124, sl. 1—5, T. IV.
- Milojčić Vladimir: *South-Eastern Elements in the Prehistoric Civilization of Serbia*. Annual of the British School at Athens, No. XLIV, str. 258—299, sl. 1—10.
- Milojčić Vladimir: *Körös—Starčevo—Vinča*. Reinecke-Festschrift, Mainz, 1950, str. 108—118, T. 19—21.
- Milojčić Vladimir: *Die Askoskanne und einige andere ägäisch-balkansche Gefäßformen*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, 1950, str. 107—118, sl. 1—5.
- Mirković Lazar: *Fragment kivorija u crkvi Svetog Trifuna u Kotoru*. — *Fragments du ciborium de l'église de Saint Trophine à Kotor*. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 277—280, sl. 1—2. — C.
- Mirosavljević Vladimir: *Materijalna kultura Skordiska*. — *Prilog njenom značaju i rasprostranjenosti u medjurečju Dunava i Save*. — *La culture matérielle des Scordisques — contribution à la connaissance de son expansion entre le Danube et la Save*. Zbornik Zagreb, 1951, knjiga I, str. 101—133, 1 zemljevid, 3 T.
- Mišič Fr.: *Lepote slovenske zemlje*. Gradišča pri Tinjah na Pohorju. Poročevalec, Ljubljana, 1951, št. 170, str. 6, 1 slika.
- Müller-Karpe Hermann: *Ein Helm der Negauer Form aus Oberkrain*. Germania, Berlin, 1951, Jahrg. 29, Heft 1/2, str. 34—37, T. 1—2.
- Novak Grga: *Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico*. Rivista di Scienze Preistoriche, Firenze, 1950, Vol. V., fasc. 1—4, str. 57—66, sl. 1—2, Résumé, Summary.
- Novak Grga: *Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim i ranoromanskim gradovima Dalmacije*. — *L'administration et la division des populations dans les villes dalmates de la période du bas-empire et du haut moyen age*. Zbornik, Zagreb, 1951, knjiga I, str. 81—91.
- Novak Grga: *Carl Müller, Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria*. Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsleben im Westen der Balkanhalbinsel vor der slawischen Völkerverwanderung. Historijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 377—380.
- Pahič Stanko: *Novi prispevki k zgodovini Ptuja*. Pravica, Ljubljana, 1951, št. 1, str. 5, 2 risbi.
- Pahič Stanko: *Keltski denar na Slovenskem*. Tovariš, Ljubljana, 1951, št. 7, str. 105—106, s fotoreportažo.
- Papazoglu Fanula: *Natpis iz Nemezejona i datovanje stobskog pozorišta*. — *L'inscription du Néméséion et la date du théâtre de Stobi*. Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 2, str. 279—295.

- Perc Bernarda: Rimske najdbe v Celju od 1941—1951. — Roman Findings at Celje (1941—1951). Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 227—240, sl. 1—15.
- Posedel J.: Kruno Prijatelj, Spomenici Splita i okolice. Historijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 390.
- Prelog M.: Posljednja stolecna antikne umjetnosti na našoj obali. Vjesnik, Zagreb, 1951, 16. XII, 25. XII.
- Prijatelj Kruno: Spomenici Splita i okolice. Split, 1951, str. 1—115, s slikami.
- Prijatelj Kruno: Kameni akordi. — Steinerne Akkorde. Jugoslavija, Beograd, 1951. ljetno, str. 82—92, 17 slik.
- Radojčić S.: A. Benac, Radimlja. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knj. II, str. 330—332. — C.
- Reinecke Paul: Miloje M. Vasić, Jonska kolonija Vinča. Germania, Berlin, 1950, Jahrg. 28, Heft 3/4, 1944—1950, str. 265—268.
- Rendić-Miočević Duje: Onomastična pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata. — Questions onomastiques du territoire des Dalmates illyriens. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 33—47.
- Rendić-Miočević Duje: Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera (Municipium Riditarum). — Quelques nouveaux monuments épigraphiques illyriens de Rider. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 49—64, sl. 1—10, T. I—II.
- Saria Balduin: Poetovio. Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie, 1951, Band 21, 1.
- Saria Balduin: Neue Inschriften aus dem norisch-pannonischen Grenzgebiet. Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien, 1946, Band XXXVI, str. 42—66, sl. 21—36.
- Saria Balduin: Noricum und Pannonien. Historia, Baden-Baden, 1950, Jahrg. I, Heft 3, str. 436—486.
- Saria Balduin: Ein neues altslawisches Heiligtum? Carinthia, Klagenfurt, 1950, 140. Jahrg., Heft 1—2, str. 384—389.
- Saria Balduin: J. Korošec, Raport on archaeological excavations on the castle hill of Ptuj in 1946. Anzeiger für die Altertumswissenschaft, Wien, 1951, IV. Band, 4. Heft, str. 224—225.
- Savić-Rebac Anica: Antička demokratija i socijalni problemi. — La démocratie antique et les problèmes sociaux. Živa antika, Skopje, 1951, god. I, sv. 2, str. 206—221. — C.
- Sergejevski Dimitrije: Nekoliko rimskih reliefa iz centralne Bosne. — Quelques reliefs romains de la Bosnie centrale. Izvestija, Sofija, 1950, XVI, str. 81—87, str. 1—4.
- Sergejevski Dimitrije: Kasno-antički mauzolej u Turbetu. — Le mausolée antique à Turbe. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 135—143, sl. 1—7, T. I—III.
- Sergejevski Dimitrije: Novi i revidirani rimski natpisi. — Inscriptions romaines nouvelles et révisées. Glasnik, Sarajevo, 1951, VI, str. 301—310, sl. 1—12, T. I—II.

- Sokolovič R.: Stotine historijskih spomenika u dolini Lašve. Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 134, str. 3, 1 slika.
- Starè France: Ilirsko grobišče pri Dobovi. — The Illyrian Necropole near Dobova. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 61—68, risba 1—9, sl. 1—3.
- F. S. (Stare France): Po sledovih ljudskega izročila. Pri urejevanju Tyrševe ceste so našli na ostanke rimske Emona. Dnevnik, Ljubljana, 1951, št. 122, str. 2.
- Starè France: Predzgodovinsko grobišče na Rifniku pri Celju. — The prehistorical Necropolis of Rifnik near Celje. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 185—203, T. I—VIII, plan 1—2.
- Stefanović Bogdan: Podaci kod Strabona za istoriju naše zemlje u staro doba. Glasnik SAN, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 352 do 353. — C.
- Stojanović-Maksimović Jovanka: O srednjevekovnoj skulpturi na Crnogorskom Primorju. — La sculpture médiévale sur le littoral Monténégrin. Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 3—4, str. 71—86, sl. 1—11. — C.
- Stojanović Jovanka: S. Gunjača, O položaju kninske katedrale. Istorijski Glasnik, Beograd, 1951, br. 1—2, str. 151—152.
- Stojanović Jovanka: Einar Dyggve, Crkva Sv. Luke na otoku Lastovu. Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 1—2, str. 152. — C.
- Stopar V.: Otkrivanje života prahistorijskih ljudi. Istraživanja Antropološkog zavoda u Zagrebu, Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 229, str. 2, 1 slika.
- Stričević Dj.: Izložba srednjevekovne umetnosti naroda Jugoslavije. — L'exposition de l'art médiéval des peuples de la Yougoslavie. Istoriski Glasnik, Beograd, 1951, br. 1—2, str. 159—161. — C.
- Stroh Franz: Gräberfunde mit Bronzehelm vom Monte San Gabriele bei Görz. Germania, Berlin, 1951, Jahrg. 29, Heft 3/4, str. 224—227, 1 slika.
- Šafarik Olga: Jedna ostava bronzanog doba iz Beograda. — A Depot from the Bronze Age. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 99 do 106, sl. 1—12. — C.
- Šafarik Olga: Probna iskopavanja kod Subotice 1948 godine. — Versuchsgrabungen bei Subotica im Jahre 1948. Starinar, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 107—112 sl. 1—56. — C.
- Šašel Jaroslav: Pogled v emonske plasti. — An Insight in to the Layers of Emona. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 221 do 226, sl. 1—2, 1 priloga.
- Šašel Jaroslav: Kaj nam pripovedujejo arheološke najdbe v krajih, kjer je pozneje nastal Slovenj gradec. Slovenj gradec ob 700 letnici, Slovenj gradec, 1951, str. 3—11, 13 slik.
- Škerlj Božo: Današnji problemi evolucije človeka. — Some Important Problems of Man's Evolution. Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/1, str. 40—59, sl. 1—7.

- Škerlj Božo: **Arheologija, paleoantropologija, paleoetnologija.** — *Archaeology, Palaeoanthropology and Palaeoethnology.* Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 95—110.
- Škerlj Božo: **Rekonstrukcija ali o fantaziji v znanstvenem delu.** *Proteus*, Ljubljana, XIII, 1950/51, str. 209—216, sl. 1—6.
- Škerlj Božo: **Kdo je starejši: človek ali šimpanz?** *Proteus*, Ljubljana, XIII, 1950/51, str. 274—276.
- Škerlj Božo: **Nov dokaz za starost današnjega človeka.** *Proteus*, Ljubljana, 1951/52, XIV, str. 53—54.
- Škerlj Božo: **Ivaniček F., Staroslavenska nekropola u Ptuj.** — *Ancient Slav Necropolis at Ptuj.* Arheološki vestnik, Ljubljana, 1951, II/2, str. 259—264.
- (Tanjug): **Otkriveni spomenici o čovjeku paleolitskog doba u Srbiji.** *Borba*, Zagreb, 1951, XVI, br. 217, str. 2.
- Tominišek Josip: **Univerzitetni prof. dr. Walter Schmid — pristen Goranjec.** *Poročevalec*, Ljubljana, 1951, št. 88, str. 3.
- Vasić Miloje: **Htonsko-agrarni kult u Vinči.** — *Le culte chtonien-agraire à Vinča.* *Glasnik SAN*, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 354. — C.
- Vasić Miloje: **Ornamentalne tehnike i motivi na keramici iz Vinče.** *Glasnik SAN*, Beograd, 1951, knjiga III, sv. 1, str. 146—147. — C.
- Vasić Miloje: **Datovanje Starčeva.** — *La date de Starčevo.* *Starinar*, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 5—6. — C.
- Vasić Miloje: **Oko problematike Vinče.** *Univerzitetni Vesnik*, Beograd, 1951, god. IV, br. 53. — C.
- Vasić Miloje: **Pro domo.** *Starinar*, Beograd, 1951, N. S., knjiga II, str. 295, Résumé. — C.
- Vasić Miloje: **Živa antika u našoj oblasti.** — *L'antiquité vivante dans notre pays.* *Živa antika*, Skopje, 1951, god. I, sv. 1, str. 11—17. — C.
- Vego Marko: **Nalaz bosanskog novca u selu Klopču kod Zenice.** — *Fouilles de l'argent bosnien à Klopče près de Zenitza.* *Glasnik*, Sarajevo, 1951, VI, str. 323—332, T. 1.
- Vesović Sl.: **Djurdje Bošković, Srednjevekovna umjetnost u Srbiji i Makedoniji — crkvena arhitektura i skulptura.** *Istorijski Glasnik*, Beograd, 1951, br. 1—2, str. 151. — C.
- Vinski-Gasparini Ksenija: **Slavia Antiqua. Czasopisno starozytnościom słowiańskim.** Tom I. *Historijski Zbornik*, Zagreb, 1951, IV, str. 338—345.
- Vinski Zdenko: **Zwei kahnförmige Ohringe aus Erdut in Kroatien.** *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung*, Istanbul, Heidelberg, 1950, Erster Jahr., Heft 1, str. 66—74, T. VIII—IX, (sl. 1—7).
- Vinski Zdenko: **Zoomorphe Kleinplastik aus dem südpannonischen Donaauraum.** *Symbolae Hrozny* — *Archiv Orientalni*, Praha, 1950, vol. XVIII, no. 4, str. 331—342, sl. A—F.
- Vinski Zdenko: **Gradište na Mrsunjskom lugu.** *Glasnik SAN*, Beograd, 1950, knjiga II, sv. 2, str. 345. — C.

- Vinski Zdenko: **K izveštaju o iskapanju nekropole u Bijelom Brdu.** Historijski Zbornik, Zagreb, 1951, IV, str. 304—311, 1 plan.
- Vukobratović D.: **Arheološki muzej Istre u Puli.** Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 175, str. 2.
- V. S.: **Eufrazijeva bazilika jedan od najdragocenijih historijskih spomenika Hrvatske.** Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 118, str. 4, 1 slika.
- Wester Josip: **Univerzitetni profesor dr. Walter Schmid.** Tovariš, Ljubljana, 1951, št. 13, str. 206, 2 sliki.
- Arheološki muzej u Splitu 1821—1951. (Spomenica prigodom 130 godišnjice osnutka muzeja.)** Arheološki muzej, Split, 1951, str. 1—13, 5 slik.
- Atomske jezgre arheoloških iskopina otkrivaju njihovu starost.** Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 50, str. 3.
- Istraživanja na Korčuli dala su već na početku značajne rezultate.** Politika, Beograd, 1951, XLVIII, br. 15982, str. 4. — C.
- Iz arheološke torbe. (Po Borbi).** Poročevalec, Ljubljana, 1951, št. 197, str. 6.
- Ostaci samokova na Kopaoniku.** Politika, Beograd, 1951, XLVIII, br. 13812, 1 slika. — C.
- Rimska najdba v Celju.** Savinjski vestnik, Celje, 1951, IV, št. 33, s sliko.
- V okolini Skoplja otkrivena nova arheološka nalazišta.** Borba, Zagreb, 1951, XVI, br. 3, str. 2.

ZAMENJAVA

Arheološka sekcija pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti zamenjava akademijske izdaje arheološke vsebine s spodaj navedenimi ustanovami in je doslej prejela naslednje publikacije:

The Archaeological Section of the Slovene Academy of Sciences and Arts exchanges its archaeological publications with the following institutions and as far as this received following publications:

- Basel.** **Institut für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz:**
Ur-Schweiz. Mitteilungen zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz. Jahrgang XVI. 1952, No. 1, 2.
- Beograd.** **Savezni institut za zaštitu spomenika kulture:**
Benac Alojz, Olovo. 1951.
- Beograd.** **Srpska akademija nauka — Arheološki institut:**
Garašanin Milutin-Garašanin Draga: Arheološka nalazišta u Srbiji. 1951.
Starinar. Organ Arheološkog instituta SAN. Nova serija. Knjiga II. 1951.
- Cambridge.** **University Museum of Archaeology and Ethnology (Anglija):**
Proceedings of the Prehistoric Society for 1951, New Series, Vol. XVII, pt. 1, 2.
American School of Prehistoric Research (USA):
Hencken Hugh: Palaeobotany and the Bronze Age. (Reprinted from The Journal of Royal Society of Antiquaries of Ireland, Vol. LXXXI, Part I, 1951.)
Archaeological Institute of America:
American Journal of Archaeology. Vol. 56, No. 1, 2, 3, 1952.
- Columbus.** **Ohio State Museum:**
Museum Echoes. Vol. 24, No. 12, Serial No. 272, 1951; Vol. 25, No. 1, Serial No. 273, 1952; Vol. 25, No. 2, Serial No. 274, 1952; Vol. 25, No. 3, Serial No. 275, 1952; Vol. 25, No. 4, Serial No. 276, 1952; Vol. 25, No. 5, Serial No. 277, 1952; Vol. 25, No. 6, Serial No. 278, 1952; Vol. 25, No. 7, Serial No. 279, 1952; Vol. 25, No. 8, Serial No. 280, 1952.

- Dublin.** **Royal Irish Academy:**
Proceedings of the Royal Irish Academy. Vol. LIV, Section C, No. 4, 1952.
- Düsseldorf.** **Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande:**
Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Heft 150, 1950.
Gose Erich: Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland. (Bonner Jahrbücher — Beiheft I, 1950.)
- Eisenstadt.** **Landesmuseum:**
Burgenländische Heimatblätter. 1. Jahrgang, Heft 1—4, 1932; 2. Jahrg., Heft 1—4, 1933; 3. Jahrg., Heft 1—4, 1934; 5. Jahrg., Heft 1—4, 1936; 6. Jahrg., Heft 1—4, 1937; 7. Jahrg., Heft 1—4, 1938; 11. Jahrg., Heft 1—4, 1949; 12. Jahrg., Heft 1—4, 1950; 13. Jahrg., Heft 1—4, 1951; 14. Jahrg., Heft 1, 1952.
Barb Alphons-Dworschak Fritz: Zwei burgenländische Münzfunde. (Sonderabdruck aus: Mitteilungen der Wiener numismatischen Gesellschaft, 1927.)
Foltiny Stefan-Ohrenberger Alois: Neue Funde aus dem Bezirk Neusiedl am See. (Sonderabdruck aus: Archaeologia Austriaca, Heft 9, 1952.)
Ohrenberger Alois: Grabreste der Urnenfelderkultur aus St. Georgen bei Eisenstadt, Burgenland. (Sonderabdruck aus: Archaeologia Austriaca, Heft 2, 1949.)
Ohrenberger Alois: Grabfunde aus der frühen Bronzezeit im Burgenland. (Sonderabdruck aus: Burgenländische Forschungen, Sonderheft 1951.)
Saria Balduin: Der römische Gutshof von Winden am See. (Burgenländische Forschungen, Heft 13, 1951.)
- Frankfurt am Main.** **Deutsches Archäologisches Institut:**
16. Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 1925/26, 1927.
33. Bericht der Römisch-germanischen Kommission, 1933/50, 1951.
Germania. Anzeiger der Römisch-germanischen Kommission des Deut. Archäol. Instituts. Jahrg. 29, Heft 3—4, 1951; Jahrg. 30, Heft 1, 1952.
- Frauenfeld.** **Schweizerische Gesellschaft für Urgeschichte:**
Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte, Einunddreissigstes Jahrbuch, 1939.
Einundvierzigstes Jahrbuch, 1951.

- Hamburg.** **Museum für Hamburgische Geschichte:**
 Hamburger Beiträge zur Numismatik. Heft 5, 1951.
 Hamburg. Vor- und frühgeschichtliche Forschungen aus dem niederelbischen Raum. Heft 7, 1951.
Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Frühgeschichte:
 Archaeologia geographica. Jahrgang 2, 1951, Heft 3/4.
 Eggers Hans Jürgen: Der römische Import im freien Germanien. (Atlas der Urgeschichte, Band 1, Text, Tafeln und Karten, 1951.)
- Kiel.** **Seminar für Ur- und Frühgeschichte an der Universität:**
 Offa. Berichte und Mitteilungen aus dem schleswigholsteinischen Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Schleswig und dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte an der Universität Kiel. Bd. 9, 1951; Bd. 10, 1952.
- Liberec.** **Severočeské museum Liberci, prirodovedecký klub:**
 Váňa Zdeněk: Liberecký kraj v pravěku. 1951.
- Ljubljana.** **Univerza — Arheološki seminar:**
 Garašanin Milutin: Hronologija vinčanske grupe. 1951.
 Benac Alojz: Prehistorijsko naselje Nebo i problem butirske kulture. 1952.
- London.** **The Royal Anthropological Institute:**
 Man. A monthly record of anthropological science. Vol. LI, 285—300, 1951. Vol. LII, 1—20, 21—49, 50—74, 75—98, 99 do 120, 121—138, 139—157, 158—181, 1952.
- Marburg a. d. Lahn. Vorgeschichtliches Seminar der Universität:**
 Sangmeister Edward: Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen. (Schriften zur Urgeschichte, Band III, 1, 1951.)
- München.** **Univ.-Institut für Vor- und Frühgeschichte:**
 Bayerische Vorgeschichtsblätter. Heft 18/19, 1. Teil, 1951.
- Oxford.** **Ashmolean Museum (University of Oxford):**
 Ashmolean Museum — Report of the Visitors, 1951.
 Harden D. B.: The Alfred and Minster Lovel Jewels. 1948.
 Harden D. B.: Summary Guide to the Department of Antiquities. 1951.
 D. B. H.: Sir Arthur Evans Centenary Exhibition. 1951.
- Poznań.** **Polskie Towarzystwo Antropologiczne:**
 Przegląd antropologiczny. Organ Polskiego Towarzystwa Antropologicznego i Polskich zakładów antropologii. Tom. XVII, 1951.

- Roma.** **Istituto di archeologia della Università di Roma:**
Archeologia classica. Rivista dell'Istituto di archeologia della Università di Roma. Vol. III, fasc. 2, 1951; Vol. IV, fasc. 1, 1952.
- Sarajevo.** **Zemaljski muzej u Sarajevu:**
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nova serija, sv. VII. 1952.
- Skopje.** **Filozofski fakultet na Univerzitetot:**
Lisičar Petar: Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu. 1951.
- Split.** **Arheološki muzej:**
Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Sv. LIII. 1950—1951, 1952.
Arheološki muzej u Splitu 1821—1951. 1951.
- Trier.** **Rheinisches Landesmuseum Trier:**
Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete. 19. Jahrgang. 1951, Heft 1—2.
- Wien.** **Anthropologisches und urgeschichtliches Institut der Universität:**
Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Heft 9, 1952.
Österreichisches Archäologisches Institut:
Praschniker Camillo-Kenner Hedwig: Der Bäderbezirk von Virunum. 1947.
- Wroclaw.** **Polskie Towarzystwo Archeologiczne:**
Archeologia. Rocznik Polskiego Tow. Archeol. III, 1949, 1952.
- Zagreb.** **Arheološki muzej:**
Historijski Zbornik. Godina IV, 1951, Br. 1—4.
Muzej grada Zagreba:
Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih naučnih radnika NRH. Godina I. 1952, Br. 1, 2, 3.

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

III/2

Izdala

Slovenska akademija znanosti in umetnosti

v Ljubljani

Natisnila

Triglavska tiskarna v Ljubljani

v januarju 1953

Naklada 1000 izvodov

**ARCHAEOLOGICAL PUBLICATIONS EDITED
BY THE SLOVENE ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS**

Josip Korošec: Report on Archaeological Excavations on the Castle-hill of Ptuj in 1946. Ljubljana 1947. 62 pp. + XVII tables. 8°.

Josip Korošec: The Old Slav Sanctuary on the Castle-hill of Ptuj. Ljubljana 1948. 76 pp. + III tables + 32 phot. + 18 drawings. 8°.

Josip Korošec: The Old Slav Burial Place on the Castle-hill of Ptuj. Ljubljana 1950. 368 pp. + LXXXIX tables + 1 app. 8°.

Jože Kastelic-Božo Škerlj: The Slav Necropolis at Bled. Archaeological and Anthropological Report for 1948. Ljubljana 1950. 103 pp. + 21 drawings + X tables + 1 app. 8°.

Archaeological Reports, Reports on Excavations in Ljubljana, at Novo mesto and on the Panorama of Ptuj. Ljubljana 1950. 112 pp. + XXXIX tables + 3 app. 8°.

Josip Klemenc: Le château de Ptuj à l'époque de la décadence romaine. Ljubljana 1950. 100 pp. + XLVIII tables + 2 app. 8°.

Franjo Ivaniček: Ancient Slav Necropolis at Ptuj. Results of Anthropological Researches. Ljubljana 1951. 234 pp. 4°.

Josip Korošec: A Prehistoric Settlement on the Castle-hill of Ptuj. Ljubljana 1951. 273 pp. + LV tables + 6 maps. 8°.

Srečko Brodar: The Otoška Cave — a Paleolithic Station. Ljubljana 1951. 40 pp. + IX tables. 8°.

Srečko Brodar: On Paleolithic Traces in the Postojna Cavern. Ljubljana 1951. 42 pp. + I tab. 8°.

Acta Archaeologica II/1. Ljubljana 1951. 87 pp. 8°.

Acta Archaeologica II/2. Ljubljana 1951. 191 pp. 8°.

Acta Archaeologica III/1. Ljubljana 1952. 168 pp. 8°.

Address for exchange of publications: The Library of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Poštni predal 325, Ljubljana, Yugoslavia.

